СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ЉУДСКО СРЦЕ

ЈАНКА ВЕСЕЛИНОВИЋА

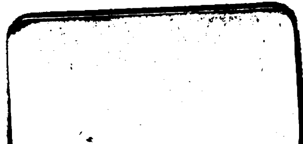

SEP 1 0 1975

80

68 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 68

ЉУДСКО СРЦЕ

ПРИПОВЕТКЕ И СЛИКЕ

Илије Вукићевића

СВЕСКА ПРВА

БЕ ГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1901

ИЛИЈА И. ВУКИЋЕВИЋ

ЖИВОТ И РАД

Писац овога предговора не може бити ни прост приказивач живота и рада Вукићевићева ни објективан оцењивач њихов. Он је био пок. Вукићевићу друг, и више него друг — пријатељ. А и време је свега покојникова рада нама још тако блиско, и о свему је томе још тако мало писано, да о њему тешко и може бити праве студије. Зато се и штампају овде ове пријатељске белешке о писцу, које су о смрти његовој изашле као некролог у „Делу“, пошто су прилично проширене и прерађене. Оне треба да читаоцима помогну да боље разумеју понешто у приповеткама које се штампају у овој свесци.

Та свеска није састављена избором свега најбољега из пера Вукићевићева. То ће читаоци потпуно добити истом онда кад се изда и друга а можда и трећа свеска. Овде се тежило да се њима пруже лепи примерци од сваке врсте пишчева рада, да га свестрано познају. Сем тога избегавало се да се не прештампају неке, без сумње понајлепше, Вукићевићеве слике које су недавно изашле у Мостару, у врло приступном издању Пахерове и Кисићеве „Мале библиотеке“. Њих ће Задруга издати доцније, а сада су биране оне до којих је читаоцима много теже доћи.

Слика „Искушење“ штампа се сад по рукопису који је сам писац спремио за оваку збирку, а „Један борац“ и приповетка „Два растанка“ према пишчевим исправкама на његовим ручним примерцима издања у којима су штампана та два састава. Све остало пре-

штампано је онако како је изашло на свет док је писац био жив. Уредников се посао при спремању текста ове свеске свео на уједначавање правописа, па стављање доследније интерпункције, на понеку, врло ретку, исправку ког облика граматичког. Све је то урађено онако како се пријатељски помагало и радило писцу за живота његова. Још је сад, врло обазриво, исправљен и знатан број штампарских грешака.

I

Отац Илин, Иван, био је родом из Левча у Шумадији, од тамошње угледне породице Вукићевића. Школујући се уредно, свршио је права, и ступио у судску струку. Илија му се родио 3 августа 1866 године у Београду; тада је он био секретар у првостепеном суду. „Био је особито благе нарави, тих и пажљив човек. Говорио је мало, али кад је причао, имао је у себи нечега што је пажњу привлачило“, — тако вели о њему једна породична белешка. Био је страстан ловац; гађао је из пушке особито.

Илина је мајка, Софија Димитријевићева, била чиновничка кћи, а породица њена из пожаревачког округа. Оца Илина нисам познавао, а за мајку бих његову могао казати да је, као год мајка Лазе Лазаревића, и она много утицала на сина и да је он од ње доста примио. То је умна, врло жива, необично духовита и речита жена, пуна причања.

У оно време српски чиновници нису били ислабљени честим политичким гоњењем, па је тако и у Иве Вукићевића могла бити права домаћинска кућа. Беше чазбена и према туђинима, а још више према многобројној родбини. Међу свим тим рођацима владао је јак породични и сроднички дух; сви се они веома лепо пажаху међу собом. У том кругу имао је

Илија увек прилике да удише и да посматра најинтимнији родбински живот и сва нежна осећања која се не јављају тако лако изван породице — у више или мање заоштреној борби између људи.

Отац се као чиновник доста селио по Србији; пошто му се родио Илија, био је судија у Ваљеву, Смедереву, Јагодини; тако је потоњи српски приповедач, још у младим годинама, видео знатан део наше краљевине. Подуже је породица живела у Шапцу. Он је био друго дете, али му је старији братац мали умро, па је он остао као најстарији. Из детињства његова памти породица да је проговорио врло рано, још док није проходао. Већ је тада „декламовао“ мале песмице, слободан, и пред непознатима. Књигу је почео рано учити, али приватно, па је полагао испите, и тако свршио основну школу. Тада му је била девета година, те није имао права на пријамни испит у гимнасији, него остане годину код куће, па се истом онда упише, у Шапцу, и сврши нижу гимнасију.

Мало пре тога вођени су Србијини ратови с Отоманском царевином, који ослободише један део Старе Србије. У те крајеве буде Иван Вукићевић, ускоро по ослобођењу, премештен за судију у Врање, па се ту породица и задржала близу десет година, све до смрти домаћинове. Али како су у Врању били отворени само први разреди ниже гимнасије, Илија је послан мајчиним родитељима у Београд (у јесен 1880); ту продужи V, VI и VII разред. У то је време био у београдској гимнасији један наставник францускога језика на кога је жалила многа ђачка мајка, па је и Илија због њега остао да понавља седми разред. Услед тога пређе он у Крагујевац, па ту понови разред и сврши

испит зрелости (лети 1884 године). — Он у опште није био одличан ђак. На испитима у осталом беше бољи него иначе. Брзо је поимао и имао је лепо памћење, па се лако спремао за испит. У великој је школи добро пролазио на испитима, али није много радио преко године.

Дошав у Београд, уписао се у природно-математички одсек философскога факултета. Томе би се избору најпре могао изнети какав разлог спољашњи, нп. што се тада претежна већина оних бољих ђака који су могли по својој вољи бирати струку уписивала у тај факултет и баш у тај одсек. Тако је и Илију могла привлачити општа струја за природне науке која се још држаше од шездесетих година, док су га од историско-филолошких студија одбијале четири године латинске и четири грчке граматике. Али ако би се његову избору струке хтело наћи објашњења у његовој интимној природи, могло би се рећи да је онако урадио с тога што је волео и више имао осећања за природу и стварност него за књиге. Ипак ни у изабраном одсеку није узео као специјалност коју од наука у њему. Само је често читао на немачком Бремов „Живот у животиња“ (A. E. Brehm, „Illustriertes Tierleben“), где се опширније описује како живе поједине врсте животињске. У вези је с тим и његова љубав за лов. Радо је ловио с оцем, и у причама себе често приказује као ловца. Волећи природу и животиње, и волећи да их посматра, радо је о њима и читао. Кад је у великој школи почео слушати психологију, заволео је тај предмет, и после се о њему више бавио него о другима. Поред наставникових предавања читао је и друга дела, нп. Вунтово, па је у једно време мислио да из психо-

логије и остале философске групе полаже и професорски испит.

У великој је школи ушао у коло другова — вршњака, старијих и млађих — с којима га је раставила тек његова несрећна болест. То је друштво после оставило некога трага и у савременом културном животу, а за појединце у својој средини било је увек врло значајно. За Илију је, у колико он не беше човек од књига, тај утицај био у толико значајнији, јер је много штошта из света допирало до њега истом преко другова. Одушевљавајући се идејама које је у оно доба исповедала радикална странка, у том се кругу горело од нестрпљења да се послужи народу, његову напретку, просвети и слободи, колико унутрашњој, толико спољашњој — ослобођењу српском. То беху главне тежње тих младића. — Према једном другом тадашњем правцу у омладине, правцу више социјалистичном и космополитском, међу Илиним друговима владаше национална струја. И ови су младићи имали јасну и јаку симпатију према онима који страдају од друштвених невоља, али су мислили да се у нас најпре треба бринути о нашим домаћим задацима. Ипак тај национализам није ишао до занос̂а патриотске омладине шездесетих и почетка седамдесетих година. Старало се да се и о националним питањима мисли хладније.

Ти су младићи радили и осем чисто школских послова, учили, читали; друг је друга подстицао; разговарало се, оцењивало шта су други радили па и шта је у самом колу рађено, и при том се саветовало поштено, отворено, чак се и безобзирно осуђивало. Тако се утицало на развиће идеја, погледа, карактера, на самообразовање, а ово је било врло

потребно у ондашњим стању великошколске наставе (семинара готово није било, колоквија мало, а често за многе науке не беше наставника). А како су предмети тих младићских претресања били веома разноврсни, може се рећи да су она том својом страном била врло значајна за све те младиће. У тим је расправама Илија с почетка имао доста смерногa учешћа. Био је свему томе више посматрач: није га се клонио, али сам није много говорио; слушао је и умешао би се, кад би хтео да се обавести. Тек доцније почео је и он више читати и радити. Али ни тада се није могао заинтересовати ширим јавним животом великошколским — све је за њега остајало у ужем кругу пријатељском. Та га је црта и после пратила; никад он није био активан јаван радник. Повучен у себе, у круг своје породице, пријатеља и ближих другова, никад се није занимао ни политичким ни осталим јавним животом онолико колико они који то сматрају потпуно својим правом и дужношћу. Њега се истина све то тицало, те је о свему разбирао, своје мишљење и своје симпатије није крио, излазио је и на бирралиште, али се није мешао живље.

Али коло у ком је Илија био у великој школи није све време проводило у озбиљним дужностима младићским; мислило је да се може радити а да се не угушују склоности весељу, па је ту било доста и младићскога „живљења“. И то се није крило. Веселе шетње по Сави, чамцима, у Топчидер, у Раковицу и до Авале, па седељке по ђачким собицама, сад у овога сад у онога, или по пријатељским кућама на славама и о другим празницима, или у гостионицама, где се који од друштва хранио, ређале су се па понекад и сустизале. Ту је Ика брзо осво-

јио другове својом ведрином и својим красним свирањем. И ако је имао и доста лепо школовање на виолини, опет је ређе свирао туђе уметне комаде. Он је у Шапцу, као гимнасист, учио свирати на ћеманету у некога Циганина, па би сад под Илиним гудалом обично оживела наша народна свирка, појављујући се пред његове обрадоване другове сваки пут нова, свежа и увек пуна осећања. Занос који би обладао уметничком душом свирачевом понео би их са собом, како кад: или у немо севдисање или у раздрагано играње лакога кола. Та је свирка била један од узрока што се та весеља никад нису претварала у бесне теревенке и оргије, него су ти скупови, и онда кад би се највише претерало, показивали младиће који се не могу много заборавити. У самога Ике била је стална црта да се он, поред све своје осетљивости, није заборављао, јер је необично владао собом: имао је и разума и снажне воље да се задржи и да не пође онамо куд му не би требало.

Као права уметничка душа, Ика је уживао и у народним песмама, и певао је неке од њих с пуно топлога осећања, пратећи себе виолином. Али како му је глас би умерено јак, ово је обично било само у малом друштву. Умео је он и испричати у кратко двојици тројици другова какав шаљив догађај или приказати чију смешну особину. А био је врло деликатан: или говорио о деди свом или о друговима или о познаницима, никад ни за кога није ту било увреде. Имајући бистро око да уочи стварност око себе, а бистар дух да позна необичност и комичност ситуација, Ика је при крају школовања, већ као прави мајстор у томе, могао занимати по читаве сахате овеће друштво, причајући јасно,

живо, а увек с пуно духовитога хумора. Он би се тада сав претворио у причу, све би тада на њему играло, сваки рибић, сваки живац. С том је врстом прича почео и своје писање.

Књижевничких тежња имали су готово сви ондашњи пријатељи и другови Илини. Поље њихова рада беше дружина „Побратимство“, а још више приватни састанци на којима се читаху, претресаху и смишљаху радови за „Побратимство“, дружински лист, о ком се непрестано мислило и говорило да се покрене. Илија се најпре није гурао у ту зелену књижевност, али после и њега захвати општа струја. За време једнога школскога одмора 1885 године био је дома у Врању, и тада, по љубавном догађају који се тамо десио с једном младом госпођом, напише малу хумореску. Један од другова, коректор Ђурчићева „Београдскога дневника“, измами му ту причу, и тако изађе „Патак“, та прва његова ствар, у подлиску 105 броја од 17 маја те године, без потписа пишчева. Дакле Илија беше проговорио, и од тога времена, па докле га год није сасвим обрвала болест, он је све време, кад је год могао бити сам, употребио на писање или на смишљање својих приповедака и других радова.

За израду правилне оцене о његову приповедачком раду занимљиво је знати кака је била његова литерарна лектира. Могу рећи да он, као што уопште није много читао, није много читао ни ствари на које би се могао угледати. Између онога што је читао од превода на српски треба истаћи Тургењевљеве списе, а памтим и једну књигу Дикенсових приповедака у немачком преводу (из Рекламове „Универсалне библиотеке“). А Вукићевићу је било слично с Дикен-

сом што су и у њега биле сплетене две јаке жице: хумористична и патетична. Од српских писаца много је читао Лазу Лазаревића, чијих је „Шест приповедака“ изишло у време Илина школовања (1886), а доста и Јанка Веселиновића слике из сеоског живота.

Нешто још у великој школи а нешто у Врању, ѓде је одмах пошто је свршио философију постављен за предавача ниже гимнасије (26 септембра 1888), он је за кратко време написао повећи број прича. Како су у то време његови другови у Београду, на челу им Данило Живаљевић, покренули „Коло“, Илија је био један од вредних сарадника. Ценећи национални и просветни значај који „Босанска вила“ има у босанско-херцеговачком Српству, постао је и њој сталним и верним сарадником. Још је тада радио у „Стражилову“, „Јавору“ (новосадском) и у „Отаџбини“. Из тога времена (1887—1890) има око петнаест његових приповедака.

За толики његов рад имали су заслугу ондашњи уредници тих листова, који су с наваљивањем тражили даље сарадништво младога књижевника. Иначе, поред великога посла у школи, где је сем редовних предавања неко време држао онорарно и часове певања и свирања, лако је могло бити да занемари писање.

Те су приче у свих читалаца лепо дочекиване. Падало је међу тим у очи што у њима варошанин који је врло мало виђао село ипак живо приказује сељаке и њихов живот. То је пало у очи и тадашњему министру просвете, Андри Николићу, који је Илију лично израније знао и заволео га; стога, да би му дао прилике, колико је он могао, да загледа у сеоски живот, одреди га лети 1890 да као надзор-

ник обиђе основне школе у топличком и у једном делу врањског округа. Тада је Вукићевић ближе видео онај шарени живот граничара напрема Старој Србији, који му је и дотле, у Врању, био нешто познат, те ће се отуд нанизати доцније мали низ врло лепих приповедака из тамошњега српскога и арнаутскога живота. Само Врање, недавно ослобођено, а на граници, имало је својих оригиналних и занимљивих црта које су морале падати у очи младом приповедачу. — Али дође време да он остави ту варош.

Баш у време оне ревизије школâ умре му отац (19 јуна 1890, као судија у пенсији, јер је мало пре тога пенсионован због болести), и Илија остане најстарији мушкарац у кући. Како га сад, осем гроба очева, већ ништа није везивало за Врање, он одмах замоли да га преместе у Београд, где му се већ млађи брат школовао. Његова молба буде примљена, и он буде премештен (14 октобра 1890) у Београдску нижу гимнасију. Тако се досели, с мајком и трећим братом, у средиште српскога књижевнога и просветнога живота. Тим премештајем беше он коначно очуван српској приповеци.

У брзо по доласку у Београд, одабра Илија, охрабрен дотадашњим успехом и одзивима, пет дотле штампаних приповедака и штампа их у збирци смерна облика (1890). Оне буду и сад врло лепо примљене и у читалаца и у критике. Ова је једнодушно признавала велики дар младоме књижевнику (било му је истом 24 године). Понегде се још исказивала жеља да се на даљим његовим радовима позна више студије. Најоштрији је био његов друг Д. Живаљевић у прегледу „Српске и хрватске књижевности у

1890 години“ („Отаџбина“, књига 27, стр. 395). Али су свуда симпатије биле исказиване без ресерве, а издање, у хиљаду примерака, брзо распродано.

Илија је био врло осетљив према успеху; он је с нестрпљивом бојажљивошћу ишчекивао како ће му проћи који рад. Стога су они одзиви, које слушаше с разних страна, били од утицаја на њега. Они с једне стране утврдише у њега вољу за писање а с друге учинише те је све брижљивије радио своје саставе, те му није било лако задовољити многобројне молбе српских уредника, да им пошље причу. Он је обично приче унапред смишљао, често врло дуго. Некад их је по двапут писао. Али кад их већ напише, није много мењао ни грађу ни склоп састава. Напротив, стил је много дотеривао. Кад се прегле́дају издања његових прича и рукописи, види се да је на то много гледао.

Из времена које настаје непосредно по изласку његове збирке, 1891—93, имамо нов низ његових приповедака у „Босанској вили“, „Преодници“, „Стражилову“, „Отаџбини“, „Јавору“ (Живаљевићеву), „Бичу“ и „Одјеку“. У тим се приповеткама јасно опажа поступна разлика у писању, према оним ранијима; то беше несумњива последица веће пажње и студије при раду.

Тако је исто с великом пажњом дуго радио и написао шаљиву игру у једном чину „Срећа и људи“. Она је штампана у „Стражилову“ 1894 године, а пре тога се, исте године, давала у београдском народном позоришту. Није имала шумнога успеха, али јој се, као првини, публика симпатично одазвала; осећало се да у писца има лепе снаге. Стога је он,

и ако с великом зебњом, радио и даље на драмату, и написао је, поред неких одломака, две комедије. Од њих је шала „Лепа була“ играна после његове смрти, заједно са „Срећом и људима“, па опет лепо примљена. Ону другу као да је поништио сам у тешкој болести.

Све је то Илија радио покрај свога службенога посла и покрај другога рада.. Тако се, неко време по доласку у Београд из Врања, стао спремати за професодски испит, изабрав да полаже из упореднога земљописа, из историје српскога народа и из немачкога језика (као културнога). Кад је, лети 1892, положио тај испит с одличним успехом, добио је указ за професора у свом дотадашњем заводу (1 јула исте године). После године дана премештен је у тадашњу Другу београдску гимнасију (15 августа 1893).

У то је време у Илину друштву изнео Св. Симић мисао о покретању месечнога прегледа „Дела“. Илија је био међу првима који је признао да је то стварна потреба и да се Симићева мисао може остварити, те се загрејао за њу. Кад је први број листа, јануарски 1894, изашао, на њему је, као уредниково, стојало име Илино.

Овде ми је згодно казати шта је о Илији једном приликом рекао Л. Лазаревић, а то је било поводом првих његових прича: да је најдаровитији млађи радник на приповеци, али само да нема довољно књижевничке спреме. Савети у том смислу допираху и до Илије; и он се марљиво старао да допуни тај свој недостатак, и за то му се указа одлична прилика баш у ово време. Он доби једно-

годишње одсуство и нешто државне помоћи ради усавршавања на страни. Тако отиде у Женеву.

Услед тога његова пута, уредништво је „Дела“ прешло на Стојана М. Протића, али Илија није ни после заборавио листа, него га се сећао својим прилозима. Тако је слао и „Босанској вили“ и Кашиковићеву календару „Требевићу“.

У Женеви је Илији тешко падао растанак са завичајем. У писмима је много жалио за кућом и за Србијом. Али је озбиљно прионуо око француског језика и литературе. Читао је и старије и новије француске приповедаче и друге књижевнике. То му је читање отворило нове, дотле незнане области песничке; нешто то, нешто најновији, антиреалистични, књижевни правци у Француза утицаше на њега да се огледа и у новим облицима песничке приповетке. Тако пониче низ његових бајака, које изађоше у „Босанској вили“, „Бранкову колу“, „Зори“, „Летопису“, „Братству (Друштва светога Саве)“. С овим треба везати и његов највећи рад: „Причу о селу Врачима и Сими Ступици“, коју је писао по повратку у Србију за „Дело“.

Он је тада остао као професор у Другој гимнасији; а кад се упразнило место наставника францускога језика у Првој гимнасији, постављен је (23 марта 1895) и ту за онорарнога предавача тога предмета. 1 октобра пак исте године премештен је по потреби службе у београдску реалку.

Међу тим је испросио г-ђцу Јованку Чолак-Антићеву и венчао се с њом (јула месеца 1895). Из тога је времена фотографија по којој је израђена слика његова коју доносимо уз ово издање. Био је од највиших људи, витак, сух, смеђе косе и очију.

С венчањем наста време, на жалост врло кратке, среће његове, која се и повећа, кад му се роди мушко дете, Иван. То је чинило те је лакше сносио тешку неврастенију која му се брзо појавила. Како је он увек био нервозан, што му се особито видело у великој школи и после у служби, није се ни слутило кака се несрећа спрема срећној породици. Доцније лекари утврдише да он болује од мекшања мождане масе.

Илија је, кад би само могао од болести, непрестано и сад радио. Од тих последњих радова штампана је у „Летопису Матице српске“ бајка „Срце“. Затим је мислио прионути да оствари стару своју мисао, зачету још одмах после велике школе, о роману из друштвенога живота у Србији. Прву је главу написао тако, да је на њој тешко познати икаку промену у Илије; али је друга већ била тужна сведоџба онога зла, које је већ наговештавала понека ситница из последње му штампане бајке.

Тако га је, пре него смрт, болест без лека отела породици, пријатељима, песничкој књижевности и народу српском. Човек се каменио гледајући у шта се претвбрише онолике основане наде. Напослетку се отворише болничка врата, да га одвоје од осталога света. После је дошла и смрт, да још једном позледи дубоке болове рођених и милих; али и да их умири завршетком своје неминовности, која очекује свакога од нас, као што је дочекала и Илију 5 марта 1899, у његовој 33 години.

II

Кад се Илија Вукићевић јавио на пољу српске приповетке, није ту требало стварати нешто ново. Још беше у напону рад и правац Лазе Лазаревића,

и зато беше довољно наставити га. То су и урадили Јанко Веселиновић и Илија, и они остају и данас најдаровитији Лазаревићеви настављачи.

Илија је, као и Јанко, поред приповетке, неговао и драмат. Од њега имамо неколика драматска покушаја, велим покушаја, јер му није било суђено да после њих изради и које позоришно дело за које би се могло рећи да је потпуно успело. Значајно је да су ти његови покушаји баш шаљиве игре, дакле од врсте која посведочава ону хумористичну жицу његову што га је одликовала у животу.

Та се жица види и у осталим његовим делима. Хумористична је била његова прва прича („Патак“), па је така и „Златна жица“, штампана у подлиску сатиричнога листа „Бича“. У њој је исмевао сенсациону садржину преведених романа којима у то време плављаше књижарска шпекулација нашу књижевност, растурајући их у малим јевтиним свешчицама (по грош) у хиљадама примерака. Хумористична је и приповетка „Најбољи лов“ („Јавор“, 1889). Ту прича каким се необичним и срећним начином спасао од владике („уловио владику“) сеоски поп који много мање врши своје дужности а много више иде за својим страстима, особито за ловом. У „Причи о селу Врачима и Сими Ступици“ меша се хумор с фантастичношћу; тако исто и у неким бајкама. Али других хумористичних приповедака нема у Илије.

То је било необично површном посматрачу Вукићевићеве личности, који би гледао само његову веселу и шаљиву нарав. Али тако је исто било с Лазом Лазаревићем и већином његових приповедака. А било је баш догађаја, кад би Вукићевић наумио, пишући, истицати комичне или веселе стране какога

предмета, па да га ипак на послетку обради као врло патетичну ствар. Природа је тада у њега била јача од књижевничке намере. Тако је било кад је писао о свом деди у „Неколико слика из живота једнога јунака". То сведочи дубину његова осећања и посматрања. Оно што се на први поглед чини да је смешно или за осуду, ако се дубље посматра, покаже се обично да је нека прикривена невоља. А Илија је умео и осетити и видети оно што се у животу скрива иза шарене спољашности. Та се његова снага нарочито огледа у његовим сликама.

Ипак има доста хумора просутога по многим приповеткама његовим. Кроз причу „Је ли жив?", и ако јој је садржина озбиљна и врло нежна, провлачи се од почетка до краја нека шаљива жица: лако подсмевање простотама сељачким. После ту је, као и у другим причама, пуно оне елементарне, здраве али просте комике. Кад старица мајка падне онесвешћена од велике радости што јој се с границе вратио јединац за кога је мислила да је погинуо, муж њен, старац, посипа је, да је поврати, не водом него чабрицом млека. Сељаци су му комични и у неким појавама приче „Над гротлом". У „Свом греху", у једној од трагичних појава, Пуја пандур, кад саопштава једном угледном трговцу да му је јединац син правио лажне новце и да га зато зову у начелство, приказан је у свему том вршењу дужности сасвим комично, што наглашава и само име његово. „Један борац" приказује с великом симпатијом човека, писцу лично познатога, али му од почетка до краја додирује његове смешне стране, тако да је том шалом цела приповетка као превучена.

Све ове Вукићевићеве приповетке можемо поделити на неколика низа. Деоба је та хронолошка и стварна у исто време.

Најпре можемо издвојити оне које су у правом смислу приповетке, у којима се дакле приповеда какав више или мање занимљив догађај, а све су писане 1887—1890 године. То су „Комшије“ „Све сам знаш“, („Стражилово“, 1887), „Јемац“, „Прво унуче,“ „Под багремом“, „Свој грех“ (исти лист, 1888), „Је ли жив?“, „Над гротлом“ („Коло“, 1889), „Кад није суђено“ („Босанска вила“, 1889), „Најбољи лов“ („Јавор,“ 1889), „Два растанка“, „Подсвојче“ и „У новој кући“ („Отаџбина“, 1889 и 1890, књига 22, 23, 25). Од тих је прича сам издвојио „Све сам знаш“, „Под багремом“, „Је ли жив?“, „Два растанка“ и „Подсвојче“ у збирку: „Илија И. Вукићевић. Приповетке. I. Београд. Парна штампарија нар. радикалне странке. 1890. (Цена 1 динар)“. Свеска има 154 страна обичне осмине.

Међу тим приповеткама има их на којима се види да су врло почетнички посао: има у њима и развучености и врло примитивне обраде и неприродности. У овој је Задругиној свесци најранија, па се на њој овде највише и виде ти недостаци, приповетка из паланачког живота „Свој грех“ (стр. 53—94). Она је најдужа у свесци; прича патње очеве с размаженим и поквареним јединцем Пајканом, од рођења (причање управо почиње и пре Пајканова рођења), па кроз свих двадесет и неколико година, докле те невоље и у гроб не свале несрећнога оца, Милоја. А за све је то крив један младићски грех Милојев, који после испашта и сав пород и жена његова, само

што читалац за ту трагичну кривицу Милојеву не зна пре краја приче, па је, шта више, пре тога и не слути. У приповеци има и баналнога моралисања, али има и лепих, верних, истинских страна. Тако она читаоцима може послужити као примерак првих корака приповедачевих а уједно као сведоџба да би се многи делови тих најстаријих његових састава могли и данас пријатно читати. Уопште, из онога првога низа приповедака Вукићевићевих има их доста које нису ни данас изгубиле своју ондашњу свежину и своју књижевну вредност.

Све њих нешто одликује од доцнијих радова Илиних: угледање на Лазаревићеве приповетке (писац предговора мостарском издању „Арнаутских слика“ вели да је и Веселиновић Вукићевића учио „ономе слаткоме и живоме причању“, а уредник „Стражилова“ ставља уз Јанка још Адамова и Матавуља). Али не треба замислити да је то ропско подражавање, да Вукићевић просто препочиње с Лазаревићевих приповедака. Истина, има и тога: он се понегде угледа мало јаче; али то је уопште ређе, а понајвише у ситницама. Него је он на живот око себе и на грађу коју он пружа гледао оним начином, онако је одабирао и онако обрађивао као и Лаза у својим приповеткама. Сем тога манир, тон приповедања врло често личи на Лазин. Ипак у садржини, у схватању и врло често у обради има и у овим првим радовима Илиним врло много самосталнога и оригиналнога.

Као леп пример како стоји ово прво коло Вукићевих приповедака према Лазаревићевим имамо приповетку „У новој кући“. То је по величини друга у овој књизи, као што су по правилу све његове паланачке приповетке много дуже од осталих. На

овој се јасно види утицај приче „Први пут с оцем на јутрење.“ Управо, Илина је према Лазиној „опет то али мало друкчије“, као оне песме у Вуковој збирци. Садржај је Лазине приповетке свима познат (њу читалац може наћи на стр. 67—89 његове прве књиге у 53 свесци редовних издања Српске књижевне задруге). Као што тамо карташка страст занесе дотле угледнога домаћина, тако у Илије: муж изневерава породицу и жену и предаје се страсном греху с једном поквареном женском у суседству, готово на очи женине, и одбија се сасвим од куће; а кад га жена стане корити па грдити, он отера њу из дома; напослетку сам увиди каку несрећу ради, трза се и враћа пређашњем мирном животу. И у Илије као и у Лазе прича те догађаје младић као домаће успомене из свога детињства. Па има и појединости које подсећају на Лазу. Као што „Први пут с оцем на јутрење“ има икону светога Ђорђа пред којом се моли мајка с децом, тако има и „У новој кући“ икону светога Аранђела пред којом се моли мајка. Сличност је још већа што оба књижевника приказују паланачки и то бих рекао баш шабачки живот из готово истога времена: како је Илија у детињству најдуже живео у Лазину месту рођења, он одатле има више грађе него и из једнога другога града по унутрашњости. Предмет је дакле исти обојици приповедача, а сем тога и један и други гледају на њ истим очима. Али с друге стране „У новој кући“ има кућевне прилике уопште друкчије него у Лазе, домаћин је друкчији човек, друкчија је и жена; нарочито је завршетак потпуно оригиналан. Пошто је муж отерао жену, пошто је због тога имао непријатности с кумом, пошто су на

њега пала деца и кућа, да их чува, он седи код куће, ћутљив, натмурен, у соби у којој су и деца. Сутра су материце, те се девојчица игра материцâ с лутком и у игри разговара: погађа се с њом чим ће јој се одрешити. То отац слуша, и у њему се нешто кида, и кад дете рекне: „Е сад је доста! И ораји и бадема и кревет. Одреши! Ама одреши, доста је. *И мени моја Дада не би више дала...*“, у њему се оно прекине, те скочи па као ветар понесе децу, да потраже и доведу мајку.

Дакле и у овим причама има самосталности пишчеве, те вреди да буду прочитане и после оних према којима су писане. А то се још више може рећи за неке из сеоскога живота, међу којима су врло лепе: „Је ли жив?“, „Подсвојче“ и, можда најлепша: „Два растанка“.

У овој је главно лице Милета, крепка, здрава природа, али са срцем које је осуђено на драговољне жртве. Као пристао младић заволео је лепу и добру девојку, и већ се пази с њом, док његов брат од стрица, Бата, домаћинов син, тресак од снаге, још и не помишља на девојке, и ако сви у кући желе и наваљују да га жене. И Милета наваљује, па се на то наваљивање Бата одлучи и више случајно спомене Милетину Гроздану. Да не би омео Бату, Милета жртвује себе, и Бата се ожени Грозданом, а Милета стеже срце и оста нежењен. А кад Гроздана брзо умре после порођаја, Милета узима њену ћерчицу Росу, савија се око ње (Бата се међу тим и по други пут оженио) и подиже је, па и њу уступа другом — кад дође време да се и она уда.

Од тих сеоских приповедака у овој је збирци, као друга, изабрата „Је ли жив?“ Завади се чича-

Мојсило с осионим сељачким газдом Алексом, па се зло све више распирује, јер су суседи. Алекса, као кмет, узе да се свети Мојсилу: он одређује војнике на границу, па одреди и Мојсилова јединца. Отишао је и један Алексин син и многи и многи из села, те село, суморно, брижно, сачекује мршаве и збуњене гласове за време целога дугога рата. Прво се отуда здраво враћа Мојсилово дете, па прича о свима, те нека баба рђаво разуме и однесе кмету Алекси глас да је његов син погинуо. Алекса је смрвљен, и гологлав иде Мојсилу, да сазна како је било, па кад чује да је све добро, обрадован, мири се с њим и настаје општа радост у суседа.

Други низ Вукићевићевих прича чине оне које је писао после одзива на његову збирку. Он је дотле више причао онако како га је терала да прича његова унутрашња потреба, „по инспирацији“ (како се некад говорило); сад, после гласова да му треба више студије, он доиста пише са студијом, постаје самосталнији према својим дотадашњим угледима, и израђује себи нову литерарну врсту — слике. Једна од њих, „На месечини“, канда најјаче приказује прелаз од старе ка тој новој врсти. Ту се огледа старање о већој студији, о нечем друкчијем, новијем. Али у тој приповеци још успех није постигнут, она страда од те прелазности.

На даљима се види све потпунији успех. То су: „Под сунцем“, „Граничари“ (ова у подлиску „Одјека“ за 1891, обе прештампане у „Арнаутским сликама“ у 8 свесци „Мале библиотеке“ Пахера и Кисића у Мостару), „Шкрбо и Фејзула“ („Требевић“ за 1892, прештампана на истом месту), „Неколико слика из живота једнога јунака“ („Преодница“,

1891), „Мишко убојица“ („Стражилово“, 1893), „Мала погрешка“, „На стражи“ („Отаџбина“. 1892, књ. 30 и 32; последња прештампана 1899 у „Зори“), „Стика“, „Искушење“ („Јавор“, 1893), „Горак хлеб“, „Рождество твоје“, „Један борац“ („Дело“, 1894 и 1896, књ., 2, 4, 10), „Љута рана“ („Босанска вила“, 1896).

У овим је приповеткама Вукићевић много самосталнији, али мислим да се и овде види литерарни утицај, истина много мање него у првима. Сем тога, утицај и извор његов нису исти који и пре. Али да се и у овом другом низу Вукићевићевих радова може наћи утицаја Лазаревићева, сведоче нека места „Искушења“, кад се упореде с неким местима Лазина „Ветра“. Па ипак, мислим да је овде главнији Тургењев.

Велики руски писац приповеда у „Ловчевим записницима“ своје ловачке доживљаје и познанства па изнесе у неколико јасних потеза коју сељачку душу, исприча често у неколико реченица судбину, обично интиман душевни догађај, рускога мужика. Тако се и Вукићевић у „Искушењу“, „Мишку убојици“, „На месечини“ јавља као ловац, позна се с људима, дозна из разговора њихове карактерне психичке црте или доживљаје, па то исприча начином који доста напомиње Тургењева. У другим приповеткама он није ловац, него чиновник који путује службеним послом („Љута рана“, „Под сунцем“, „Граничари“), а у трећима обичан путник („Рождество твоје“, „Горак хлеб“, „Стика“); он срете људе који га заинтересују, наведе их саме на разговор или наведе друге да о њима разговарају, и све то изнесе пред читаоца. У неким се приповеткама не види писац („Мала по-

грешка", „На стражи", „Шкрбо и Фејзула"), него објективно износи каку слику, али је и ту готов у неколико потеза.

Као што је Вукићевић у животу био необично жив, сав од нерава, така је и његова књижевничка природа. Не само ове слике, него и бајке и његове прве приповетке веома су живахне; при читању, неможе се с њима много застајати; еписода нема ни у првим приповеткама. У сликама пак његовим имамо свуда концентровану читаву, по садржини, пространију приповетку. Сликару је довољно неколико страна да нам у „Љутој рани" прикаже и човека и једну анегдоту, еписоду из оне трајне и дивље борбе која се до истраге бије тамо између Срба и Арнаута. Довољно је десетину листова да у „Мишку убојици" очигледно прикаже чуднога поглавицу српскога на кордону с његовим нечовечним погледима и да исприча његове немилосне поступке према свима и сваком слабијем. У „Једном борцу" износи у неколико сличица полуфанатичнога демагога и фантасту, његове радости кад га прати успех, његову тугу, његову сломљену душу, кад га стигне неуспех. У „Искушењу" и у другим сликама опет по једну душу, опет патње и невоље које су коју од њих задесиле. Па како је лепо подешен тон у „Искушењу": у почетку и доба године и сва описана природа чисто располажу и умирују читаоца, да и он без очаја гледа на судбину слепога Риста, па се после све више замрачава, док се не стане призирати како се кроз таман отвор на баџи и кроз растављене даске на тавану сиромашне кућице „тихо спушта бела прилика, са шупљим очима, поиспадалим зубима, и око ње се вије бела, дуга магличаста ха-

љина итд." па прилази самртничком одру беднога слепца (види на стр. 169 ове књиге).

У свему том сликању Вукићевић је веома самосталан, и веома би погрешно било замишљати неку већу његову зависност од Тургењева. У њихову начину приповедачком има доста сличнога највише зато, што је Вукићевић чедо свога времена, што се у то време већина туђих и српских писаца на један начин старају да искажу своју уметничку мисао. Није дакле реч толико о имитовању, колико о заједници литерарнога правца.

Кад ове Вукићевићеве „слике" посматрамо све заједно, јасно се види да су као портрети или, боље, као оне студије које сликари раде, да у њима ухвате и као прикују грађу коју ће доцније употребити при изради својих великих композиција. Тако и приповедач записује ситне појаве запажене у животу, свуда посматра само једно лице и даје нам слику његову, докле не могне прећи на опсежнија дела: веће приповетке и романе с гомилама лица. Тургењев је тек после многих новела и приповедака прешао на писање романа, па се тако спремао и Вукићевић. Али чиновничка дужност и уредничка наваљивања да им пошље какав прилог не остављаху му слободнога времена да на то прионе, и он је тек уочи своје болести доспео да напише почетак једнога пространо замишљенога романа.

Али после „слика" највише се Вукићевић бавио писањем бајака, и написао их је неколико: „Страшан сан", „Лековит штап" („Босанска вила", 1894 и 1895), „Мала вила" („Војислављева споменица"), „Проклета лепота", „Ђаво и девојка" („Бранково коло", 1895 и 1896), „Цар Горан" („Зора", 1896),

„Настас налбантин“ („Братство“ 1896), „Срце“ („Летопис Матице српске“, св. 194, за 1897).

Споменуто је да су ове бајке ресултат пишчева читања у Женеви. Он је мени сам говорио како је рад нашој књижевности дати невезаним слогом оно што у француској пишу неки модерни песници. То би опет био случај Вукићевићева књижевног угледања. Узрок тим његовим угледањима може бити двојак. Прво, што је услед недовољнога читања у ђачким годинама накнадно читао, за време свога писања, и тада подлѐгао разним литерарним утицајима. То међу тим не би било, да је он своје читање у главном довршио у време школовања и да је на време створио коначно своју књижевничку индивидуалност. Други узрок може бити у већој примљивости Вукићевићевој према туђим утицајима, у недовољној самосталности, недовољно снажној оригиналности. Он без сумње није био од оних знатних самотворих природа, на којима тешко успева каки спољашњи утицај. У осталом ипак стоји факат да нове књижевне струје или просто ново прочитана туђа дела имају јачега утицаја и на многе јаке, врло јаке писце; тако је у нас било с Толстим и Лазом Лазаревићем.

У бајкама Вукићевићевим има неколико елемената. Прво је фантастичан елеменат, кога природно има у свима бајкама врло много, негде више негде мање, а грађа му је знатним делом из наших народних поведања и веровања. „Страшан сан“, после „Лековит штап“ чисто су нова разрада већином готових елемената из народних предања. У „Страшном сну“ сања Ћоса да је на небу, најпре пред рајским вратима, па кроз пакао и најпосле у рају, а с Ћосом су свуда његове слабости и греси с овога света.

У „Проклетој лепоти“ обрађена је на нов начин народна прича о Момину камену — окамењеној грешној лепотици. У доцнијим је бајкама Вукићевић још самосталнији према народној грађи; он је све више радио својом маштом. Сем тога на првим се бајкама види да писац нема друге тенденције до оне коју и народне шаљиво-фантастичне приче. Стога је у њима доста хумористичнога. Кад се чита „Страшан сан“ и „Лековит штап“, читаоцу је као да има у рукама неке народне приповетке о Ћоси и о Насрадин-хоџи. Али доцније настаје у Вукићевића алегорисање и символисање. Доцније бајке имају обично мисао моралнофилософске или социјалне тенденције, коју исносе у алегориско-символичном облику.

Така је фантастична и алегорична прича „О селу Врачима и Сими Ступици“, проткана јаком хумористичном жицом. Писана је по повратку пишчеву за „Дело“, где је и изашла (у пет свезака, од маја до декембра 1895). Ту је много грађе из народних веровања и предања, сем тога из живота сеоскога, затим из савременога јавнога живота. Од свих тих елемената писац је начинио необично шаренило, за којим се види његова намера да прикаже неке значајне одлике и суштину савремене политичне и страначке борбе у Србији. Оно што је он у практичном животу био више повучен, тако да се чак није истицао ни критиком политичкога рада, накнађава овде дајући маха својим мислима. Тако је и у бајкама казивао шта мисли о неким појавама света и живота уопште.

Ова је приповетка од последњих Вукићевићевих радова, и неки мисле да се на њој већ опажају трагови његове болести. Али можда није тако.

Он је ово почео писати у почетку 1895 а болест се збиља јавила тек у пролеће 1897 године, тако да се њен почетак може спазити на „Срцу“ (бајци). Па ипак треба имати на уму да је он клицу болести имао у себи из раније, па су се и њене последице могле показати, с прекидима, и пре 1897. Али може бити и други узрок неким недостацима „Приче о селу Врачима“. Добра је алегорија уопште један од најтежих књижевних облика. Није довољно главној мисли наћи подесан уметнички облик, него треба да се она огледа и да чисто одсјајује у свакој појединости, у свакој ситници као год и у целини састава, па да све скупа осветљује главну и узгредне мисли пишчеве. То се може извршити само ако писац има непрестано сву приповетку на уму, па да сваки ред који пише подешава према свима осталима. То опет може бити кад је писац у раду сасвим прибран, а то Илија није био због службене дужности, затим због спреме са свадбу и због саме свадбе. Међу тим је био дао почетак приповетке, који је уредништво и штампало, те је наставке морао писати од броја до броја. с прекидима, неприбран. Тако није имао могућности да одмера и глади сваку ситницу, да се враћа и да дотерује, поправља и мења оно што је раније написао и што је већ било наштампано. То је нарочито тешко падало њему, који је био навикао да сваку ствар увек целу напише, па тек онда да преда рукопис. Те је незгоде и њихне последице за ову приповетку брзо познао и Илија; за то је, не знајући шта ће друго, завршио причу на двоје на троје, надајући се да ће имати прилике да је обради како сам жели за ново издање. То јадник није дочекао.

III.

И ако је Вукићевићу рад прекинут кад му је настала тридесет и прва година, опет је он за десет година написао преко четрдесет књижевних састава. То значи да је, с погледом на његове службене послове, био један од најплоднијих наших писаца, па би се он и у туђем свету могао сматрати плодним. А његова је плодност још значајнија што он после 1890 године није више писао олако и брзо, него је необично пазио на сваку ситницу.

У осталом, и сам је правац његова приповедачкога рада тражио од њега минуциозност. То је био мосаички рад, састављање уметничке целине од мноштва малих ситница, од ситних опажаја, било из материјалнога било из психичнога света. По великошколској спреми природњак, дакле човек који полази од факата, по погледима на свет позитивист, дакле човек који верује само у стварну природу, а почевши писати под утицајем реалистичне струје у српској приповеци, Вукићевић је био реалист као и сви српски приповедачи његова доба. Тај реализам дао је подлогу снаге и трајашности његовим приповеткама. Њему оне имају захвалити што у њима нема лажи, него их прожима истинитост, што је природност лица и њихова говора и рада, природност ситуација, и при самом избору необичнијих предмета, стално пратила перо Вукићевићево.

Зато је у овога писца, као и у свих реалиста, веома значајно, значајније него у других књижевника, видети како стоје према животу о ком пишу, како према грађи коју из њега узимљу за своје саставе, како с њом поступају пишући, како ли мисле о разним појавама живота и света око себе.

Вукићевић је почео своје писање оним што су у оно време већином радили српски приповедачи: приказивањем сељачкога живота. То је интересовање имало дубоких разлога. Сељаци су свуда у нашем народу, а највише у Србији, толико знатни бројем и другим којечим према осталим друштвеним редовима, они толико претежу над свима осталима, да природно привлаче на себе свачију пажњу, па и приповедачку. Сем тога, услед победе националнога правца у нашем културном животу после Вука, сељачки је живот, по томе што је сачувао највише националне оригиналности а најмање подлегао туђинштини, добио значај јединога правога народнога живота; а тај је значај сељачком реду притврђен оном демократском струјом која је обладала политичким мишљењем у оне већине српске интелигенције, којој је припадао Вукићевић. Стога је приказивање сељачкога живота значило приказивање онога што се главно имало и приказивати у српском народу.

Али, и ако су прве Вукићевићеве сељачке приче дисале ведром младићском појесијом живота, опет, како није живео на селу, он тај живот није у ствари могао приказивати. Истина, велики део становништва по српским варошима рођен је на селу, па и он може дати доста блиску сељачку слику; сељаци се могу често посматрати и по улицама, трговинама и кућама варошким; али све то не може бити довољно. Стога његови сељаци имају нешто опште са свима другим Србима. У њега се у осталом јасно види да он не тежи приказивати тај живот по оним појавама које га одликују од осталога живота српског. Он приказује душу сељакову, а она је у суштини онаква кака и у варошанина. Све оно

што се главно приповеда у приповеци „Два растанка“ могло се десити и у какој паланци и у српској престоници. Оно Милетино одрицање замиловане девојке у корист братучедову ресултат је, у нас још силнога, породичнога осећања а слабо развијено индивидуалне свесности напрема породици и њеним захтевима. Сама пак црта личнога пожртвовања, која се овде износи, не само што је општа српска, него може бити и општа човечанска. Напротив, обрада главнога мотива, у овој приповеци, средина, у којој се збивају ти душевни догађаји, канда су истински сељачке; у њој, као и у још некима, има много праве снаге, црпене из приказивања стварнога живота.

Па ипак, као да је Вукићевић осећао да он не може ући дубоко у поимање сељачкога живота, и он га после 1890 године оставља. Споменуто је како је према намерама његових пријатеља она ревизија основних школа (лети 1890) имала задатак да му одшкрине врата [illegible] живота; али он ипак више не пише сеоских приповедака.

Паланачки је живот много боље познавао, јер је по варошима у унутрашњости Србије проживео све детињство и младост, сем неколико година које је с прекидима провео у Београду у школи; а понајдуже је провео у Шапцу, и он тај живот највише и приказује. Али је значајно да му ово познавање паланачкога живота није било од велике користи за успех приповедачки, јер су му те приповетке у опште слабије од сељачких приповедака. То је јамачно увиђао и он, јер је у оној штампаној збирци, поред четири сеоске, одабрао само једну варошку. Можда је томе мањем успеху узрок што у

Вукићевића, као и уопште у деце српских чиновника, није било много симпатије за маловарошане (види како су у овој књизи насликани газда-Милоје и Сретен); а симпатија је, како се мени чини, била један од главних чинилаца Вукићевићева талента.

Свакојако се види да већа или мања могућност за цртање какога живота није имала великога значаја не само за успех него и за пишчеву одлуку да уопште пише о том животу. Он је у Врању живео, али је слабо приказивао врањски живот. Изузетак би било оно приказивање тамошњега граничарскога живљења; али томе ће бити узрок у необичности, у јаковности тога предмета, дотле у нас необрађиванога, која је морала имати чари и за писца као год и за читаоца.

Иначе је он после 1890 године махнуо приказивање самога живота и само му по изузетку поклањао већу пажњу. Први су изузетак оне граничарске слике, а други је настајао још само онда кад је Илија хтео приказивати савремене политичке прилике. (Овога има понекад и у првим његовим приповеткама, као што је у „Је ли жив?“ оцртан осион сеоски кмет.) У „Једном борцу“ износи неке цртице страначке борбе у Врању. У „Малој погрешци“ казује како влада, да би заплашила слободније људе у земљи, ствара тешку кривицу готово сасвим правом човеку и осуђује га на стрељање, али му изради у владаоца помиловање, које опет тако шаље, како ће стићи неколико тренутака пошто помиловани већ буде стрељан. И у оном роману мислио је обрадити нека питања нашега друштвеног и политичкога живота, а у „Причи о селу Врачима“ главно и јест приказивање партиског политичкога живота у Србији.

Али као год што је знатно да је у неким другим сликама, где је писцу сама грађа наметала сликање друштвенога живота, ипак он то избегао, тако је знатно да је и у „Једном борцу“ и у „Малој погрешци“ јавни живот сасвим узгредан, а главно је психологија људска. У „Малој погрешци“ једва се назире рад владе и њених повереника, а све говори о душевном стању несрећнога кривца и официра, његова познаника, коме је предано да изврши казну и који се тим, њему непријатним, послом мало одоцни, па тим одоцњењем омете намеру владину, јер помиловање стигне док је осуђеник још у животу, и спасе га. У „Једном борцу“ пресликан је жив човек, пишчев политички противник, али ту је сасвим незначајно оно што се говори о његовој политичкој радњи, него се напротив с пуно симпатије и лепо приказује он као човек: писац је умео видети и оценити његове душевне побуде за борбу у којој се они двојица нису слагали. Једино је дакле „Причи о селу Врачима“ прави предмет политички живот; па и ту се он старао да сачува уметничку објективност.

Исто се тако нигде у њега не види нарочита пристрасност према ком било друштвеном реду. Оних првих трагова несимпатије према паланчанима постепено нестаје у „сликама“; он је свуда гледао најпре људе и њихове душе. Свачија је патња и њега болела.

Стога се нарочито лепо види његова непристрасност онде где би могао бити у питању његов патриотисам. Тим је осећањем до Вукићевићева времена била прожета готово сва наша песничка и приповедачка литература. У Каћанскога, у Змаја, у Јакшића,

у Љубише, чак и у Лазе Лазаревића нема ниједнога трена да према српском вековном крвнику малакше непомирљива мржња, да се јави објективна милост. Тек почетком осамдесетих година беше се почело под утицајем социјалистичке и радикалне критике хладније гледати на питања између Срба и њихових националних противника. Ни у Вукићевића нема патриотске тенденциозности. Кад у „Мишку убојици" један ратник прича како је у рату сасвим обично погубио једнога низама, писац и његов друг још мирно слушају; а кад им тај човек исприча како је у миру погубио свога пријатеља Арнаутина, једног од оних који готово сваки дан смакну кога Србина, — они се обојица запрепасте и отворено исказују негодовање, па им низам и Арнаутин неће ни у сну дати мира. У осталим приповеткама из граничарскога живота писац истина приказује с већом симпатијом Србе него Арнауте, али ипак са доста непристрасности. — Таки је дух данашњем читаоцу прилично обичан, али би то пре Србијиних ратова са султаном (1876—78) било непојмљиво, — толико одудара од све ондашње српске литературе. Ти ратови, па и сам бугарски рат (1885), заједно с оном критиком расхладили су дотадашњи српски заносни патриотисам: али је Вукићевић још хладнији од осталих својих савременика. Ни у једној његовој причи нема онаког патриотског одушевљења каког има нпр. у Јакшића, Љубише, Шапчанина или у других књижевника који се васпиташе у духовним срединама друкчијим него што беше његова. Шта више нема да се ни онолико загреје колико Веселиновић па и сам Матавуљ. У почетку (у приповеци „Је ли жив?") пише још с прилично топлине о српском ратовању,

али после је (на пример у слици „На стражи“) нестало и тога.

Ово је овако приказивање живота на првоме мести у вези са савременим књижевним правцем српским, јер реалисам намеће писцима објективност, а не допушта да писац излази испред самога предмета са својим мишљењем. Али је овде оволикој објективности морала бити узрок и природа пишчева, његова прибраност и неподавање заносима.

Иначе је Вукићевић био мање реалист од већине приповедача тога правца. Узели ми не само Игњатовића, Сремца, Матавуља, Ранковића, него и Лазаревића, Веселиновића, наћи ћемо да је он очигледније уносио себе у приче него ико од њих. Он је по правилу мало фотограф; он већином бира из живота онаку грађу која ће више пријатном лепотом задовољити естетичне и моралне осећаје читалачке. Нарочито је при избору грађе гледао на етичну страну. Готово свим првим његовим приповеткама могла би се наћи морална тенденција. У свакој од оне четири које су штампане у овој првој свесци врлина је награђена а грех кажњен: смерни и честити Мојсило тријумфује над обесним Алексом, поштена домаћица Смиљка над поквареном Аницом, Милоје испашта у старости грех младости своје а Милета ужива у тихој радости плодове свога пожртвовања. У сликама, у бајкама влада исти етички дах, који је у првима лепо уочио њихов критичар у „Отацбини“. Писац све оно што он узме из стварности, тако преради у живахној и окретној машти, да оно добије идеалан колорит, па се истом тако прерађено, идеалисано, јави у његовим приповеткама. Стога ће се у њима мало

нађи онога крајњега, грубога реалисма, који у читаоца остави болне, непријатне утиске.

Томе је јамачно био доста узрок и његов оптимисам. У њега не само што по правилу правда слави завршну победу над кривдом, него се већином и догађаји у животу свршавају земаљском срећом. У Вукићевићевим очима није свет овај — тиран тиранину. А у вези је с тим и његово симпатично гледање на свет, у првим приповеткама на сељачки свет, па на свет уопште. Као што је речено, он је на све појаве живота гледао с љубављу. Ако је међу њима запазио и нешто рђаво, то у њега изазива размишљање, па поимање појаве и праштање. Материјалистички детерминисам, који је владао већином људи његова колена, добивао је у Вукићевића израз болнога саучешћа, а не мржње. Према таком душевном расположењу јасно је како је он одабирао и прерађивао грађу из стварности.

А имао је дара, тако да је успевао те и с мало грађе стварао умиљате целине. Томе је најлепша сведоџба оно што је, мало познајући село, онако живо писао о сељацима. О тој снази његовој сведоче многе лепе слике његових бајака и те бајке уопште, као и све друго што је писао: ту је пуно врло живих призора, пријатних описа, лепих слика. У оном опису спремања и лова у почетку „Једнога борца“, чим само писац пред читаоца изведе занесењака газда-Тому, одмах и причање постане чисто сангвинично. А Томине наредбе Цветку-Петку (стр. 132—33), како ће ноћу ложити пећ у соби где спавају ловци, изазивају при читању читав низ јасних слика о ложењу и о разгрејаној соби и спавачима, а уједно дају јасног појма и о дочекљивости, умешности, пажљивости па и

о шарлатанству тога чуднога домаћина. На стр. 169 ове књиге има неколико таких реченица о једном влажном јесењем јутру, да се читалац који не трпи влагу несвесно повлачи и увија у себе. Јака сунчева припека мало је где у нас тако лепо описана, да је читалац чисто осећа, као у слици „Под сунцем“.

Из свега што је до сад речено може бити јасно: како се у свом писању Вукићевић понашао према стварности и животу, и да их је он прерађивао и приказивао неколико друкчије него што су збиља. Све је то у вези с фактом што је њему спољашњи, материјални, друштвени и народни живот био узгредан, као кака љуска. Главно су му биле појаве душевнога живота, па је њих хтео да истински сазна и после истинито прикаже. Он је дакле био од оних реалиста психолога, који душевне појаве сматрају као главно у човечјем животу, а није био од натуралиста који душевни живот и његове покрете сматрају као последицу фисичнога стања човекова — његова телеснога живота и спољашњих материјалних чинилаца. Ако се изузме обичан утицај лепог или ружног, топлог или студенога времена на расположење лично, у свима његовим списима нема ваљда ниједнога места где би људи престали бити свесни створови па радили по чистим телесним нагонима или притисцима. Доста би било да се узме слика „Искушење“ па да се види како један јадник трпи све веће и веће патње, а његова душевна ведрина, његово поверење у божју праведност не слаби ни за часак: он до краја ведро бога хвали.

И што је год Вукићевић више бивао свој, све се више одмицао од српске реалистичке школе, све је више остављао реалистично приказивање живота, све

више тражио душу, те је до краја остао приказивач њен. Она му је, кад у скупу узмемо сав његов рад, главни предмет посматрања и писања, па је зато уредник овога издања и назвао ову збирку „Људском душом“.

А Вукићевић је имао велики дар да оштро посматра и запази и просте и заплетеније душевне појаве, патње и радости човечје. Није му залуду Милан Јовановић, као уредник „Отаџбине“, рекао: „Вукићевићу, ти имаш необично велике очи!“

Према ономе у којој је он породици подигнут, он је нарочито имао могућности да посматра нежнија породична осећања и, како се види, посматрао их је бистрим оком. С тога после читаоци виде родитеље који мисле о сину на граници, па му се плаше ненадне или радују повратку, не у једној него у двема причама: „Је ли жив?“ и „На стражи“. У овој другој, једној од најлепших међу „сликама“, приказује старца и старицу и она мрачна страховања, светле наде, миле успомене које они претуре преко главе само за један једини дан. Писац предговора „Арнаутским сликама“ вели: „Нема српскога писца који је умио дубље да погледа у срце родитељско и све то верно да престави као што је то учинио покојни Илија у овој слици“. У трећој опет („Рождество твоје“) износи се отац који има рђава сина па се боји злих гласова о њему. У четвртој („Свој грех“) прича се слепа љубав према јединчету једва одржаном.

Али је нарочито волео приказивати необичније психичке појаве. Да оставимо на страну оног занесеног паланачког политичара („Један борац“), него да истакнемо: слику убојице од рођења, у кога се та његова црта јавља правом елементарном силином

(„Мишко убојица“), слику осећаја при спремама за стрељање и при доласку помиловања политичком кривцу, познанику официра који има да изврши смртну казну по заповести („Мала погрешка“), слику душевно неразвијенога створења („Стика“, и то је тако вешто написано, да је такав створ примакнут ближе читаоцима, те место страха и одвратности осећају према њему интерес и симпатију), слику и низ стања душевних у слепца који ништа не види и кога, преко тога, стиже и костобоља („Искушење“).

Па као што је Вукићевић тежио да приказује необичније или финије душевне појаве, тако је тежио да му цртање буде од врло финих потеза. Доиста се међу њима ретко који груб може наћи. Он је рад фине нијансе исказати такође нијансама. Он често у приповедању понешто само наглашава, остављајући да читалац погоди или наслути шта је он хтео казати. Такав је рад уопште тежак, па често и већи писци у томе не успеју, а тако је бивало и с Вукићевићем. У многим је његовим сликама, услед тога, нека нејасност, која нарочито утиче неповољно на оне који, читајући, не пазе на сваку ситницу. Многи, књижевно сасвим образовани читаоци, нису разумели шта је он хтео испричати у својој „Малој погрешци“. Та се нејасност види и у неким бајкама, а нарочито у „Причи о селу Врачима и Сими Ступици“. Па ипак, баш због онаког начина, велика је већина Вукићевићевих слика права посластица за многе српске књижевне пробираче, а доста их је које су сласт и осталим читаоцима.

А Вукићевић се само тако и смео упуштати у повлачење онако финих потеза и у обрађивање неких нежних предмета, и само је тако у томе често имао

лепог успеха, што је као стилист био врло вешт. На слог је нарочито пазио. Он се старао да што тачније искаже нијансу своје мисли, и још да је искаже одабраним начином и језиком. Угледан мајстор у том погледу био је у западним крајевима наше отаџбине Љубиша, па је то исто постао на истоку Милићевић и био пример многим књижевницима. У томе се Вукићевић могао угледати и на Лазаревића, али као да се о томе више старао и више радио него и Лаза. Довољно је узети коју било слику његову, па видети како је његово причање обасуто лепим стилским украсима и речима. Готово је свака његова реченица окићена каким сликовитим зрнцем. Кад здрава, скоро доведена, млада на пречац умре, то је било, вели њен свекар, „као да ми цвет у ватру паде" (стр. 44). Ако језик пишчев нема готових речи да искаже мисао, он се помогне сликом: кад набусити кмет Алекса ненадно омекша, њему глас одједном дође „као да му је језик од свиле" (стр. 24). Нарочито апстрактне појмове исказује таким сликама. А увек бежи од обичних речи, и његово причање има увек праву драж китне новине. То избегавање обичности и простоте прелази местимице у немање стилске природности, у извештаченост и неприродност. Така се места у опште мучније читају, и то прилично смета неким његовим саставима. Он је био израдио свој слог, свој манир, а тај се манир може и свидети неким људима који пазе на стил, али се другом читаоцу онаки говор може гдекад учинити неумесним.

Да би Вукићевић могао писати таким кићеним и одабраним слогом, морао је добро владати српским језиком. Он га истина није знао филолошки па много ни по граматици, али је имао доста богат речник,

много богатији од многих наших књижевника. У њега је пуно и лепих и ређих народних речи и обрта, који заслужују да буду сталан украс српском књижевном речнику.

На том лепом језику, тим шарним стилом дао је Вукићевић савременицима доста обликом лепих а садржином здравих књижевних састава; даљим коленима оставио је неколико за дуго једрих приповедака и слика.

Љ. Јовановић.

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

Илија И. Вукићевић III

Је ли жив? приповетка 1
Два растанка, приповетка из сеоског живота . 25
Свој грех, приповетка из паланачког живота . 53
У новој кући, приповетка 95
Један борац, слика 130
Искушење, слика 150
Мишко убојица, слика 171
Љута рана, сличица са границе 197
Страшан сан, бајка 206
Проклета лепота, бајка 219

ЉУДСКО СРЦЕ

I

ЈЕ ЛИ ЖИВ?

ПРИПОВЕТКА

Малешан ти је човек, мој рођаче и сељаче! Мален је као ивер поред кладе, или као перце код хрпе перја. Само што га понекад нека лудост понесе, те се начини да је што није. Не гледа покаткад на свој образ, нити мери своју снагу, нô пресече на танко, па мисли: овако је и никако више. И кад после види себе шта је и како је, не зна где ће од стида!

Тако се беше једно време осилио наш газда-Алекса, као да је затегао уже од земље до неба, па би да се попне где нико не може. Није му тешко било рећи што би други за сан веровао. За сваку реч, што му се преко језика превали, да се човек пљесне руком по колену, а он гледа као да вели: пољуби то!

— Ја ћу вам, вели, показати шта сам и који сам. Ко сме са мном?... Све бих вас могао снети у Мораву, и ниједан да се праћакне. Море, сто ћу кућа дићи с главе — а бели ме

неће срце заболети, — па да после питам ко сам ја овде и чија се реч гази. Зар, мисли онај коме не могу кућу и њиву... зар, велим, тај не зна за друге послове и друге муке?!... Онај коме ово велим нека лепо чује, да му ноћ не бе́ли а дан не цр́ни, и да после не привије врат и не закука: аман, газда-Алекса!

Тако рече и с тиме се нађе једном пред нама, па као хајдук звера очима и прождире кроз нас.

Многи посавијали вратове, па само трепећу очима. Шта ће и да чине? Наишло било зло време, те ко квитом, ко писменом подвеза се, па да сада што каже, тандркнуће му добош пред кућом и не би му друго остало, нȏ да тојагу одеље па у прошњу. Они други, што се сада тога и не плаше, ћуте од друге муке. Свакојако време, а слабе године и слабо стање, ко зна шта ће доћи, те би му морали у невољи прићи за шаку жита или коју пару, те да их кака реч не огрди и убије. А којима није ни једно ни друго, оћуткују, тек да се свађа стишава. Ко ће се, мисле, с бесним човеком рвати, и зашто?

А газда-Алекса чисто се тресе од неке обести и присукује бр̥ке, те му доња усна поиграва од злоће.

— Нека се, вели, јави тај, а ја му стојим на нишану, па нека после чека да ја гађам.

Ча-Мојсило Давиниħ шарну батином око себе и, подвирујући очима као да у висину гледа, рече:

— А што то сад?

Газда-Алекса већ запени:

— Зар и ти питаш?

— Па... ето, вала, кад други неће.

Алекса запе руком за копоран, те уза пуче и раздрљи груди.

— Не било ме, рече, ако ме не упамтиш.

Ча-Мојсило устури главом:

— Шта рече?

— Запамтићеш ме!

— Претиш ли ти, шта ли?

— Ниси ми ти сам на оку... а велим ти и за свако твоје чељаде... и где ти се име помене, и где се мрднеш и обрнеш, и ти и твоји, ја ћу, и сваки мој, ногом, па ко ми се прво закачи.

Мојсило поче да гута пљувачку и мирно рече:

— Један, вели, живот имам, а живео сам хвала богу поприлично, па ако те не мрзи лећи под бусен, а ти пружи руке. Ја ти стојим добар за главу.

— Ко, море, ко? цикну газда-Алекса.

— Ја, Мојсило!

Газда-Алекса искоракну ка Мојсилу и дође левим раменом према њему:

— Зар ти, петлићу?

У Мојсила се пови штап у косо и рука зави за ударац:

— Ко петлић?

— Ти!

Ча-Мојсило одби шуваком Алексу и десном запе да га лупи. Алекса подви леву под батину, а десном дохвати Мојсила за прса, да

га замане, па запе о нечије ноге, те се потури да падне. Док се они издвојише на чистину, салетеше остали да их раздвајају.

— Не, браћо! Мани, Мојсило! Не, Алекса!

— Ама зар он мене тојагом?... Он!... Та пусти ме; пусти! Тојагом!?...

— Пусти га, рђу му рђину!... Ходи овамо, де! отпева му Мојсило.

Разбише се људи у гомиле, па једни пришли Алекси а други Мојсилу..

— Нећу, море, да ти је продам, да је златом премериш, виче Мојсило.

— За ово ћемо се други пут питати.

— Ко да ме тера да је продајем?

— Само ти велим: запамтићеш!

Тако се тад закрвише код суднице газда-Алекса и ча-Мојсило, и да је око чега, нô око неког парчета земље тамо до потока.

Има Мојсило неку њиву — колико да се с ње на једна кола натовари, — па како се међила с Алексиним имањем, то он окупио да му је прода.

— Ама, човече, није ми за продају.

— Дај ми, Мојсило, да се не кајеш.

Понекад се човеку откине с језика: нећу, па после дижи руке од таког. И Мојсило рече: нећу.

— Кајаћеш се, вели Алекса.

— Не кајем се и не дам!

— Даћеш је, славе ми.

— Ако је дам, не примила ме ова земља.

— Не реци два пут!

— Док сам жив, велим!

— Море, није се, знаш, лако носити са газда-Алексом.

— Како коме!

И отад њих двоје као ћудљива деца, док ћуд не узе мах, те дођоше један другоме као кобац и врана.

Газда-Алексина је кућа до ча-Мојсилове. И док су живели као људи, није било међу њима речи што не хвата даље од кућевног прага, а кад се завадише, ни ивер да се пребаци.

Сваког часа разлете се кокошке, и док живина стигла у своје двориште, или је без ноге, или са пребијеним крилом, а уз то иде реч: „Убиј гад!“ Па се богме зајам врати. Други пут, другом јали пиле дође, јали не дође.

Једном развалила Мојсилова крмача ограду па прешла код Алексе. Мами је Мојсило и сипа кукуруз око себе, али живинче стало под зрео дуд, па ни да крене. У то газда-Алекса изађе из куће, па кад виде Мојсилово свињче, а он из све снаге:

— Овамо-те који!... Еј! Потеци! — и сподби неку подупирачу те заману за крмачом. Јурну крмача за пролаз, и баш она до пролаза, а Алекса истеже подупирачом за њом, те се бравче смете, и не потреви пролаз, но рӯну на ужу страну, па се на посовици заглави. Стиже Алекса за мотку и окупи тући свињу, колико је у његовој авлији. Дречи

крмача као да је кољу и миголи се из све снаге, да се из врљика ишчупа. Мојсилу, као сваком, жао своје стоке, те притрча и потеже свињу за уши да извлачи, док на једвице не попустише врљике, те крмача утече.

Газда-Алекса са својим оправља ограду и, колико да га Мојсило чује, говори онима око себе:

— Убиј, кад видиш!... Вере ми, ако ти нећеш њу, ја ћу тебе! Чим стигнеш и дохватиш ожежи! И секиром... Одрежи ти њој уво, па нек' се зна чија је!

И ча-Мојсило колико му се неће, али се опет опире.

— Чуј, Јашо, вели сину, јес' грешно туђи марву, али колико је њему његово, толико је и нама наше. Обиђи, велим, сву ограду и види је ли шта игде попустило. Поправи и учврсти, ако шта нађеш. А ако његово видиш, удри чим стигнеш.

А опет Алекса рекао своме Новаку:

— Ено ти мотке, ено мотике, а знај: слађе ће ми бити његово мртво, нô десет живих.

Једном ти се газда-Алекса препао као нико његов. Стао он једном уз своју кућу, колико може само очима видети Мојсилову авлију, и одрезује секиром паоце за кола. Док маши очи на Мојсилову авлију, а тамо његов најмлађи синчић. Залепише му се очи, кад га виде. Ако сад онај нешто — а ко му брани? — испребија кости у детета! Дете

као дете, играло се нечим, па му се играчка пребацила у туђу авлију, а оно за њом.

Ча-Мојсило наиђе на вратнице и као викну:

— Шта ћеш ту?

— Пало ми ово па дохватио, вели мали и приђе руци.

— Жи' био!

Дете се окрете и хтеде преко врљика.

— Немој туда нô овамо, вели Мојсило и показа вратнице.

Газда-Алекса провирио иза куће и гледа на то, као да би рекао: како ли је сада ово чудо?

Пође даље да теше паоце, али му секира не иде како ваља. Надао се јаду! Као да својим очима не верује, зовну дете:

— О, Миљко!

— Ој?

— Ходидер!

Дете дође.

— А ти си био тамо? иману главом на Мојсилову кућу.

— Jă!

— Пало ти то?

— Јес'!

— И није те, велиш, нико тукао.

— Није.

Газда-Алекса сврте главом. Нису га очи превариле! Оде о томе да премишља. — Што ли, мисли се, он попушта! Хтео би ваљаде да се миримо?... Е нећу му га мајци својој доикати; не зна он мене! Ама баш ни да га

дарну, као вели: неће ни он кога мога. Нећу, ја! Само да га видим... А могао га је разлупати као бундеву, и не хтеде; да ми је знати: што не хтеде. Биће за мирење? А што ми онда јутроске уби петла? Ја кō велим, викнуће: „Шта ћеш бре? какав клис?! Дај штап...“ па да ми после пребаци тесто у авлију. А он вели: ходи овамо на вратнице... Е, не знаш ти још Алексу! Неће ти се он поклонити, да му златну јабуку даш! Нема те паре. Јок! „Ево руке“ — јок! „Ево даћу њиву“ — јок, јок, јок! „Ама, Алекса...“ — ама никако!... Жив се препадох, кад видех дете. Шта зна оно... А он јок, вели: ходи на вратнице! „Шта ћеш, море, ту!“ Шљис! И шта ја могу...

Пође у кућу, да то својим прича. И они као он веле:

— За мирење.

— Нећу ја, за не знам какве паре! таман рече, а цикну његов зељов, и док Алекса искочи из куће, а пас на три ноге прогега поред њега и, види се, бега од Мојсила.

— Неће ни он! рече себи.

Тако почеше један другоме, и тако би за дуго било, да се не деси нешто, те се и најбржи језик веза и најлуђи човек опамети. Поче глас, испрва тихо од уста до уста, па док освоји, те свак само и говори: ратоваћемо! — Ужурба се народ, као пчеле пред

ројење, те се начини неки метеж, крсног имена да не нађеш.

У то били закметили газда-Алексу, па он с некима његовим засео у судницу и стао записивати ко ће на границу. Нема часа кад не дође, јали капетан, јали његов ћата, јали бар пандур Пуја, те колико који из добре воље и као пријатељски — да се не разноси — каза, сазнасмо и разабрасмо да ћемо на Турке.

Из нашег села уписали готово све што помлађе бејаше, па се перо закачи и за Јашу Мојсиловог. Кад дође онај што ће да их собом води, а ча-Мојсило дође њему, — ни пола га није од неке тешке изнутрице.

— Ама, господине, је л' то право?

— Шта хоћеш ти, брате? вели онај.

— Питам те је л' ту правда и закон и образ и — шта хоћеш. Зар мог хранитеља јединца да узму? Шта ћу ја сам у кући? Ни врљику, што кажу, да подигнем, а где ћу се старати за онај пиљеж и остало?...

— Записали ти кога?

— Записали ми дете.

— А како се зове?

— Зовемо га Јаша.

Онај господин узе превртати неке тевтере и стао шапутати: Јаша, Јаша, Јаша.

— А како ти се, рече, презива?

— Ај?

— Како му је, питам те, друго име?

— На деду.

— А како ти се звао отац?

— Звали га Коста.

Господин поче опет носати прст по тевтеру и шапуће: Јаша Костић, Јаша Костић...

— А! ево га! Овде вели: Јаша Костић у прву класу.

— Знам ја, вели Мојсило, рекли су то и њему; ама питам те: право ли је?

— Па видиш: записан је.

— Ама он је јединац.

— Записан је, брате, и ја не смем друкчије.

— Па зар се то може по вољи и из пизме и да се другоме кућа из ината раскопава?

— То је, брате, вели онај господин, кметова ствар, па оде другима да одговара.

Ча-Мојсило вbabakну очима од онога па по народу. Ми сви као пањеви. Он дохвати вес с главе и подиже очи:

— Да бог да, кмете Алекса, како право тако здраво! Уби ми, кмете, живот, уби ми снагу, све ми уби; све ми узе! И ти га кмете имаш под барјаком, па је тешко носити неправду на души. Нека ти се син здрав вратио, ал' ће те последња жишка с мог огњишта уклети. Ако ти бог рекô да си право радио, не било ти од моје клетве ни колико од луда човека; а ако си се, кмете, огрешио, кајао веком док не докајао! Кад ти се сан одбије и кад на свога Новака мислиш, знаћеш како је мени од данашњега дана...

Газда-Алекса штуче за судницу и оде се корсем исхркивати, као да му је зашла ки-

селица у гркљан. Рекао је, кажу, после: — Нисам ја њега хтео, ал' они други веле „треба и он“, па шта им ја, вели, могу.

Освану дан за полазак. Небом ни пегице, и да је коме за његову лепоту, имао би шта хвалити, али овако свакоме око замаглило, те гледа колико ногом земљу да погоди.

Оним, којима је пут за границу, као веселије срце, а њиховима — да суза није, би пресвиснули.

Тривун Радојкин накривио шубару, као да му је за лево уво прирасла, па иде кроз народ, као да је вино претакао.

— На десет ћу, вели, ударити, па док учиним овако (и размахује песницама око себе), полегаће кô снопље. А сирота Радојка пристаје свуд за њим и од силне запевке пропиштала, па јој се у грлу нешто комеша, као да је неко задављује.

Не можеш чути врулу од кукњаве! Кад би време да пођу, а ча-Мојсило припаде своме Јаши:

— Збогом, дете, и како те бог милује. Идем тамо, да она жена не учини чудо како од себе, а теби велим...: чувај, велим ти, образ, чувај,... па сад... и ако ти се,... јави се, па му врсну суза као роса, и приви рукама око њега. На једвице га одвојише. Док се Јаша отрже и оде за гомилом, њих два три држе ча-Мојсила међу се и, као људи, говоре му што могу да кажу.

А он, као кад у шупаљ пањ лупиш штапом, те отуд јекне, тако јечи и без снаге им се отима:

— Јој! пустите ме... Јој! пустите ме...

Кад човек погледа она брда и пође мислима за њима, дође му овај свет храпавији и од церове коре. Колико ли се и жалости и радости скрха за оном гором!

*

Наиђоше нам тешки дани. Свакоме се око начинило као да пита: шта је и како је? А ко би му знао рећи овако је или онако је! Па ти, како је који с језиком, така чуда и слушасмо.

Прве нам гласе — којима као и веровасмо — донесе наш биров Гаја. Кад дође, направише гужву око њега, и како који пристиже, Гаја све испотекар, док му грло не прозврча, те га лепо обасу пена, па стаде одбацивати главом, као да су га зауздали.

— Наша војска, вели Гаја, где је — ту је, а они, вели, кô зечеви. Читао тамо један у кавани, читао кô што оно ћати доносе... Вели: напали наши на шанчеве и, вели, сви кô један, па јуриш; а они стали — ама док је још поиздаље било, — они стали на шанчеве па: „Нећеш, Србо!“ „Беж' бре!“ „Стој бре!“ „Не дај!“ И један се, вели, наш залетео на њиног овицира, па фик! сабљом кô краставац.

— Хоће бо'ме, хоће!

— Море како!... Па ти нешто тамо... не знам како рече... некако њихови топови нешто... како ли рече?... Вели: наш топ зврн! ђулетом, па после њихов топ... и ту рече једну господску; ал' добро је, вели, за нас.

— Шта ли ће то бити?

— Не знам баш како је; да чујем, бих погодио. Па, вели, наш стражар стао код страже; ама, вели, где стоји — чистина кô длан.

„Стоји он и држи 'вако пушку... Стоји ђида, док отуд ударио Турчин на коњу. Бре, разбадао хата, бре утегô опанке, бре направио се делија, па ха! на стражара.

„— Стој, Турчине!“

„А Турчин од стра̂ на земљу, трес! Побеже му, вели, коњ, кô смушен, а наш му стражар каже: — Иди, вели, онамо где она ватра светли, па кажи да сам те ја заробио: ја, вели, не смем никуд од страже.“

— А чује л' се што за ове наше?

— Веле за њих, и кажу: све први. Мојсилов син, веле, поби, поби, нема броја. Па, веле, оног нашег Засавице што је јунак! Јурио је, кажу, једног да посече, јурио, јурио, — ама утече! Отпустио се, веле, Засавици кајиш од опанка, па не мога на брзину.

— Што га, дроња, боље не закачи! прсну с уста деда-Јованчи.

— Е, дѐ дѐ!

— А шта кажу, гину ли колико?

— Јок, брате! како „гину“! Веле, од наших пе'-шестина, а њихови кô снопље по-

легали. Не мо'ш, кажу, проћи, да ногом за ког не закачиш,

Дође и ча-Мојсило. Још ни стигао није, а сви што бејаху гракнуше као из једног грла:

— Жив је!

— Здрав је!

— Јунак!

— Поби силесију!

Обеселише га те речи, те се зарадова као дете:

— Вере ти, брате?

— Наворе ми, јес'! каже Гаја.

— Дед', вере ти, како? Причај, брате! Хоћеш ракије? — Дајде ти, дијете, полић шљивове! — Ама баш тако?

— Кô да си очима гледао.

— Е, 'вала ти, боже, што ме погледаш!

— Спаси бог!

— На спасеније!

Поче Гаја редом од шанчева све до мртвих глава. Ча-Мојсило не зна где ће из своје коже. Мало му и ракија ћеф угрејала, те се узео грлити с људима и некако жалостивно радовати:

— 'Вала ти, боже, 'вала ти, божја мајко! А ето ја, мислим, кукавац, погинуо. — Дај, дијете, још те! — Чу л' ти, брате, Средоје? и жив и здрав и јунак. Да бог дâ, Средоје, и ти с оним твојим... Гледам га неки дан: кô дулече. „Ето" рекох „Средоју одмене". Нек' ти је, брате, жив и да дочекаш... већ што бог хоће и ти милујеш. — Дед'!... ама ми се ракија усладила, не памтим 'вако.

Па звекну полићем о сто:

— Баш, Гајо, право, волим, рећи, кô брат да си ми... Ја... знаш ти мене, кô род, реци, да ме зовеш и да ми се на тако одзиваш... А ја јуче скупио се кô кука, па с оном мојом шта не рекох! и шта не помислих! — Испиј де! — Кô видим га крвавог... па... А видиш ти! — Дед' још по један! Еј, дијете...

И док пиће као косом не пресече ноге, те малакса уз сто и стаде се нијати, и већ што каже, као да се не каже.

За мало, а наиђе и газда-Алекса. И њему је брига испила образе. Чуо за Гајин глас, па чим стигао, похитао њему. Дочека последњу Гајину, и би му лакше, али колико боље да притврди, рече:

— Чу л' што за мог Новака?

— Овај, ето то! Жив је, вели. Нема од наших пе'-шестина, и то, вели, неки, не зна баш који су; а онако што, даречеш, нема!

Рекоше му за Мојсиловог Јашу како је.

— Јунаци, вели Алекса, први гину.

На срећу што ча-Мојсило не мога чути, а било би битке као на граници.

— Показао се, рече Петроније, ваљано.

— Ако ће, одби газда-Алекса.

Не би му право.

И од тога дана било је још дâнâ, још ратовања. Један глас што предани, па већ сутра: није тако, нô овако. Па сутра опет: лижи старо, а исписуј ново. Збунисмо се од тога: јест, није, те свако разговара као да је две ноћи коло водио или сео па бунику

јео. Забрљависмо лепо, па ако нож тражиш, лулу ти пружа; ако једно гледаш, девето видиш! Први нам дани протекоше и не питај, па се мало привикосмо. На једно је морало бити: није ваљада горе но јуче. И тако преживесмо за читаво месец дана, нити, да кажеш, ноћивали нити дањивали. Што се ноћу бриге сложи зора размрси, и што дан замори ноћ одмори, па изнова. Па они гласови и ове жене. Да бог сачува!

Право вели Засавица:

— Зар је мени лако, кад знам да имам свога на граници и знам где је и шта може бити? Ћутим и таворим се собом, било ми црно, било бело; а жена окупила из гласа „Јој, ако је погинуо!“ „Јој ово!“ „Јој оно!“ па удри у прса, да помете читаву војску! Реци ти њој шта знаш и зови бога и ког хоћеш, ајак! „Ако је погинуо“. Оно, знам ја: мекше је срце... ама зар је мени мало својих мука, нô ми се и она попела!

— И тако смо живели, док нам једне зоре не стиже глас: вели, наши до ноге потучени и, вели, сви заробљени.

Диже се лелек и запевка као на гробљу. Нема куће где не кукају. Лека нема! Баш рекоше: потучени и заробљени! Вели тај гласоноша: неки наш овицир хтео да заиђе, па погрешио пут, те отишао у сред њихових. Не зна се, вели, баш посигурно који су пострадали, али сумње нема да је из сваког села по два три. — Да се зна који су, па

би их њихови ожалили, али овако свако за своје слути, па изађе наопако.

Неки постарији људи узеше то као за све:

— Ама зар једном не рекоше, па ни колико воде да се напијеш, оно променише, вели Засавица.

— Дај боже и да бог да̂ да је тако, каже Петроније.

— Биће то ко̂ све, вели Засавица.

— Ако буде тако, три ћу дана играти, ма после умр̂о, вели деда-Аксентије.

После неки чули: стао рат! Направисмо се као да будни сањамо.

Сутрадан по томе гласу, кад се сунце добро диже и преко брда завире у ча-Мојсилову кућу, виде ча-Мојсила где са својом Круном седи уз огњиште. Ту су ноћ провели и дан тако дочекали. Убила их туга и незнање, те обоје допили као два поцрнела камена. Ча-Мојсило само каткад што лулу напуни и жар узме, да припали; онако као станац, нити ромори, нити говори. А Круна му целе ноћи уста не састави.

Лице јој дошло земљасто и чисто изрезано оним борама. Очи црвене и преливене сузом, те светлуцају као осамљена кап росе на сувом листу. Глас изгубио човечје речи, те се промукао пробија, као да се с душом бори. Рукама савила око колена и наслонила браду на колена, те смутно гледа у недогорелу ватру. Њој говори, да себе разговара:

— Ко ће мени очи да затвори!... ко ће мени свећу да запали!... ко ће мени више

рећи „моја најо“!... Ја се јадна за сватове спремам, а, боже, знаш шта ћу дочекати!.. Да ми је знати да је рањен, па бих се радовала! Хранићу га, појићу га, носићу га на овим рукама... Да ми је да му очи видим и глас чујем, па нек' ми гроб копају... А шта знам какве сам среће и шта ћу дочекати!... Вала, кмете Алекса, да бог да ти за твоја четири гинуо кô ја за јединцем!... Четири их имаш, четири среће гледаш, па ти мој дође на око... и моју кућу да угасиш.

— Не куни, жено! вели ча-Мојсило.

— Што да не кунем? Зар је он на бога помишљао, кад је учинио, проклетник!

— И он има тамо дете: немој му децу.

— А моје дете! Његовој ће мајци син на врата: „добро јутро,“ а мени, ако црна тица дође... Његовој ће мајци песма на уста, а мени душа... Његова ће мајка снају да тражи, а ја ако свећу палим...

Ча-Мојсило сави врат и зачкиље у жишку на огњишту.

— Ил' ако ми глас донесу: поздравио ме Јаша, он...

Ча-Мојсило диже главу, као да нешто светлије виде:

— Ама, ако му није ништа?

— Да сад то знам, па да мрем!

— Ако се врати и жив и здрав?

— Да га видим, не знам шта бих од себе учинила.

— Jä... па види Бог.

— И ја сам ти леп сан снила. Кô дошла мени кума Стојна, па ми кô даје цвет, а црвен, црвен кô крв. „На“ вели „закити се“. Питам је ја: „Шта ће мени, кумо, остарела сам?“ „Е“ вели „подмладићеш се“. Па кô оде код Алексе, а ја се кô китим и намештам; а он се црвени, црвени; баш овде, и пипну руком више левог зулуфа.

Ча-Мојсило чисто гута то лепо прорицање, па као да камен свали рече:

— Ето, велим, црвен цвет на радос'.

Круна се грбавачки диже и прекрсти, па пође на врата, да изиђе мало до света, да чује и види има ли чега. Кад прође поред плота, а Јашина шареница пала с врљика, те се пригну, да је подигне.

Узе ћилимче за крајеве и размахну га на врљике, и док оно паде и застаде, а с брда више куће одјекну глас:

— О! најо!

Круна запе очима и узе се око себе обзирати, да види је ли будна.

— О-ој на-јо! кликну опет с виса. Окрене се Круна гласу и виде тамо, баш на темену, војника како окачио пушку о лево раме, а десном скинуо шајкачу и маше на њу. Полетеше руке саме за дочек, и погна се сва за рукама, али се прели крв из срца, те јој секну снага, и ничице паде. Само јој глас надмаши свест, те цикну:

— Јашо!

Ча-Мојсило излете из куће, и како је виде где лежи, дође му страх да је од туге

није шта снашло, па дограби ведрицу с млеком, како воде у часу не нађе, па је поче поливати и звати. Док се њој око отвори и ча-Мојсилу први страх прође, а с вратнице викну Јаша:

— Добро јутро!

*

Развеселио се ча-Мојсило, и би који рекао „пија̏н је“, али пијан без пића. Како му игра срце, те га крв убрзала, не зна шта ће ни рукама ни ногама. Сео уз Јашу, па га тапће по рамену.

— Гле га, вели, сна-Маро, какав је! Бѐ, није ли кô Краљевић Марко?... Ама неће му од те пасје вере остат’ ни трага, док је ’ваких. Да ли би ко смео на десетак?... А?... Море ’ваки војник... Да сам ја нешто овицир, ја бих њему: „Ход’ овамо! Стој ту. — Дед’ га сад, брате, молуј... ама ето какав је... немој му шта дотурати... не треба никако!“... Ја̏. Па нек’ после који, ако шта сме... Како шта сме! Море овај је... Дед’ руку? Погле: кô гвожђе. Гле плећи... то ти је! Нема ’ваких десетак, море, еј! — Ама док ти тамо беше, ја овде баш... ех! Та оно! — Дед’, снајо, ркни колико да се напијемо.

Круна час је у дворишту. Тек што седне уз Јашу, па није добро ни присела, а већ се за шта било присетила. Па тако! И ча-Мојсило је од радости грди.

Чим она Јаши уз раме пришне, а он корсем љутито:

— Иди, бабо, не дирај ми дете!

— Откуд је твоје? корсем се она опире.

— Иди, иди... Хајд', дај вина, па да се помиримо.

Накупи се очас пуна соба људи, а жена већ престиже. Свако је рад да га види; свако се њему тиска. А њему светло лице и весело око, па не зна шта ће пре и коме ће. Рекао је до стотину пута:

— Добисмо пола турског царства.

Ко има да за кога пита тај и не чека.

— Како је Засавица?

— 'Вако кô ја, вели Јаша.

— Како Петров Јова?

— Не мож' боље.

Док неко уз реч рече:

— Како газда-Алексин Новак?

Јаши паде стара завада на памет, па да не би ча-Мојсила вређао, ниско рече:

— Та... чуће се све. Знаће се све.

Петроније се приже Милети и шапну:

— С оним није добро!

— Е?!

— Ви'ш како оћуткује. Није добро.

Тако разуме и баба-Петрија и, као свака баба брзорека, умаче из куће те се турну код Алексе. Нађе их све сакупљене.

— 'Бројутро, поздрави Петрија с прага.

— Бог добро дао!

Пређе баба до средине собе и маче оком да седиште нађе, па у то рече:

— Ја сад била до Мојсила...

— Рече л' шта за Новака? не дочека је Митра.

— Каже за Засавицу: кô кремен.

— А Новак? пита Митра, а оком укочила, мислиш свест јој у очима.

— Вели за Јову Петровог: не мож' боље!

— Ама за Новака?

Стаде баба-Петрија да шеврда језиком и једва протепа:

— Вели Јаша: чуће се за све!

Паде глас као камен у јато голубова. Митра лупи рукама у груди, а људи се закаменише.

Газда Алекса гурну на врата па стиже у свој вајат и мету резу, да му нико не дође.

Кад га одвоји даска од света и кад се нађе сам међу четири зида, а он као поткопан дирек сруну на креветић и јаукну као да га глогов трн пецну по срцу. Паде ничке по простирци и очи загњурио у поњаву, а рукама зграбио косу те му нокти зарили у главу. Око пâса му игра нешто као кад се дисање прекида. У часу га стеже нешто код гркљана, те га јабучица мртвачки заболе. Неки глас без гласа га страховито окупио: није добро, није добро! Па се на то наврзоше и учесташе неке страховите мисли, и како која све гора. Сину му на очи крвава пољана, — и ту му замреше живци око ноката, јер као усред крви он угледа свога сина. Па му дође покојни Драгоје на очи, како га је у крви видео, само што виде Новаково лице... Па, као мало час, виде баба-Петрију и како

каже: чуће се за све! А лепо види како баба не сме рећи: погинуо!...

У глави му зврккну нешто, те му се за час памет смути и навуче црнило... Док се прибра, као из сна да се тргао, и кроз сву ту муку проби и завати га нека већа снага па повуче и упути Мојсилу. Што баба оћути те га уби! Знао би му Јаша рећи и у длаку... Срам га задржа да не јурне где га то гони... Виде Мојсилово око од оне свађе; виде дан кад га Мојсило клео пред светом; виде себе где, уз богаство своје, стоји као осамљен поред сиромашног Мојсила. Пола би богаства дао, да му само Мојсило са свога прага довикне: „Еј, Алекса, ходи 'вамо".

Али кад она силовита жица захуја и кад паде синовља крв на очи, пуче уже што му пасју реч везива, па чисто одскочи од креветића и истрча у двориште. Немаде се кад сетити ни за главу ни за капу, нô се као смушен пребаци преко врљика, те бâну гологлав у Мојсилову кућу.

Застаде на прагу и премери очима по свима, па кад виде Јашу, а он као како мртвило јекну:

— Је ли жив?

Док се Јаша и остали прибраше од чуда, у газда-Алексе потавне лице као ноћ.

— Жив је! викну Јаша.

Газда се Алекса стресе.

— Жив је и здрав, и колико сутра ето га.

Потури се Алекса и пови да падне, те прискочише Мојсило и најближи те га придржаше. А он као да се рађа.

— Јеси ли га очима видô?

— Кô тебе!

Па сви заћуташе.

Паде радост на срце, те оно одвугну, а сузе наиђоше. Газда-Алекса поче да гласом тепа, као да му је језик од свиле:

— Хвала, Јашо, хвала, Мојсило, хвала ти што ме себи прими!..

У соби тишина. Да зукне мува, чула би се.

— И овај ето... комшије смо, брате... па ево ови људи... ја за онда... крив сам... и да ми, велим, опростиш.

Мојсило поче у забуни отезати:

— Немам ти шта, рече, опраштати.

— Немој ме тако дочекивати, немој, тако ти овог детета!

— Па ја, брате... ето што хоћеш...

— Прекрши што је било!

— Прекршио сам.

— И да се више не помене.

— Ја док сам жив, никад.

Газда-Алекса прискочи вратима те викну својим:

— Хајд' овамо, да се веселимо!

ДВА РАСТАНКА

ПРИПОВЕТКА ИЗ СЕОСКОГ ЖИВОТА

Кад стиже чича-Петру његов бата за женидбу, поче бо'ме да се разбира коју ће у кућу довести. Није му ни лако! Газда-Јоксиму баш и рекао: „Бојим се, ако ми ико кућу замеси, бојим се, брате, луде женске главе“. Оно не би морао чича-Петар са̂м да прилику тражи, да му је бата као што му је синовац Милета; ама мучно да би му се бата оженио, да му оставе самом: кад ће и коју ће. Није он, ни да кажеш, ни млад ни престар, ама ето... Право рећи: стидан! До бога стидан! Нека му само који рече: „Гле оне — и већ која била, — гле је, вели, кака је као вила“, е, замрси га то од пете до перчина, па му се онај језик преврће по устима, као празно буре у колима. Уби се снебивати! Па и за друго шта био ти је свакојаки. Видиш му оне очи вођњикаве, и као да њима вели: гле јако!? Крупан као див, а чини ти се, не уме се маћи, док му не речеш: „Дед' то!“

Па, брате, онолики момак, а да нема своје девојке, некако је, вала, и зазорно. Понеки тек задео свирајку за појас, па већ прескаче врљике и блене ноћу у месец, а бата с рада под губер, и сутра као јуче. Па кад га пут наведе поред које — које било, — а он се уби по чагљу гегати, и сплетено врда и тамо и амо, и не би брдо видео, док га не би носом запарао. „Што ме, мисли се, погледа, као да сам јој бо' зна шта учинио?"

Понекад узме мислити: што тако чини?

— Да ми је, велим, то снâ Мара, не би, славе ми, марио, да је гледам кол'ко хоће. Баш да је гледам... Ама ове друге!... Ено оне Степанове! Е, брате! Баш велим: шта је то мени? Погледај је, брате, није она попова ћерка. После се смеје. Ако, велим, смеј се. Ама ћу је једном право у зенице, па како ми буде! Тек ћемо се погледати... Нађем ја њу, па очима овако. Гледам ја њу, гледа она мене! Гледам ја, гледа она! Море, чекни само! (Бата протрља руке.) Неће више бата да мери колико има до неба. Шта ми је то! Погледај, погледам... Ласно је то, ама што кажу... да ја њој... да се пазимо!... Море, како бих ја њој тако рекô. Ама зар: „Хајд', Гроздана, да се ја и ти..."? Е не рекао ја то, па да ми ко натовари пуна кола све жутих. Море, мани! Оно вели Јовица, као он рекô својој Стојци, баш вели рекао: „Хајд', Стојка, да се ја и ти пазимо!" И као она рекла „Хајде!" Ама ко то зна?!... Па зар као ја отишао њој... Погледај. Погледам... А сад?... Па као велим:

„Хајд', Гроздана, да се ја и ти...“ Е није вајде, не бих могао! Па зар то чуо бабо, па дада, и ја ту? И дада као рекла: „Овај с Грозданом чини ово, оно...“ већ како било. Е нека је, вала, и не видео, амо то неће дочекати. Где бих се жив део?...

Тако са̂м. А кад му дада помене како му је време за женидбу, а бата врти главом, као да га сламком за врат голиче, и растегао усне од ува до ува.

— Па бо'ме, синко, ја̂ шта ћеш? вели дада.

А он као што рекох.

— И, дете, нема ту стида! Етоови твоји! Оста ти са̂м. Па ви'ш, Јовичина мајка већ и унуче нија, и зар да се ја своме не зарадујем?...

А бата с банка па на врата, па кроз шљивак и преко јендека ширином, а док падне код „Забрана високог“, једва да задржи душу. Ту, сем врапца и мрава, жива створа нема, а он се узео церити на дадине речи и све шапуће:

— Како рече! Их, шта рече!

И кад мрак падне, тек кући дође.

Осем бате имао је још један момак у кући чича-Петра Марковића — батин брат од стрица а покојног Вујице јединац. Остао је једва од године кад оно затрпа земља Вујицу, те колико оца није запамтио, толико се стрицу прибио. И као и син да му је! Какав бата понео гуњ, такав и Милета. С њиме за једном совром, с њим под једним кровом.

Само што га је бог одвојио од бате! Друга крв, није вајде! Ама кад загледа оком, као да ножем пресече. Сила! После, стасит као натучен. Ни оне батине снаге, ни онако грмељаст, ама да га савијеш од главе до пете, а не би јаукнуо. Види се то! Ако бата где пође, ил' га виде ил' не виде, а где Милета наиђе, нема женског ока да га не погледа. Знаће то лепше Степанова Гроздана! Оно и она може смигнути раменима и рећи „није!" а ти веруј, ако женску главу не познајеш. Ама док само трене, знаш како је. Већ Милета, да је пун вашар девојака, сит би се наспавао, а за њу би три дана трчао, да је једном само погледа. И кад уз рад на њу мисли, оно му чисто поиграва рука, као да му три снаге раде. Нема већ шта, само чека да се бата намери на коју — а ваљда ће скоро, — па ће после рећи стрини да помене чича-Петру, и већ о јесени, — а дотле како бог хоће!

Често пута Милета заокупи бату да кида, да му није срама по селу, а бата као дете: и каже и не каже.

— Хајде, вели, бато, ти први, па ћу ја за тобом.

— Шта то?

— Да се женимо.

А бата руку под појас, па гледа куда гавран гаче.

— Оде, вели, Никодим у воденицу.

— Ама ман' ти Никодима, но ти кажем: тражи цуру, да те не прескачем.

— Е, онај... ја̂, прескачеш!

— Славе ми ћу пре тебе!

— Шта то?

— Да се женим.

— Зар?

— Ваљда да стигнем овог Јоцу Ћосу.

— Где би стигô!?

— Како где бих! Ено га гле: остарео, као што кажу, а вели: нема за се прилике. Немој и ти, право да ти речем, немој, брате, тако. Дочскаћеш, славе ми, да деца испирају с тобом уста. Жи' ми, реци ти, која ти је, па накриви капу. Шта те се тиче! Па чуј, бато, реци, славе ти, која ти је.

— Е?

— Што као не би? Ја и ти, велим, живимо као рођена браћа, па велим, брат брату да не каже, а ја коме ће? Ко ти је као пречи? Оно, знам ја, ниси ти нешто рекао ни Јовици, ни Дујдићу; ама брат брату друго је. Није знаш ни право. Реци, дȅ!

А бата се стао церити.

— Па ја вала... ето вала... и да кажем, ама... Е дед' реци своју!

— Немам ја још, вели Милета, и послен: старији си; реци ти први, па ћу ја.

— Е?

— Хоћу, славе ми.

— Па реци, дȅ!

— Ама ти прво.

— Реци ти!

— Старији си, велим, прво ти,

Па ни стрижено, ни кошено. А Милета посигурно вели да бата зна своју, колико и он, те шта би се понекад и разговарало.

И било би тако ко зна доклен, да се једном не откиде бати с уста реч, те се пресече разговор и стаде се другаче водити.

Једног дана пошао бата с Милетом до чаира, да поправе ограду на њему. Била наврла стока, те начинила дере, па после залази у штету, и већ дваред плаћали за обор. Дан чисто цакли. Небо дошло седефасто, а врућина напала, да крв згруша. Небом ни пеге, а још оно плаветнило утонуло, те се чисто изгубило у висини.

Бати и Милети сипа знoj с чела, а жиле набрекле, да попуцају. Кад стигоше до Хајдукове чесме, а ту благодет. Оно неколико дрва начинило захладак, и међ' њима веруга поток. Још напала маховина као растресено перје.

Бата паде под прво дрво и одану од запаре. Тако и Милета. Док их умор остави, а бата се изврте на леђа па стао гледати како детлић бије кљуном у суварак. Ил' од хладовине, ил' умора, тек га чисто растопила нека сласт, те осећа како му крв лази по телу. Дође му цео свет сладак, као липов мед... Слатко му нешто око срца, као да га који перцем голица по њему. Узео мислити како би било да рече Милети која је. И што не би!? Па као: хоће неће, хоће неће, и још само један кончић што утврдо држи језик, док и он пуче:

— О Милета!

— Ој!

Па запе! Док га опет оно маче:

— Знаш ти... ја што оно... већ ти кол'ко пута....

— А шта то?

Ето сад! Као да му се језик охладио.

— Шта рече? окупи Милета.

— Ама... ето велим... ти оно пре... прво ја, па ти.

— Да се женимо?

Бата ћути, а срце лупа као чекић.

— Је л' то?

Бата ману само главом, а ћути. Поче Милета редом: и како су, вели, браћа, па брат брату зар да не каже, и како ће с њим деца као с Ђосом... Па ће после ово, оно.

Бата само трепље.

— Која је? сврши Милета.

Нема гласа.

— Реци дѐ једном; шта си ваздан?...

— Степанова.

Милета разви очи, као мацарке шљиве.

— Степанова Гроздана, рече бата још једном.

Док се Милета прибра и себи дође, а бата јурнуо низ косу и запео што га ноге носе. Кад стиже с оне стране потока, окрете главу и виде како Милета силази с косе. Иде као да су га спутоногали. Теже, вала, не би пошао ни да је брдо на леђима понео.

Немаде их кући до неко доба. Препаде се бата, шта је оно казао, те мисли цео свет

зна. Како кога сретне, а њега удари жмар по образима и као да по јексерима гази. Све мисли: и тај зна! Па то и како тако, ал' га спопао стид од Милете. Докле може погледати, звера очима, не би л' га осетио, а после ни хрт га не би стигао. Кући не стиже до под ноћ.

Кад паде мрак, а и Милета дође од некуд. Код дрвљаника наиђе на Јоку.

— Где си ти, дете, до сад?

— Код чаира, вели Милета, па пође за вајат.

— А где ти је онај?

Милета одби раменима, па поиздаље одговори:

— Не знам.

— Где ли ће то бити!? вели Јока и пође вратницама, а Милета поред вајата у шљивик. Ту дохвати с врљика чича-Петрову шареницу и размести мало сена испод пласта, па се умота у ћилимче и леже по сену.

Небо мрко, а звезде оретко светлуцају. Сувота већ толико дана! Од пласта се диже мек мирис, па се разноси дуж шљивика. Кроз лиснате шљиве просија се гдегде по која звезда, а гране дошле према оном небу као набрекле жиле на сувој руци. Лаки ветрић пири целим крајем, те носи мирис с горе...

Милета смаче шареницу са себе и завуче руке у сено, те стаде кидати сламке. Од јутрос му се свет преврнуо! Кад му оно рече бата, као да га неко истеже пијуком по потиљку, те му замрси мисли... Шта ће и да чини? Питао га је, питао, — па ето! Где би му сад

било, да се испрси, па да каже: моја је Грздана! И кô зашто да је и његова? Где то може рећи? Па и да је истина, зар да оде бати, па: „Знаш, бато, моја је Гроздана, ја с њом...“? Аја! Није он њу њему натурио, но лепо сâм рекао: Степанова... Оно јес’ бата колико рекао толико и не рекао; али ето сад... баш каза „Степанову“; вели: „Степанову Гроздану.“ После, и коме нашао да отме девојку! Бати!... Па свет чуо то! Па чича-Петар и стрина, па ови други, како који а свако о њему: „Отео брату девојку,“ „Чудне силе, где се нашао! Лако му је бати отети.“ Аја!

Узмучи га то, те се чисто озли на себе, па се обрте полеђушке, и стао гледати у небеса а занео очима по звездама. Укочио тако поглед на више, а овамо: као седи пред кућом и наслонио главу на шаку и гледа као ово јâко. Па као ту и стрина Јока, па ова њихова деца, и као Гроздана међу њима, а већ као она батина жена. А он седи тако, главу на шаку, па тек превали крадом око на Гроздану. Баш као жива! Оно лице беље од памука, а образи као јабука, па јој види румен по образима. После она танкача преко прсију набрекла да прсне, и чисто се онај јелек утопио у облину око пâса. Па како се она наднела над десну руку, јелек се с леве стране навукао, а под њим белуца кошуља и чисто игра како је крв подлива. Он стиште зубима, као да је у зелену јабуку загризао... Па док се одби то шаренило, те избледи за час боја, а од некуд ево бате. Па

бата узô деда-Јовин штап, те се ослонио на њ, а све се гига тамо и овамо. Док пуче дрвце, а Милета се трже.

Нема, види, шта друго! Узеће њу бата свакојако. И, ако је он не узео, како би је за себе довео, поред живог њега! Да знаде први рећи: ја ћу њу, друго би било, ал' овако?!.. Гледаће је као своју снају... Она кад дође! Јес' снаја, али ако срце застрани, те смете памет!... Где би жив по свету?... Па зар да погледи чича-Петру у очи и да стрини приђе руци?... Где би себи на очи! Зар да му ђаво поспе траг, па да окаља и дедино име?

Разби га та мука, те зари главом дубоко у сено... Наиђе га нека хладовина, па стиште шареницу чвршће око себе.

Ломиће се сам. Живеће како му бог дâ, те га неће окаљати срам. Па, ако му је суђено, и да се ожени!... — Ту се чисто смрви. — Зар да другу својом руком помилује и да јој рече лепу реч, а овамо зна: толико му је од срца колико и да не каже... Нек' је вала и мимо људе, али кад му она није, ни друге неће.

Опет му се слеже нешто око срца, и што је тога више на срцу, око му све влажније, док се срце подаде, а око блесну. Груди да прсну, колико га жалост обладала. И кроз све то, а Гроздана пред њим као жива! И њој, види, није лако. Чисто плива у сузама... Ако она неће?... Где би то она смела! Зна она Степана! Његова је у његовој кући као царева. Нема те силе! Да му опру пиштољ у груди и да кажу „дед' овако!" — кидај вала, али

оста као што рече. Такав је Степан! Да мре, да мре, ама не пориче. Нема тога пред њим!

После, као нашао се на Степановој ливади и тамо као стоји чича-Петар и коси неку коровину; а он се сакрио иза пласта, па премр̂о од стра̂ да га чича-Петар не опази... После стао на кметову сувачу, а тамо окреће точак Јоца Ћоса, и као Јоци порасо̂ леви брк, а десна усна црна као гар. А као Милета узео камџију и шиба по слами, док се омаче камџија, па њега по нози... Трже се као да у њему нешто препуче. —

Студенији ветар захвати шљивиком, па му мило што га пири по образу. Кад диже главу и загледа ка истоку, а тамо небо јасније. Чудно му дође: кад прође ноћ! Приби се ближе пласту, и згрчи под шареницу. Лакнуло му нешто, као да му је скинуо који маљ с прсију. Букну неки силнији живот, те га чисто раздрма из оне чаме и покида све везе.

Кад му није суђено, и шта ће?... И горе би му било, да је откине од срца и види колико да јој помоз' бог каже... И после, добар је бата; неће њој бити тешко... И задња веза пуче!... Снаја! А срце лупа, лупа... Он ће за њу преко света... Ако јој треба, ето њега; мањ' ако бог украти, а себе ако пожали, не било га!

Лагано стиже дан. Милета тресну ногом и обриса маљ од сена, па затури ћилимче преко рамена, те се диже батином вајату.

А бата у сну у деветом небу; Милета чисто привикну:

— Устан', море!

Бата буновно преврте очима и, кад виде Милету, а он само учини: „А!“ па наби губер на главу.

— Шта је, море? узо̂ га Милета дрмусати. А бата испод губера пита:

— Јеси л' реко̂ дади?

— Ја̂ шта!

— Их! учини бата. А бабу?

— И њему.

— Их, грдан! А шта рече он?

— Да те жени, ја̂ шта ће!

Бата смаче губер до носа, те само десним оком гледи на Милету:

— Баш тако!

— Одмах, о јесени, вели Милета, па запе руком за губер, те га силимице смаче, а бата и весео и невесео, па у забуни чисто мрко гледа на Милету. И што он зна!

*

Што се вала просу вина, кад је чича-Петар женио свога бату, причаће се, као за „Маркову поплаву“. И што ти је весело било, то мани! Али да је који знао сам своју кућу потрефити! но се за мал' не забркаше људи! Весело, брате, и оно вино у бурету! Већ чича-Петрови колико могли, толико и дајанили, ама Милета не сустаде. Ако је коло стало, он га поведе. Ако да се чаша испије, ту је! За шалу — ето њега. За све! Већ бата, какав је, забио се негде те шмиче, да га нико не види. Шта ће, мисли се, у толиком народу! Кад

облада чича-Петра весеље, а он стао хвалити Милету. Види га какав је!

— Вала волим ти овога Милету... као сина. Још њега да оженим, па после... вала, да мрем.

А кроз вику чуо је то Милета па као коловођа самом себи каже:

— Дај боже дотле да поживиш!

А жели му да векује.

Гроздана као свака млада! Нит' весела, нити невесела. Што јој је око засузило, за кућом је жао. И шта би друго! Добра је и ова кућа; добар је и нов род — држаће је као најбољу милост.

Милета кад јој приђе, а он као рођени брат:

— Ајд', снајо, у коло.

Њој као неверица.

— Што ја, вели, имам снају, нема је у пола света!

А Гроздана чује. Па док јој прође неверица, а она се мало успркоси!

— Што велиш, златане, за ону Мићину?

— Мрем кад је видим, вели њен златан!...

Сватоваше, па и то прође. Нова снаха као тица! Немаш за шта рећи: не ваља! Чича-Петар баш срцу гове, кад га она двори. А већ, ако му и воде треба, ето ње!

— Хајде, дико, да ме полијеш!

Па се после ракољи и слади:

— Нико ме, вели, боље од ње не услужи.. Кад ме она двори, чини ми се, да сам вла-

дика; славе ми, као владика! Баш ми се и господује.

Па он, па Јока и остали! Разглавише уста тепајући. Ако није „голубице“, а оно је „паунице“... и већ женски језик колико наниже!

А бата, кад све прође и кад се све смири, дође бо'ме некако другачи. Баш да речеш: као и остали људи! Није више ни онако тепав, ни завезан. Види се лепо: друга сила из њега проговара.

Од ње свима лепо и све лепше, само Милета завезао срце ибришимом и како дан даље, а он све јаче пристеже, да не прсне. Понекад обигра цео хатар, док сломије муку своју.

Тако поседали једне ноћи испред прага. Месец пун и јасно сија, а још ноћ с прве јесени, те као да је божија права наслада. Седе тако и разговарају како је ту скоро биров Гаја нашао код воденице утопљену девојку. Милети из присенка пале очи на Гроздану. Лепо јој види лице како се бели према месецу, па она снага, па она облина. Толико је пута таку пред собом гледао. Док му се око не упи, те га докопа нека страшна мука, као да му ко мутља руком по прсима. Удари му кроз живот бесна ватра, те не виде свет око себе. Дође му да је дограби као вук јагње, па с њом у планину. А кад заигра дамар под грлом, а он као бунован ђипи и јурну на ниже.

— Шта би то Милети? учини Јока, и сви потегоше очима за њим.

Бата нашао да погоди:

— Сетио се ваља чега!

Сутрадан стао Милета пред икону:

— Хвала ти, боже, кад ме чуваш!

Други пут и горе, ипак му је образ сјајан као сунце.

Кад се оте време повише, стадоше га женити. Бранио се он како је знао и умео; ама кад се шта прикрива, сметено се језик преврће. Све што рече није бо'зна шта.

— Сви се твоји оженише, вели му стрина.

— Треба им радина.

— Оно јес': треба. Ама није то. Доклен ћеш ти тако самовати?

— Па док се уда наша Мара.

А Мара је дете, нема је оволишна.

— Бог с тобом, синко, вели стрина; Мара је дете.

— Пораснуће.

И бата га питао:

— Да ли ти се није она твоја?...

— Шта?

— Удала.

— Нисам ја ни имао своје: од куд ће се удавати?

— Ниси jȁ?

— Реко' л' за коју?

— Ниси, вала, ама...

— Као шта?

— Ама велим, кад, ето, ја могах, а ти нећеш.

— Ко то каже? Ваља нећу сутра да мрем.

— Оно јес'. Ниси ти, да речеш, престарио, ама опет... Није то, да ви'ш, рђаво.

— Шта то?

— Да се ожениш.

— Е?

А бата се чисто растопи.

— Море мани; ја, вала, дивота!

Чича-Петру опет казао:

— Бојим се, чико, какве напасти, те да ову слогу замути, па бих учинио како чудо од ње, да иструнем у гвожђима.

Бо'ме од тог и чича-Петар зазире, али опет ко зна како ће све бити!

— Ваљаде неће она једна ударити трулом даском! И после, докле ћеш тако избирати?

— Док се, вели, на добру не намерим.

— Да бог да! Тек сам ти се ужелео сватовати!

Виде лепо Милета да ће тешко издржати до краја тим путем. Оно док се пита, пита; а кад се узме нагађати шта је и како је, неће се имати чега лепог чути. А да каже шта му је и како му је, гледали би га у кући као зла хајдука. Како би и могао рећи? После, зар му је и овако мало!

Тако сâм, а с Грозданом као са сестром. Да она што рече, и он чуо, па њој срце ма шта заискало, мањ ако тога нема, не би га она добила.

— Једном јој — шта је то! — једном јој прсла ниска манистре око руке, те се просуо онај ситнеж.

Грздана, да заплаче од жалости.

— Их, вели, сутра ћу код кума, а тако ми ово лепо доликовало. Не бих, вели, жалила, да сам жут дукат изгубила.

Те ноћи оседла Милета вранца, па у варош. Пре сванућа дигао газда-Јову, да му да̂ манистре.

— Шта је тебе спопало од ноћас? вели му Јова.

— Дај ти то мени па, ако ћеш, спавај после до мрака.

Па зором стигао у село. Онако на коњу наиђе на Грздану.

— Где си ти тако зором? запита га.

— Био мало до чаира, па ев' шта нађох уз пут! и даде јој ниску.

А она као дете затапка рукама, па брже у кућу, да се похвали:

— Благо мени, шта ми златан доно̂!... Благо мени, сад ћу код кума!

И с оном ниском од једнога до другога. А Милета не би био радоснији, да му је јутрос Мојковић поклонио своје имање.

Тако протече јаче од године, и ишло би даље као мирна вода, да се не деси нешто, те се све поремети.

Око светог Јована Главосека, роди се чича-Петру унуче од његовог бате. Стари Петар весео, да га не мо'ш сносити. Где стигне а он о принови:

— Волијем, вала, што је женско сто пут... Ама зар да ме она руком по образу помилује и да ми рече „дедо“! Прости, боже, ама...

тол'ка срећа! Па ја седнем и корсем зажмурио да спавам, а она мени око ногу, као маче, „дај, деда, пару... дај пару", а ја лагацко спустио двајеслук крај ногу, а она нашла па радости до неба!... Вала знам ја: чупаћу се ја с овом мојом бабом, бит' не може! Ете ти је тек: „Море, не мази ми дете!" — „Хајде, бабо, својим путем", велим ја. — „Ама није оно само твоје". — „А ја чије?" — „И моје је." — „Неће бит'!"... Па дај дете међу нас. Она вели: „ход' мени!" А ја: „ход' мени!" А дете право мени... Не дај боже да се грешим, ама толика срећа!

У кући и радост и метеж! Гроздана, како се породила, још у постељи, па је посао око ње. Бата с прва дође као да му у ушима звоно бије; забунио се, па не зна где ће. По сто пут га наиђу: „Уклон' се, море!" „Макни се малко; шта си се испречио!" А он пада с једне сметње на другу.

Кад би шести дан по Главосеку, а Гроздану нешто чудно обузело. И кад паде мрак, спопаде је ватруштина, да сагори. Букну јој силна ватра пред очима, као да јој се запалише очни капци, па се после разби то у ситне искре, те сукнуше као вртешка. На прси јој се нешто навалило, не да̂ лепо да дане; а у глави мука и занос, чисто јој се љуља све око ње.

— Дадо! викну Јоку.

Јока буновно диже главу.

— Шта је, сине?

— Ко је то?

А Јока ману очима по соби. Види, никог нема.

— Нема нико. Снила си ваљаде? па јој приђе и превуче руком по образима.

— Ал' си врела, дете! Боли л' те што?

— Не боли.

Седе Јока на постељу, па се подними рукама. Сто је мисли обузело, па док се разнизаше, а дремеж на очи. Јоки клону глава и сан је савлада.

У соби тишина. Светлост од кандила пустила меку светлост по соби, па где је заклон дохватио, исписале се свакојаке шаре.

Гроздана диже капке с очију: она јој светлост дође пожутела. Ману оком поред постеље, те се загледа у оне шаре по дувару, док јој се привиде нечија глава... Ама баш очи цакле! Она одби поглед, ал' чисто осећа како је оне очи гледе. Па је узмучи нешто од тог погледа, те јој удари ватра по телу. Зажмуре, да се од тога скрије, а оно пред очима, па је час црно као гар, час бело као снег, и од једном порасте, порасте, па опет постане мало, мајушно. Док јој то пређе, а она на некој пољани, а по њој трава до колена. Зелени се око ње, па она боја чисто гризе очи. И као наишла на дивљи каранфил и откинула. Лист зелен, чисто пламти; а цвет као крв црвен, — да сагори од сјаја. Па од једном из траве на њу грдна змијурина. Усправила се до половице па право њој; палаца језиком, и све њој ближе, све ближе, а у ње као нема снаге да побегне.

— Дадо! јаукну Гроздана, па колико је дуга паде насред собе.

Прискочи Јока, те је као мртву диже до постеље и закука из гласа.

Како који улети у собу, а он већ као бунован пита: Шта је? Шта би?

— Болна је Гроздана. Но трчите који до Милене, да одмах дође. — Овде је нађох, јадно дете! — Нек' понесе шта зна. — А врела је, врела као жива ватра. Вид'ла сам ја синоћ. — Нек' донесе и водицу ону. Кажи само: водицу, знаће она. — Помози, боже, молим ти се, — и стаде се крстити, док јој рука не сустаде.

И како тада паде Гроздана, пети је дан и сахранише. Немаде јој лека!

Паде та жалост у кућу, те им лепо душа замре. Чича-Петра поремети из корена, па нешто године и то, те га обори на постељу, и за мало — па и он пође за њом. А жалио је без прилике.

— Да ми је, вели, боловала, лакше би ми било; ал' овако, као да ми цвет у ватру паде. Живо ми срце однесе!

Већ свима је, не мож' више бити, жао, ал' Милети као да је небо пало на главу. Дође му да пљуне на живот, те да мете главу под точак. Па му ваљаде пуче жуч, те се и грдно озли. Ако је код стоке, — да је помлати! Ако је међ' светом, — да се побије! Кући дође, а натмурио се, као да му сунце у очи пече, — као звер! Само што му очи засветле и што му мекне око срца, кад

узме малу Росу Грозданину. Чини ти се благ је као јагње. Понекад се заборави, те га превари дан, а он све с њом. И, право да се рече, на његовим је рукама и одрасла. Код њега проходала; њему и прву реч рекла. И кад одрасну, ако је коме да се зарадује, своме чики највише. А њега и не питај. Рођенијег рода и не реци!

*

Прође време повише, да се и године заборавише. Што је било — било! Сваком ново пред очима, и тако ће, док редом не осване сваком свој дан. После, богу на истину! Већ се на чича-Петра и заборавило, а Гроздане се сете као лепа сна. Јока је за њом брзо отишла а бата се опет оженио; само од Милете дигли руке.

— А шта ће ми, вели, сад жена? Има ове деце, да дворе; а ево ми и Росе, као да је и моје дете. Не знам, вала, ама тешко да бих се и своме више радовао... После, и прође моје, па велим: стиже жито под срп, и шта ће му киша!

А кад бати родила друга жена сина, Милета чим му рекао „срећно!“ па одмах:

— Знаш шта, бато?

— Шта?

— Ево ви'ш! Хвала богу, ето и сина имаш, и да бог да̂ и бољу срећу дочекао. Па велим, кад сам ето заоста̂ иза вас, што је било — било... велим ти, кад своје немам, оно ми је твоје као и рођено... Је л'?

— Јес', вели бата.

— Па ето: ова снâ-Перса, знаш, имаће и своја посла, — жена је, брате! И после, није, знаш, затечено као и рођено, те да нешто не смете Росу.

— Добра је Перса, вели бата.

— Ко рече да није? тек, знаш сам шта је рођено а шта затечено... Па ја... ето дођох теби... да овај... Знаш шта? Дај ти мени Росу, да ја за њу бригу водим... да је као моја.

Бата се разрогачи.

— Како ће то бити?!

— Ето како: ја да је одевам, ја да је чувам; послен, и да је удомим; да се каже као да је моје дете.

Стао бата о том да размисли; чудно му дође, па се чисто забунио.

— Није то ништа. Једна смо кућа, тек волим је, вели Милета.

— Не браним, брате. Ама, како да речем, шта ће се, велим, казати?...

— Шта има да се каже? „Нема своје па узео синовицу као своје!“ Није то како чудо.

— И узми је!

Милета сави руке бати око врата, па заплака као дете.

— Хвала ти, бато. А ја... ето оживех!

— È, è, погле jȁко! Шта то? поче бата на Милетине сузе.

— Од радости, вели Милета.

У кући свима право. Оно и дотле је као његову гледали, а сад се баш преломи. Само батина Перса рекла:

— Није она мени тешка!

— А мени је за срце прирасла, рекô њој Милета.

А кад пристиже Милетина синовица, лепше цуре на дан хода да не нађеш: као капља! Вала, сушта Гроздана. Очи јој оваке; па боја и поглед, ама свилу да испредеш из њих. Па она румен од образа до под грло. Вала, да су је сто-пут моловали, не би је лепше угодили. Трепуше као гар а дуге; и кад очи сведе, чисто засене. Па веђе као упреден ибришим, и савијене више ока, као да је који смишљао како ће. После она прса и она снага, мислиш стопило се, па нит' знаш где је једно утонуло а друго издигло.

И што је још Милета окитио! Сјаји срма на њој, да не можеш гледати. Па ниска дуката о врату и прави мерџани. И онај јелек извезен у ситно, — не би, славе ми, знао краја наћи. Мора да је мајстор очи искапао док га је начинио.

А срца тичијега! Да се натпева с њима од зоре до мрака! Нит' је прође икад мука колико за црно испод нокта.

Прибила се уз Милету, те јој свако други као и комшија. Ако је кога да замоли — њега ће, ако је коме да се похвали — њему ће. Шта и шта пута она с њим заседне, те јој он прича о њеној мајци: како је девовала и како су сватови били, па још и чича-Петар довео „велику банду". После кад је умирала, а она

рекла да зову њега, и кад он дошô, а она заплакала, па, вели, и њему препуче срце, те је он плакао. Па кад су били на вашару па ударила киша: киша, вели, као поплава, а он скинуо свој гуњ, те она метла на главу, и како целим путем говорила: „Бог да прости 'ваки гуњ!“... И кад је Роса била мала, како је чувао. Па како се опио кад га је први пут зовнула: чико! И како је она као Гроздана. Пева као она! Тако, вели, и иде...

— А је л' била лепа? пита га Роса.

— Као и ти!

А њој бо'ме мило.

— А је л' њу бата довео?

— Довео, јä шта?

— Да није, велим, одбегла?

Милета преви веђама. Што да то пита? А шта зна он? Тек бар не би рекао, а јес' му некако, да све преза.

Кад једном изађе ноћу испред куће, чује разговор под јасеном. Зазре очима према месечини, кад има шта наћи. Роса с неким до плота.

— Ама не марим да кажем — вели Радојица Миличин, познаде га Милета по гласу, — не марим, среће ми; но се бојим дочекаће ме наопако... Шта ћу ја што сам сиромах! А, не знаш ти, не бих ја дао ове руке за Мојковићево имање. Али шта могу! Док оно нена боловала и док умре, оде, вала, пола; па сад, док се то прикрпи... Него ти мо'ш. Отиди ти само њему, па лепо реци...

— Не могу ја никако, вели Роса.

— Није то, брате, ништа. Реци ти само: Ја, чико, и ово и оно...

— Не могу.

— Па зар за другога?

Роса ћути.

— И за кога те даду?

— Ја не могу њему никако, вели она.

— Па ако те тражи и овај Мојсило, — ти да пођеш?

Роса ћути и брише рукавом по лицу.

Радојица се одби од врљика, па узео једном руком за проштац, а очима гледи у месец.

— Немамо, вели, ми среће, видим ја! Одох ја са својом мајком самовати, док се не смирим. Причаће се после за ме, као и за твог чику. Вала, ако не одем у свет, видићеш. Ја ето... ја без тебе не могу... и ето — па се загрцну.

А Роса само брише рукавом по очима.

— Рекох ли ја: ако што ја започео, дижи руке!... Кака срећа!... Ја, овај... па и ти. Кажем ја теби: беж' ти са мном, па ћемо после ласно... Аја!... Знам ја, неће се он тебе одрећи; знам ја њега. Он је... — Неко у кући приклопи вратима, те Роса зађе за кућу, а Радојица одби преко друма. Кад све умуче, а Милета оде своме вајату.

Дође и том крај! Знао је он да ће и то стићи, ал' све је одбијао до сутра, док и тај дан стиже. — Или би ваљада хтео да код њега самотује, као заробљена? — Заболе га срце до срчанице, ама лека му нема. И зар

ако је себе ломио, где ће му душа, да и другог поведе истим путем? А може! Може јој пресећи радост, да се више и не зарадује. Његова је реч, види, господар. Тешко му је, види, растати се; ама шта ће! Мало дана, па ће и њега време по врату, и док он мртав труне, зар да се она жива сахрањује? И кака би та милост била, да јој се срећи не зарадује? Ето му себе, и нека мери том мером, па зна како је. Растављао се некад и горе, па сад чини среће њене ради...

Кад грану дан, а он се диже бати.

— Ја, вели, бато, кад узех Росу, ја ти рекох: да је чувам и да је удомим.

— Јес', вели бата.

— Па ја је, видиш, очувах па јој сад и прилику нађох. Само, знаш, твоја је више нô моја, и да те припитам. Ти нећеш гледати на богаство?

— Нећу, брате.

— Ни на каку велику кућу?

— Јок, брате.

— Но здрава и млада?

— Jä.

— Добра и поштена?

— Jä.

— И коме је имање здравих десет ноката?

— Тако, брате.

— Е... ја јој таког и нађох. Знаш ову Милицу?

— Ову овде?

— Jä.

— Знам.

— Па њен Радојица?

Бата пљесну длановима:

— Ама зар?... онај... онај... оне овде?

— Јест, — порасла деца.

— Е, брате! поче се бата чудити.

— Па шта велиш? рече Милета.

— Па велим ето, — како ти знаш.

— Да је дамо?

— Да је дамо!

Рекоше и осталима. Свима право, само Перса батина поче да замеће, како има бољу прилику.

— Боља за бољега, рече Милета, па то и оста.

Кад свршише међу собом, а Милета узео после Росу до себе.

— Ама, рођена, ја усннио ноћас нешто.

— Шта си уснио?

— Сним: као дошô мени онај Радојица, па вели: „Дај ми, Милета, Росу...“

Роси букну образ.

— Питам га ја: „Зар баш да дам?“ — „Јес', вели, ми се пазимо.“ — „А што то, рекох, не рече она мени да се ви пазите?“ — „Не може, каже; срамота је!“

Она поче очима од пете до пете, и чисто поиграва, као да је на сач стала.

— А велим ја: „Кад бих је ја дао нешто овом Мојсилу, би л' пошла?“ — „Би, ја шта ће?“ вели он.

Пуче копча Роси под грлом, а прегачом покри очи.

И Милети овлажи око.

— Жи' ми, вели, све ја знам... Даћу ја тебе за Радојицу, ако је он сиромах...

А она да се угуши.

— Не дам ја да ти за својом срећом плачеш.

*

Весело, као у сватовима! И док се тамо коло води, а Милета засео с некима уз астал.

— Ја ћу, вели, с њима, док живим. То ми је, што ћу да их гледам! Ама, брате, срце ми пуно, да прсне! Чуј ти тамо! Свирај ми нешто, еј море, свирај, и да певам и да плачем... А кажем ја: добар је бог!

СВОЈ ГРЕХ

ПРИПОВЕТКА ИЗ ПАЛАНАЧКОГ ЖИВОТА

Ничег нема за шта не би могао рећи како је теби воља. Неко, узми, рекао ово, ти оно, па сваки за своје запео, и мож' отићи и руса глава, ал' оста за својим. Ком јешта лепо, ком није, а трећи вели ни лепо ни ружно, па залудног разговора за читаву зимску ноћ, а никад на добар крај да се изађе. Од вајкада је то тако! У томе је, што кажу, разговор.

А некад запне језик о непце, па се сплете реч, и занемиш као у страху, а хтео си рећи: добро се добром враћа. Прво што у животу и чујеш кажу ти: добро добро вуче; а некад сагнеш главу, и очима земљу мериш, а све од своје доброте.

Не дао бог да је увек тако, — ал' бива! Ето, узео неки неку под своје, чувао је и пазио као рођено. Као вели: сирота је, без рода је, гладна је, — севап је помоћи; па док је удомио, а она занела главу у страну, и све друго мани, ал' проноси речи о кући, где да бираш, горе да не нађеш. Ил' био неком

тутор и старатељ, бога ради, па ти после пришива: поједе ме' тутор; а чувао му мал као свој. Па то човек олако и прими и заборави, ал' кад рођена крв удари низа страну, и кад од свога срце заболи, е боље је копати му мотиком гроб на очи, нô му рећи: ни лепо ни ружно! Срце боли! Од литре га меса очувао до снаге, и све што је на њему и у њему твоје је, а дочекаш да те ногом отурује. Ту нит' је за памет паметно, ни за лудост лудо, нô и нема у себи ичег човечјег, до очију, да врат не сломије, и рђаво срце, да зло чини.

Покојни Милоје Стокућа — тешко да га знате — био је зле среће као нико његов. Та за хлеб ако је и имао више од других, ал' му је друга мука замесила јад у наћве. Није друго нô као да је на свадби воштаницу запалио! Како му се које дете роди, данас га крсти, па му се још ни на име није свикао, а зови попа, да га опаја! Тако њих неколико! На зло се не поменуло, ал' покопа равно петоро, а ни једно га оцем не зовну.

Па ваљаде што га та невоља напала, сруши се у њему онај изглед човечији, те дође као да у шуми живи. Као кад поток нађе дéру па се налије у какву рупчагу, те се вода устоји и замути којечим и усмрди, да се болештина угњезди.

Не запамти светла дана нит' виде икад како лепо светли звезда божја.

И тако, — док му једном освану и шесто Милоје слеже раменима, тешко да му оних

петоро на очи не дођоше, ал' тек сину нека нада. Траја нада за годину, и одржа, па за другу, — и одржа. Па како детету дан више, а он као да се подмлађује. Све зло затури у заборав, па оберучке стиште срећу. Кол'ко му срцу беше, чак се поред добра и продетињио.

Седне тако поред свога Пајкана и, шта је другим људима час два, он не зна шта је доста. Отегао му се језик од тепања:

— Дед', роде, реци: тата!

А Пајкан отеже нешто по свом знању и умењу.

— Дела: та—та!

— А. . . а!

— Дед': та...та, па да дâ тата пара. Ево на, ге тол'то је... 'Да дâ тата... та...та.

И мутавко стреви згоду, рече и Пајкан: тата.

А Милоје згрну шаком све паре, па носи својој Мари.

— На, вели, завежи па остави. Па кад Пајкан порасте, а ја ћу му рећи: на сад! то сам ти дао, кад си био 'волишни, што си рекао „тата". Завежи све, па мети у орман... Ама немој ти после рећи ово, оно. Те паре не дирај. Имам ја других пара за друго.

И где крпу и сиграчку нађе, носи кући као врабац сламке у гнездо. Купи сабљу, па донесе и вели Пајкану:

— На, да сечеш Турке. Сеци, сеци, а он беж', беж'.

Ил' купио добош, па одмах:

— Татин добошар... дррр... добошар.

Ил' купи оног ђавола с тасовима, па још с врата лупа њима и вели:

— Ево ге... татин пајац!

Да покупи све што покупова, дућан с отим да отвори.

Па то и манути, ал' док Пајкан поче да се разбира, ако што затражи, сва ће кућа наопако, ал' мора бити по његовом. Род, не род, све то за Пајканом.

— Не дам ја, вели Милоје, ни јао да викне. Имам ја свега, нема он зашта да јауче.

Ни Мара, као мајка, да се чује. Па још да је дете знало своју силу, би сијасет починило.

Јединче и једина нада, па тако!

Очува га као штрк своје јаје. Пиљи цео дан у њега, не зна рећи: доста је.

Стиже Пајкану и седма година. Ал' се и не радовали, како је.

Смежурана му кожа, као да су га шурили. Бледуњаво као недозрела дуња, а упупавело, као да га је што испијало. Тешко и да је имало на себи меса. Очи му утекле у главу, па избија из њих неко болесно светлуцање, као слаб жижак у трави. Руке му пале до колена, нит' даречеш грбаво, нит' да није. Прозри му се кожа, види се, рекао би, кост. Тако је све, као кад би труло дрво обојио зеленилом, да га начиниш младим. Није имало снаге ни ципеле дићи; а мазница: ако не ћути, плаче, ако плаче, и петао бега у комшилук. Све Милоје да распуди!

И хајд' за то, кућа је његова; ал' нек' му ко рече: Павле, а не: Пајкане, Милоје одмах с њим на среду, па с тим тад, и више — ако да̂ бог!

Каза му Алекса бојаџија да би, вели, добро било да му Пајкан што било ради: хоће, вели, да закржљави.

Прсну Милоје, као жижак над водом:

— Кад ће, велиш, да закржљави, нећеш више захватати воде са мог бунара.

Бојаџија зину од чуда.

— Славе ми, рече, ако ниси луд! А вала, ако је за то, ићи ћу за воду и на Саву, па макар и не долазио на твој бунар.

— И нећеш!

— И нећу!

Дошао му једном Радоје кавеџија. Звао га сам Милоје, да му ракију прода, те дошао да види и да се погоде. Разговарају се тако о цени, и сваки угађа за себе, док се Радоју оте око за кућом.

— А чији ти је, упита, онај шврћа?

Милоје очима за кућу, па кад виде, он се чисто дурну и кроз зубе рече:

— Мој Пајкан.

— Зар он? Што ли то не расте? Море, вере ми, оста мали! Не годи ли му храна, шта ли?

Милоје окренуо главу, па гледа корсем негде, а само силом, да не чује Радоја, па ће тек:

— Нисмо гладнице!

— Не велим то, трже се Радоје, но кô рекô бих: слабуњав је.

— Здрав је!

— Нека му је од бога, а... па колика је, велиш, последња цена?

— Николика!

Радоје учкиљи очима:

— Рече л' сад по шест од оке?

— Не продајем!

Радоје се изјери:

— Па шта си ме звао?

— Нисам те звао!

— Шта ниси?!

— Нисам!

— Јеси!

— Нисам!

Радоје плану па потеже дланом. Да Милоје не маче главом, по сред би га образа.

— Јој погибох, залелека Милоје, па наже на дрвљаник за секиру.

Радоје докопа подупирач с врата.

Излетеше жене. Стаде запевка и кукњава! Направи се вашар без Цигана, и растадоше се као душмани.

Радоје с капије маше песницом и прети:

— Запамтићеш ти коме си ракију продавао!

А Милоје затвара магазу и не остаје дужан:

— Зар ти моју децу да храниш?

— Вала ћемо се питати, па нек' се после тужи коме је до суда!

— Цео дан једеш проју и пасуљ, па си мене нашао да учиш.

Стиже Пајкан за школу. Једва Милоје себе свлада, — ал' и мораде!

— Не бих га, вели, дао тамо. И шта ће? Неће он мени за писара! Имаће и овако лепо да живи. Ни ја му нисам много писмен, па шта ми кô фали? Знам ја многе писмене, па ако не просе, знам да не дају.

Ал' нешто срам од света — друго је сад време, — нешто силом — кажу и мора се, — диже се он сам с Пајканом, па учитељу.

— На ти га, рече, господине, а молим те... знаш, дете је, игра му се, па му немој баш тражити све у длаку. А од мене ти неће криво бити. Људи смо, па, знаш, требаћемо једно другом.

— Како ћу осталима, тако ћу и њему, каже учитељ.

— Та ти већ знаш како треба, само ја рекох: дете је, па ете, то. Припази га, неће ти бити криво.

— Терати га и мучити неће нико; а што рече да га одвајам од друге деце, е то, брате, не могу; то не иде; сви су они мени једнаки!

Тако му рече, на томе га и остави. После вели да је Милоје говорио:

— Попустиће и тај ћоса (учитељ је био млад). Док само савије зима а зине хладна соба, доћи ће он мени. Сиротиња је све то!

Могао би му у соби коло играти, тако ништа нема!

Ал' што рече, то не дочека! Те године нема дана да се Пајкан не потужи. Милоје све свеце изређа и сву муку окоми на Мару, ал' немаде друго шта!

Кад друга година, диже се он код другог учитеља, као пре код првог. Кад дође кући, а он весео. Каже Мари:

— Море, жено, добро је то кад човек има посла са старијим човеком. Има човек пиљеж ситан. Ту жена, ту деце, па зна како му кад треба да чини. Ето ја мало, онај мало, па се позна у кући. А онај ни бркова није имао, а овамо се пући, кô да ми је он господин началник. Сад ће бити Пајкану, кô код своје куће; све сам то с учитељем угодио.

Па после отишао те преточио аковче лањске комовице, што му за њу давали сто пара од оке, и посла учитељу руке ради.

Те године, веле, причао учитељ Пајканов:

— Најбоље ми је ђаче Милојево дете.

А већ Милоје где се није похвалио! Ког стигне, а он ће:

— Зна, вели, рачун на памет. Ја затворим књигу, а он кô да гледа. Говори, говори; не стаје. Па ти још тамо нешто научио, мани! Све се мислим где му стаде тол'ко знање.

И тако бй још за две године. Дотури му се Пајкан и до веће школе. Посла га Милоје

и тамо! Ал’ Пајкан не састави ни добра три месеца, па га испратише кући.

— И не треба му више, каже Милоје, школа̂ и наука̂. Ако је научио и оволико, доста му је. Баш га, вели, и не научио, да пише онако цИврасто, нећу га ја ни за писара ни за попа!

Тако Пајкан дође, па тако пође да живи! Чим осети мало слободе, а он где стигне — ту је! Ако је на коњу, као лудо! Ако је у колима, калдрму̑ да избије! Ако је на својим ногама, да их поломи!

Сване ли дан, а он прво Милоју:

— Дај, тато, пара!

А Милоје руку у чекмеже, па кол’ко заграби:

— На̂ мало.

Па друго му је на језику:

— Ја ћу, тато, данас тамо и тамо — где већ буде.

— Иди, вели Милоје, само се чувај.

А Пајкан већ изашао из дућана, па ће онако с леђа:

— Нисам ја дете, да ме учиш.

Тако дани, тако ноћи! Па кад већ и бог види да треба шта било да ради, зовну га Милоје и уведе у дућан:

— Ето, синко, све што је у дућану, све је твоје. Тражи, располажи, продај, купи, — све кô што бих и ја. Ја сам се богу молио за замену, па, хвала му, ето стиже ми ти. Сад ја могу да одмарам своје старе кости. Знам на ком ми је имање, а што је моје и

твоје је. Сваком ћу рећи: Ја ти се више у дућан не мешам; тамо је мој Пајкан, па ено ти њега. Ето, велим ти, од сад си овде газда!

Пајкан ману очима по рафовима и око себе. Нека отужна воња, на влажну земљу, удари му у нос. Дође му онај дућан као подрум и горе. Ту, виде, мора затворити своју слободу, па би радо рекао: нека сад, тато; ал' Милоје упро очи у њега па не скида.

Он сави мало главу и рече:

— Бојим се: нећу моћи сам.

— Како велиш, сам? Имаћеш помоћи. Сваки ће ти помагати. Ето ти калфа, Триша. Шта би он радио, но да се у дућану... Ти... А... па и ја сам ту. Што не знаш, реци само мени. И ја ћу ту. Ти, велим, само да си газда.

Пајкан поче опет да се извлачи:

— Бојим се: невешт сам; а после, тешко је с тим светом имати посла. А знаш, и грдан је посо.

— Па бо'ме да се и навикнеш. Ако данас нећеш, сутра ћеш. Сутра се мора... једном се, знаш, мора. А провео си се, велим, доста.

— Ама, отеже Пајкан, ја бих... ал' ето ти, па Триша, па... а ја, ви'ш, и слаб сам.

Већ и Милоја заголица гуша. Види, неће, а нит' каже кад ће. Дође му криво, па тек као љутито рече:

— Па зар никад да не радиш?

Дочека га на то Пајкан по својој ћуди:

— Па кад си ме за то родио, боље да си ме поред оних петоро сахранио!

Нађе да се покаже! Милоју се сави нешто око срца, заигра му усна и под оком јагодица, и тек блесну кап преко ока те се скотрља на бркове.

Нађе га реч изненада, па се и не прибра.

— А што ме, рече, на њих сећаш! Зар ја, мислиш, не бих волео да сад свима посô тражим, нô што им се за душу богу молим? И да желиш да сам те поред њих закопао! Грдно си ми добро видео... Што не рече: „нека, тато, још мало“, ил' већ тако што, нô ме... то ми нађе? Па лепо, сине, могу ја још. Нећемо ми још гладовати. Ето, ви'ш, седећу ја и од јако овако у дућану. Причекаћу ја, док сам не дођеш.

Нит' је Пајкан знао шта је казао, нит' се сузи надао, па се чисто збуни пред Милојем:

— Немој тако да се љутиш, тато. Не велим ја да не радим. Само велики је, рекох, посô, а радићу ја. Ето заједно ћемо; нећу ја дати да се ти сам мучиш.

Лепо, лепо! И боље је тако. Ја ћу ти и показати што не би знао.

— То ја велим, а ти се ражали, па...

— Та помену ми оне јадничиће, па... Ех, шта ћу кад је тако! Јадничићи моји!

Паману руком преко чела и ока, тек да руком превуче.

После, кад Милоје с Маром узео разговарати о радњи, а он каже:

— Чудан ти је овај наш Пајкан. Ја не могу себи да дођем кад и кад. Седи са мном у дућану, ако сам и ја цео дан. Па ȁ ја на једна врата, он на друга. Не знам и шта да мислим и да кажем, ал' се све нешто прибојавам шта ће он кад мене нема.

Заборавила Мара одавно да се у то меша, па тек тад као из неба рече:

— Много си му пуштао на вољу, па се оленио.

Милоје виде истину, па поче да се опире:

— А зар му ја желим зла! Ако му чиним, отац сам му.

— Много му чиниш, каже Мара.

— Хајде де; знам ја већ! Женска је памет у носу! Намирисала бајаги неко зло па ми стала ту, кô квочка око полога. Не видим ја ту бог зна шта! Рекох само, да се разговарамо, а она заинтачила кô... кô... та не знам и шта да кажем.

Сирота Мара и од бога је мало завезана, али је још и његове речи мало збунише, па запе и оком и језиком, те само блеји у Милоја:

— Па шта ја... а ти... а ја ништа...

— Шта ја, шта ти! Ама ја сам крив! Сто пута кажем: нећу њој ни словца; па ме ђаво тера, те после хватам гребу од муке. Шта си ми се ту раскокотала? Какока, кокока... „чиниш му, чиниш му". Ако му чиним! Чуј ти, ако хоћеш, што ја кажем, ако нећеш, а ти прсте у уши. А овамо после...

А где ли је то Пајкан? Рече л' ти шта? Где ли оде?

Остави Мара сву злу вољу, и као да није ничег било, рече:

— Отишао је у комендију.

— Е, у комендију? Ако је; нек' иде. Ја то некад нисам мого̂. Сиромах сам био, а он може, па нек' иде. Треба човеку све да види, све што може.

Што је Пајкан хтео, то је Милоју рекао, а већ после Милоја нит' је кога и било да што каже.

Мара само ручак да зготови и рубину чисту да да̂, а за друго, нит' јој 'ко рекао: „ходи 'вамо", нит' се сама звала.

Од детета остала тако, да се каже, завезана ил', рећи, тепава. Као да је, не знам кад, шта пресекло. Било је што кажу: види по свету, очи има! Мирна, ни мрава да нагази, и никад потамо се да рђаво каже.

Да ко стран бане пред њу, остојао би пред њом за читав оченаш, док би се разабрала. Тако гледа и ћути. Јес' паметна, али као да је све од неког срамота. А трпељива за причу. Грди, псуј, све што знаш, њој право. Ни речи да врати.

Једном дошао Милоје из чаршије нешто мало кисео и мрзовољан. Како уђе у кућу, запе на праг, те за мал' не загрли фуруну, па му Мара за то крива! Стаде да ређа и окупи све што је сто пута казао. Она ћути! Њему већ и догрдило!

— Та реци шта, да се свађамо!

Њој као смешно то, развукла усне па тихо и благо, као мирис од босиока, рече:

— Не знам шта ћу.

Милоје лупи шаком по колену:

— Е зло је имати злу жену, ал' је вала горе имати брљиву овцу. Како не знаш? Реци ма шта.

— Па шта да кажем? Не знам шта ћу.

— Ето кажи: брљива овца.

Она у смеј.

— Дед': брљива овца.

— Па ето, вели Мара кроз смех: брљива овца.

Па није, да се право каже, ни рђаво тако чељаде. А има их па кад 'окупе, — да бог сачува! Пуца небо од вике! Та мора да је имао онај ђаво у бунару грдну муку.

А овака красно. Ти реци: тако и тако. Њој лепо. Ти овако. Опет лепо!

Замомчи се Пајкан. Од чега оно Милоје рече да се прибојава, и убоја се! Седе Пајкан донекле поред њега у дућану, ал' кад му дотужи трговање, а он диже руке од кантара, па пође по свету, што 'но веле, као гусак по магли. Дигао главу, мисли: први је до цара! Па како дубоко Милојево чекмеже, то он покупова где што нађе.

Што најбоље донесу трговци, у њега је! Што је скупо, он купи! Па накупи око себе неколико њих — да се каже другова — као и он што су, те се не чује само где не стиже.

Оно и други се неки тако разапињу, ал' он свима таким за дику.

Ако је да се коме натруни што, па да човеку после преседа и шала и пошалица, ту је Пајкан замесио. Треба л' коме шта подметнути, — нађе он, да из камена вади. Па кад се после потражи, а он себе у крај, те све други повлачи.

Па... Јес', и то га стиже! Да кажем и ја, као што рече Цветко Мајдић: „Допала се корсем момку бајаги Миља девојка."

— Полудећу, вели, за њом.

Ко му не може у очи рећи, шане му иза леђа:

— Би полудео, кад би имало шта лудети.

А та, што је звали „сека Миља", чудо од женског света. Јединче, као и Пајкан, па што јој на вољу код куће пуштали, осладило јој, па после од сваког тражи.

Кад свет чуо за њу и Пајкана, прими се то као што би и свака.

— Нашла, каже, врећа закрпу.

И још:

— Да су три града у једном, не би се згодније нашли.

А Пајкан за се, где стигне и могне, свуд ће као пијан о њој.

— Кад на њу, вели, мислим, срце ми игра; а кад је, вели, видим, не знам где сам.

А све да питаш о тој „сека Миљи" сви би ти на једно рекли:

За око као слатка гурабија. Белолика и вижљава; ма не био то Пајкан, сваком би

бљуснула вода на уста, кад је види. Очи су јој биле. . . ето, да има нешто црн ћилибар ил' мрко дугме седевско, па да се сравни. Сјаје као јутрења роса. Ал' уз сјај пријања и нека друга сила, па ни сам не би знао да л' би к њој ил' од ње. Није то женски поглед што се виђа у младе девојке, нô као да је триста школа изучила, па после гледа на све као да вели: знам ја то, ил' да као кроз подсмех каже: и ти си ми нешто! .

Руке јој беле — као да су од ове хартије. Чиста женска кожа, још мека као памук, и бела као цвет у ђурђевка. Тешко да је та рука држала варјачу, а камо л' запела око огњишта. Да јој је неко силно господство, па само руке да чува. Ал' где се кућа кући, ту се убраздају урези, и рука се храпави од жуљева. А где ће она замочити оно перје у туршију! Тек за лепо су — лепе.

Па што очи? што руке?! Лепота је сва. Кад се креће, као да се на федерима љуља. Кад тако где пође и оком на шта превали, као да упали! Оне усне црвене, као да је који сложио цвет од каранфила и, ко би знао, ал' мора да миришу на ружу и сладе као мед!

Прокљувио и Пајкан — а већ и знало се — да и она њега погледа. Заврже се оно мало памети у њему. Ако је где види, не зна шта ће „од зоровâ“. И небо да није високо, руком би се за њ машио.

Говорили су и на само. Кад се женио Бисин Воја, био ту Пајкан, а и Миља. Док

се њих двоје, као бејаги, нашли једно поред другога.

— Их, вели он, ал' је коло! Шта велиш?

— Кô коло: ни дубоко ни високо.

Пајкан запе. Дочека га лепо.

— Право велиш: мало је.

— Није мало. Где би веће?

Пајкан готово забрљави:

— Па што рече: ни дубоко, ни...?

— Није бо'ме бунар, да је дубоко, а није ни небо, да је високо. Коло кô коло.

— А јес'... ви'ш ње! А ја мислим за оно друго.

И заћуташе!

Док „сека Миља" одби раменима и жмирну левим оком:

— И ви сте ми момци! рече.

Пајкан се мало изнесе:

— Што кô ми?

Она као пре, кресну оком и одби раменима, па ће опет:

— Пих, рече, момци! А да је више стараца, било би и коло веће.

Не схвати је Пајкан шта хтеде, па да не ћути, рече:

— Јес'!

— Пих! И ти велиш: јес'!

— Шта велим ја!... Јок, није.

— Од куд није?

Шта и да каже! Ако „јес'", није. Ако „није", јест!

Пајкан завуче прсте под шеширић, те му се он навали на леву страну, па као неки кад се из сна пробуди, рече:

— Е, па... велиш и то... та јес'!

Тако су први пут!

После опет њих двоје пркосили и ко зна шта још говорили, тек хвалио се Пајкан:

— Воли ме, воли, воли... не умем да ти кажем како ме воли!

Па да свет не загледа и не пиљи на њих, нашли где ће да се састају.

Има Миља неку својту, рекоше: тетка јој, — трећа кућа од њене, и тетка као тетка — попустила мазници.

Свако вече Пајкан од сумрака чека пред капијом кад ће Миља тамо, па кад оде, а он као случајно прошао тамо, па се тек навратио. Ко би га и питао шта ће тамо!

Њих двоје у разговору отишли као да јој је прстен дао!

— Велика је ваша кућа, вели Миља, бојим се нећу моћи, а сама сам. Шта ми Мара може помоћи? А ја опет тако да радим — нећу! Волим ја овако! Знаш ли ти? сад ја у руке ни иглу не узмем! Уживам!

Пајкан, као дете кад се боји да јабуку не изгуби, све јој обећа:

— Какав посô велиш? Ако ја шта радим, то ћеш и ти. Не знаш ти мога тату. Нема, море, таке добричине нигде. Само му ја кажем: „Немој, тато, да се Миља што мучи“, ни сламку дићи нећеш. А после, живећемо... што да говорим, видећеш!

У Миље срце празно, па би да га којечим попуни. Слатко јој је кад јој обећава. Само да га дражи, каже:

— Да још почекам, можда бих бољу срећу дочекала. Овако да се окујем, а још се честито нисам ни надевовала.

— Каку бољу срећу!? Где ћеш боље? Све ћу ја за тебе... Свилу господску, најбољу што има, ти ћеш носити. Па шта мислиш за прстење и минђуше! Пуне руке и уши — по три пара! Па ће тата да купи хинтов и коње, па кад се возимо, оно мислиш игра земља. Ја сам се возио два пут! Па после ћемо и тамо у Београд! Тамо је тек нешто! Што су тамо комендије! Није као ово овде. Тамо тек хоп! отвори се нешто, па изађе ђаво; па после фррр! па се спусти вила, онако одозго, не држи се! И све говори нешто, говори, говори, а ђаво ушао у пањ. Чудеса! После вила убила ђавола, а ђаво мртав па све: ѐ ѐ... јечи; вила нешто говори, а ђаво: ѐ... После дошао један човек па стао — а страшан, боже, страхота — а вила оде, а он стао! Море, само док одемо. Купићемо и оне рибе што пливају.

— Које рибе?

— Црвене, пливају. Све овако, па овако!

А Пајкан запе рукама око себе.

— Зар има?!

— Пун прозор.

— Како прозор?

— Тако прозор! Има нешто, па у то рибе, па на прозор.

— Има ли много? пита Миља.

— Тамо зар? у Београду?

— Јес'.

— Милион! Шта ти мислиш! слади Пајкан све лепше. Па панорама и овако слике — онману руком према очима. — Обесили човека за ноге, мере га, шта ли?... мора да га мере, а он виси. Везали га, па мора. Све му руке овако... на ниже!... И точак, па кô ватра нешто... Па има, море... Па... и онај човек...

— А што га мере?

— Па мере га... мере за то.

— Да ли га продају?

— Да бо'ме да га продају.

— А што продају?

— Нисам питао. Имало је ту сијасет чуда, ко би се још сетио!

Миљу већ заголицала тол'ка чудеса, препунило јој се срце! Није шала, чега тамо нема! па би већ и одвугла према Пајкану, ал' као мисли: не гине јој.

— Јеси л' видô онај мерџан у Зорке?

— Онај на марами?

— Јес'. Ал' је леп!

— Шта је оно — ништа. Баш ништа није. Море, што су тамо мерџани...

— А има л' овде кô Зоркин?

Пајкан поче да трепље очима, као да се присећа, па рече:

— Нешто не знам.

— Има, има. Видела сам ја код оног Чивутина на ћошку. Знаш оног на ћошку?

— Знам! Онамо до Стојана.

— Јес'.

— Леп мерџан! као за себе Миља рече.

Пајкан одмах:

— Е, вели, ако има Зорка, и ти ћеш. Не дам ја да има који што боље од тебе. Сабајле ћу ја код Чивутина, да купим.

— Немој рећи коме!

— Нећу.

Кад је после другарице питале за мерџан, вели: „Купила ми тетка-Лена." Нађе изговор! Као да је сиротој Лени лако дати три жута, а већ знају за њене паре. Знало се то одмах од куд јој. Но тек младеж — хоће да се шали!

Како се Пајкан нађе с Миљом, попе се и Милоју зорли брига на врат. Ретко кад да му не узме и потроши сав пазар од једне недеље. Испрва Милоје вели: Нека га! Чуо био за Миљу. Ал' кад Пајкан поче да једном руком згрће а другом просипа, зовну га себи.

— Ја, вели, прегледах тефтере за ово две три недеље, па ми по књигама рђаво испало. Дед', вере ти, да заједно видимо.

Па изнесе тефтер, и како која страна, а оно по неколико пута: „Пајкану нешто", „нешто узе Пајкан". А овамо нема пара.

Хтео Милоје да сам Пајкан види, а тај се гради, као и да не види и не чује.

— Ал' ти од неког времена страћи тол'ке паре! најзад рече Милоје.

Пајкан учкиљи очима:

— Кол'ке паре?

— Па ето гле! Овде има... па ево овде има... па ево има, па...

— А што пребројаваш? Сам си ми давао.

Милоје ману руком по брку.

— Јесам, рече; ал' баш је много.

Оном зажарио образ, а пркос ушао у очи, па се као осица окрете Милоју:

— Много си се оштетио?!

— Како нисам. Види шта је.

Пајкан стиште зубима усне и ману главом.

— Па кад ти је, рече, много, а ја ти од сад ни паре нећу. Купи и чувај за бели свет, ја ти више нећу затражити. Видим ја: срећа је то моја. Ако грош потрошим, оно се дигла вика: упропасти имање!

Утрнуло мало срце и у Милоја. Пецну га реч дубоко, ал' се не умекша. Само рече:

— Море да су грошеви, нô дукатима се броји. Ако ћеш да не просиш под старост, а ти се мани таке ђаволије. Знам ја куд трошиш паре!

— Куд? писну Пајкан.

— Рекох ти: знам.

— Па куд!

— Код Чивутина.

Пајкан избечи очи на Милоја:

— Зар тако, тато?

— Све сам чуо. Купио си неке минђуше, па мерџан, па код златара Јове иглу, па код...

Стеже Пајкан прсте у песницу од силне злоће, па само ману очима на Милоја и пође:

— Ако ти затражим више, мањкао!

— За то и немој тражити.

— Добро, тато!

Тако Пајкан Милоју; ал' шта ће Миљи? У ње зинуло срце, па ако шта лепо види, одмах: купи ми!

Истину су рекли Милоју. Купио јој Пајкан све оно: и минђуше и мерџан и иглу, све што рече.

После опет рекла Миља Пајкану:

— Ала бих волела онаку гривну кô у Босе.

нема.

је бо-

о, као

аузом
есетак

ајкана,

Пајкан плану. Ко зна од куд му је црвенило.

— Шта рече?

— Обио си ми чекмеже.

Пајкан се лупи песницом у груди:

— Зар ја, тато?

— Ти! Ко ће други?

— А зар ја? Ту је и Триша по цео дан, па зар он није моĝ? И што мени треба тол'ке паре?

— Не греши душу о оног момка. А треба ти паре, знам ја! Кад си већ загазио у незнању, боље је, тражи ми, нô тако!

Пајкану наиђоше сузе. Ал' није суза што срцу олакшава, нô што је пасјалук гони.

— Још ћеш ми и хлеб да укратиш!

— Иди одатле! плану Милоје.

— Идем у свет!

— Иди где знаш!

Пође Пајкан, што рече, у свет. Дође до Дрвене ћуприје. Преко ћуприје види се друм, отишао без трага. Где не стиже! Види то Пајкан, ал' где ће по њему?

— Нећу, вели сам, тамо, нô идем мом Миши — једном од оних његових, — па ћеш ме звати себи. Не мо'ш ти без мене. А после ћемо, вала, се разговарати!

И погоди Пајкан! Кол'ко Милоју стало да одржи своје, ал' му дође жао, те посла, ког нађе, да види где му је дете.

Донеше му глас да је код тога Мише. Јес' мање бриге, кад је у вароши, ал' опет чуће се за срамоту, а већ му је и додијало. Пође сам Пајкану.

Дочека га Пајкан, као да га тад први пут виде.

— Хајде, море, кући! Где ћеш се прибијати по којечијим кућама, поред свога крова! зовну га Милоје лепо.

Пајкан крекну као напето гајде.

— Немам ја, вели, куће.

— Како немаш? А чија је оно тамо?

— Оно је газда-Милоја Стокуће.

— Чија рече?

— Газда-Милоја Стокуће.

Закамени се Милоје, кад чу. Забленуо очима, као да му је који капке подупро.

— И ти то рече?

— Кô да није!

— Лепо, сине; лепо!

Па се окрете и пође. Кад би под небом, а он диже очи на више, загледа у оно густо плаветнило, заста као скамењен. Па тек ману рукама себи више главе и уговрџи прсте од руку и отхукну:

— Праведно ли ме казниш, боже!

Рекли су стари: навика је једна мука а одука две; па још где се с одуком укида и све и сва, е бо'ме ретко је и наћи кога који ће себи рећи: Нећу више! А где још други другог одучава: мани то! Као слепак чир. Ако га, реци, за врат залечиш, он ће на чело! Уђе нека лудост човеку у крв, па после буши памет као сврдлом. Па још док сазре! Има све, знаш, мере, али кад се у том мера премери, те претегне ђуле на том кантару, онда мо'ш рећи: и луд је, и бесан је, и... већ што ти на уста дође, а да не згрешиш. А за све то науке нема! Нит' је добро пустити узде тој вољи, нит' је лако затегнути. Чини што ти драго, извртеће се зло, бит' не може. Човек је то, па то било зло које хоћеш!

Па тако би и с Пајканом. Врати се он брзо Милоју. Оно и онда би попустио, али му се могло. А кад му глад рече: помоз' бог! он реч под ноге па код газда-Милоја Стокуће. Милоје га већ прими, — ја шта ће!

Ал' како онда рече да паре његове неће — одржа. Нудио му Милоје — види га, нема, — а он:

— Заклех се да нећу!

Па — ко би знао зашто! — и повукао се. Није ту више од њега ларме као пре. Нигде га не мо'ш видети. Само се не одваја од оног његовог Мише и још једног трећег, коме ако бог зна звање и имање. За све је, веле, тај готов, и све уме.

Па њих троје, као три свеца! Ако дођу Пајкану, забију се у оџаклију, па катанац на резу, нико да им не уђе. Ту шапућу, шапућу... све као да нешто спремају. Враг би знао шта!

Милоје види да је с Пајканом друго, али од куд тај ветар дуну, никако да се присети. Само тек себе да разговара, каже Мари:

— Не радујем се ја томе миру. Волео бих ја да ми је он као пре, нô што се ућуткао као глуво доба. Мора да неки ђаво забада нокте у његов посô. Само нешто ништа не видим.

Једном Пајкан рече Миљи, кад се њој опет нешто допало:

— У завади сам с татом, па му не могу тражити. Ал' причекај мало, па ћеш видети шта ја могу.

— А где ћеш наћи?

— Видећеш! Тек се неће бројати, кô до сад.

— Знам ја тебе, вели Миља смичући раменима, хвалџија си ти!

— Ко? ја?! Светога ми крста биће пара кô плеве... Ала само да знаш! Чекај!

И пође! Једног дана њих троје чаршију да преврну. Не знаш ко је пијанији. А вике, бого, — све бруји!

За шта руку пружи — сам динар. Као да су му џепови светог Саве кеса.

Узе Пајкан Миљи нешто, да је, рече, обрадује. Кад јој даде, заигра јој срце као у мачета.

— Баш те, вели, волим.

— А он, мислиш, да полети.

— Реци шта да ти купим. Хоћеш ли и оно... оно... за овде, — па показа грло.

— Ђердан?

— Ја: ђердан. Хоћеш?

— Купи!

— Сутра ћу донет'. А баш — рече, волиш ме?

Не падоше трепавице на лепо око, нô чисто заигра сјај, као у каке...

— Волим те, кô два ока своја.

— И ја тебе!

А Милоје у највећем чуду! Никако да се довије од куд Пајкану толики новци. Да му је, мисли, ко позајмио, много је, не би без његова знања; да је на што добио, опет како... зна да... то никако! Да је ово, да је оно...

Аја! Ама да једно бар нађе! А како онај од њега не затражи, тешко му би да га пита.

Већ кад освоји чудо по чаршији, зовну себи Пајкана:

— Од куд теби тол'ке паре?

Поглед у Милоја невесео. Упорно упро очи на Пајкана. Оном заиграше живци. Неки страх као да му кроз срце прође. Глас му заигра, кад рече:

— Добио сам!

— Како добио?

— Неки дан препродао сам једну њиву, па добио триест дуката.

— Како препродао?

— Па купих за триест, па док се макох, дадоше ми шесет.

— А ко ти то продао?

— Нећу то да кажем.

— Што нећеш?

— Молио ме човек.

Милоје се трже:

— Да није, црни брајко, на картама?

— Јок, душе ми!

— Дај боже!

На неко време после, а пође неки глас чаршијом. Ако двоје троје стоје, а они међу собом нешто шапућу па с часа на час ће по који рећи: „Стокућа!“ ил': „Сирома Милоје!“

Неколико навлаш пређоше поред Милојева дућана па као сваки, кад што мисли да види, а не сме рећи шта, само запиње у њ, па се као пита: зна ли?

Милоје седи на столици пред дућаном, пуши из чибука, па тако маше очима на шта било, и отпоздравља ко му бога назове.

За мало, па с ћошка изби и Пуја пандур из начелства. Иде чаршијом, као да га је шта сплело. Иде и премишља.

— Чудно ти је, мисли, ово пандурство. Хајд' кад носим позив ил' протокол! Хајде де, то већ и није бо'зна шта. Ил' кажу: Вежи, Пујо, тог, украо је то и то. Вежем бо'ме! Није ми криво. Кô за оног Циганина што украо коња. Ја њега мртвачки везах, а свет вели: Немо' тако, Пујо, грехота је! Кака грехота? „Немој, брате; јој, боли." А коњ? Није то грехота. Грехота је омрсити се у часни пост и на Крстов дан! Ама, ето сад! Како ћу сад? Везао бих пре десет... шта десет? Све бих Цигане повезао, да ми није само оном отићи! Тек, он мени: „Шта је, Пујо?" Шта знам да кажем? Ма: «Дед', Пујо, ракију!" Џаба му и ракија. Само како да му кажем? Ето знам како ће бити. Седи Милоје; седи лепо, овако, а ја станем...

— Помоз' бог, Пујо!

Пуја, како се био занео, и прошао би Милоја, да му он не довикну.

Кад га спази, као да на страшило нагази. Паде му тојага из руке, те тандркну по калдрми.

— Шта је, Пујо? Шта си се, море препао?

— Шта... Паде ми штап!

— Па дигни де!

Пуја се саже и диже.

— Куд си пошô? пита га Милоје.

„Ето сад!“ помисли Пуја, па тек стаде отезати:

— А знаш ти... наш посô... у началству сам. Судимо, брате. А свет... како да кажем... ето понекад згреши... Ето тек: крив је... па после прав је, па после... Судимо, то ти је од нас.

— Шта је теби? чуди му се Милоје. Нема те већег зипарала, а сад си ми стао отезати, кô млада удовица. Мора да ти нису све козе код куће.

— А што нису? Све су. Немам ја козе, но ето... и да кажем. Кажу зло — ко зна? — Хоће да подмећу, па веле: крив је! а после није... а после, прво мора се звати тамо... кажу...

Милоје сав у чуду:

— Па куд си пошô?

— Рекли ми... вала... довде.

— Куд?

— Рекли: ту! Код тебе!

У Милоја поће да се коса костреши и ударише жмарци низ тело.

— Шта ћеш?

Пуја опет као пре:

— Та... а није да се каже... ал’, веле, па рекли, кажу: Зовни га...

Милоју залупа срце па готово дрекну:

— Реци једном! Шта си напао дробити? Кога тражиш?

— Твог Пајкана.

— А што?

Пуји поче опет штап измицати из прстију.

— Рекли мени... веле да је... Ама може да није... може да је...

— Шта је? викну Милоје па спопаде Пују за рамена те га поче дрмусати. Говори!

— Правио је... рече Пуја тихо.

— Шта?

Пуја као да га ко залепи. Ни макнут'!

— Говори!

— Правио... пра... вио... паре.

— Лажне? јекну Милоје.

Заигра пандуру брк; пође му рука сама преко очију, те збриса сузу с образа, и као детету му глас заигра, кад рече:

— Та ако није... ја велим...

И не виде како је с Милојем. У јадника очи као шљиве а лице као ланена крпа. Па тек почеше да му се вију пред очима зеленкасти и жућкасти облачићи. Прво један по један, па одједном као да пламен сукну и стаде као чигра да се врти. Снага поче да малаксава. Као да му ко жиле опушта и затеже. Клону на столицу, а руке му, као у мртвог, склизнуше низ тело. И док му очас нека сила збриса ону ватру пред очима, те поче да му зуји у глави и да му се чаршија нија као љуљашка. Сави се мало на страну па — као трошна зграда, кад попусти дирек — преврне се преко столице

— Еј! људи! дрекну Пуја. Дајте воде! Газда-Милоје, газда-Милоје! Еј, Милоје... Та ево гле!... Шта си легб? Шта ти... Еј, воде!

Притрчаше најближи, те прснуше водом по Милоју. Пуја га стао дрмусати, а налива кантом те млаз ударио по целом лицу.

Милоје диже капке од очију. У њима нека тмина и као да је то отвор где се у дубини крије страшило. Без сјаја, као премазано огледалце. Погледа по свима око себе. Погледа, погледа па док му грунуше крупне сузе.

Ослони се Пуји о раме, и откоракну, да пође, па самоману главом на све око себе, као да би рекао:

— Шта ћу, кад је тако!

На прагу заста Мару. Тек чула била да је пао. Ко би знао шта она зна! Изгледа као да ни мисли нема. Па још види у Милоја сузе!

Он заста пред њом. Погледа је, да би је провидео. Ал' поглед застао на очи мајчине. Па њој да каже!

И прели се срце сузом; стопи се реч са уздахом, кад рече:

— И последњег сина сахранисмо!

Ману време косом, па ког крајем ког окрајком, тéк сави снопље и здену своје жито у крстине, да раздреши на судноме дану. Пуно света под божјим сводом — као звездâ, па како коса захватала, тако и обарала, док једног дана ману и над Милојевом Маром. Као што је живела, тако је умрла! Ни смртни је час не промени!

Оста Милоје сам као недогорео пањ на чистој ледини. Сам, без свога, без икога!

Јадно му је што му ко и дође. Наврати се кад и кад која добра душа од комшија па, док седи, лепо види како јадник пије чемер из препуне чаше.

Дуги дани, дуге ноћи, а мисао краја нема. Сâм, па претреса: шта је било! Одвија и кида кончић по кончић из тог големог клубета. Црна боја обојила жицу, а грдан грех зачемерио живот. И што дан прибере и одвије сан и ноћ расеје, и док узри, те ето опет муци хране и снаге. Да ко почне црпети те изворе, црпео би од прве зоре до последње ноћи, па тек би рекао: Почео је!

И пета година зашла како Пајкан робује! Пет година не доби гласа од њега, до ако другог пита те шта чује.

Није му муке од старости и слабости — године му дотежале, ал' је тешко до заборава. А грешник заклео се да га не помене!

Ал' што га грех гризе, то боли.

За младости — а давно је било — био је... да ко каже: силеџија ил' бесан, олашио би. Здрав и жив, па га здравље занело, те му се чини: свуд је као тепсија равно. Па летње ноћи ил' свежи и чврсти јесењи дани, ил' топла пећка загрејала зими малу собу, успалила се крв, и силан живот ударио кроз дамаре. И — закопа се једног часа! Лечили га и лишћем и травом, па, рекоше, излечили. А било је паметних људи — многи су говорили:

— Окај се женидбе себе ради. Куд ће ти душа, ако ти пород буде: ко кљасто, ко

слепо, ко без памети? Сви ће твоји пред црквом да гуслају. Веруј богу, било је тако — знамо, — а биће тако. Ако ти се и одржи род, нек' те бог види, ал' се нећеш сунца насунчати ни добра нажелети.

— Хоће ја, вели Милоје, па ето! Па сад да му је се вратити уназад, би и пијуком и маљем млатио рђавштину. Ал' где је те силе!

Сваким даном свија му се нека облачина више главе. Кад зором очи отвори, а облак све ниже; а по том мраку чудна слова трепте: све вијуге и кукасте шаре, па се скупљају и растежу, примичу и одмичу, и како кад наиђу, увек једно те једно исписано, и само то: свој грех!

Ако му ко дође, о том што и разговара.

Најчешће га обиђе деда Аксентије.

— Та мрдни се мало, човече! Шта си запао у тај ћумез? Загушићеш се, вели Аксентије.

— Нису ми још гроб ископали.

— Хајде, мани то! Постао си кô жена.

— Ни жена нисам.

Деда Аксентије већ не зна шта ће.

— И други су децу губили па...

— Е мој брате, мој Аксентије! Сто грехâ ја носим. Сваког оног црва душа на мене пада. Па је тешко! Ја сам петоро смрти гледао, петоро нада закопао, петоро пута премирао. Па ти шесто очувао, шесто размазио, шесто код очију ослепио, шесто — ето закопао. Па ти, мој брате, мој Аксентије! уцве-

лих и сахраних и седму невину душу! Моја Мара, мој Аксентије, за бољу је срећу била, — а ја јој гробље дадох. Па срамоту, па самовање! И кад руке скрсти и очи склопи, а туђа суза паде за њом. Па, мој брате, мој Аксентије! није то све. Где стигох, плаћах, да га сачувам; лагах и долагивах; никад у очи чисто и бистро да погледах. Па заћорио кô последњи човек; мислим, свет ми завиди, и што ко рекô, а ја сам свему крај тражио и — наопако нашао. Па још има греха! Стекох — богу хвала на милости, — да ми се познавало. Отац ме је самог оставио, да му славу очувам. А ја угасих свећу пред иконом, запретах сам жишку на свом огњишту! Све своје у темељ сатрх!

„Дуге су ми ноћи, ал' сан је кратак. Често ми се јавља у сну које од оних малих. Осећам како ме руком милује. А кад дан сване, ја сам без икога... Усних ту скоро Мару. Дошла ми, па се смеје: „Ходи“ вели, „Милоје: женим дете“. — Које дете? питам је ја. — „Драгојла“, вели Мара. То ми је био првенац.

„Па, мој брате, мој Аксентије! знаш ли, шта је робија? Туца камен! Чини ми се, кол'ко он пута маљем у камен, тол'ко пута мени јекне у грудима. Кол'ко зноја проспе, тол'ко ми, чини ми се, крви на очи наиђе!

„Па...“

Деда Аксентије погнуо главу. Очима прати колутиће од дувана, а мислима отишао негде у даљину. Кроз тишину чује Милојев

глас и разбира реч по реч, па би кад и кад мануо главом, као да каже:

— Божја воља!

Па док опет ко не наиђе, Милоје се сам собом и теши и разговара.

Цео би дан преседео ма где. У дућан ретко да дође. Оставио све момку и богу, па како буде.

Док траја лето и лепо време, васцели дан је под дудом, а кад окупи ветар и јесење кише, он у оџаклију.

Славу одслави са кандилом. Да га ко могаше видети о том дану, би се од жалости скаменио.

Кад освану дан на који је свецу служио и госте дочекивао, — он сам у празној оџаклији.

Стеже му се срце, па тужно загледа по празној одаји. Тишина као у ноћи.

На пољу киша иде као никад. По прозорима се вијугају бразде од капљица; а свуд бара, где оком баци. Спустила се нека густа и сива магла, па на све належе. Кад ветар дуне, крене лишће с грана. Само се понесе по зраку тамо овамо, и већ га ветар дохватио и понео с маглом заједно својим путем, да се о који оронуо и поцрнео плот заустави.

Ако ко прође поред прозора, савио главу и увукао врат у лисичину, а руке у џепове, па што пре промиче, да стигне посао.

Да неко с висине гледа на ову земљу, мислио би да јој свећу пале!

Милоја стегло нешто у грудима: цепа му се нешто дубоко унутра, уз само срце, као да ко на тенане платно дере.

— Данас ми слава, вели сам а нèмо гледа на замагљен прозор. Некад сам ја славио — их, како је било! — а ето сад ни свеће нисам запалио. А где је за мене слава? Ја сам своју славу одавна угасио. Тек живим да се мучим! Ех, да је нека божја сила, па да све обрнем, и славио бих...

Ал' што сила божја не учини, ту му мисао разви крила:

Прекривен астал белим чаршавом, а на њему сребрн чирак и велика свећа, па до чирака колач и кита босиљка и чинија бистре воде. Чекају попа, да пресече. Мара ми вели: „Сиђи де, Милоје, до подрума, па види које вино претачу". А ја велим: „Тамо је Драгојло; а кад је он, кô и ја да сам". Миљко изашао, да види иде ли прота. А ја шта знам? Све ми деца раде. Тек онако одем у женску собу, а тамо ми једна снâ полива жито шећером, друга реди колаче по тањирима а трећа ручак спрема. Кол'ке сам госте позвао! Мали Милоје тера мачку испод кревета, и све тепа: „Срећна сава, срећна сава... мацо, мацо!" па кад ја ушô а он: „Дедо, сава... дедо, сава!"

Па се свуд спрема; свуд пече. Ту ако ћеш жена за ракију, ту жена за ђаконију, а све велим: моје и моје деце!

Па дошô прота: „Исаије ликуј", а они окрећу. Ја тек с краја придржавам: слава су ми они!

Па прота узео чашу с ракијом, да се богу захвали и жито благослови, па мени наздравља:

— Нек' ти је срећна слава, домаћине. Нек' ти у кући цвета све кô пољско цвеће. И остала три сина ожонио кô ова три! Нек' ти шест снаја роде свака девет унучића. Ја сечем колач, по божјем закону, на много места, ал' твоја ми кућа одвојила. Свуд кажем: срећан човек! Код њега је, и жедна да напоји и гладна да нахрани. Кад му видиш децу, не знаш које је од кога боље и лепше! Па су му снаје кућенице: дворе свекра и свекрву, кô своје родитеље. Па ти се, брате мој, и познаје. Нек' те бог и од сад гледа, ал' знам да ти је срцу топло. То је човеку што се и нада и радује. Спаси бог!

— На спасеније, сви кажемо.

Па после људи и пријатељи. Ја само седим, а деца нас дворе. Кô да их гледам. Драгојло ми личаше на мене! Црна му је коса била кô угљен, а бео у лицу, бео кô јабука! Па ми Миљко био лепота! Па ми Милош био лепота! Све кô да гледам. Јадна Мара пиљи у њих; гледа, гледа, кô да каже: красни су ми! Па ми...

Пуче земља пред њим! Све, што празно виде прогута амбис. Само сâм — нигде ни живе душе, а још срце препуно туге!

Узе стакло са зетином, те насу у кандило пред иконом, и запали. Стаде па погледа на свеца. Од светлости дошла стара слика као

нека света амајлија. Круна му се прелива, а хаљина црвена, пламти као крв.

Милоје диже руку челу:

— Свети Лука, света славо моја! Види ме и погледај ме! Учини код господа да ме својим оком погледа. Замоли му се да ми ове муке прекрати. Свети Лука, славо моја! Ја ти свећу не запалих, — угасила ми се одавна! Ја ти жито не начиних, — видиш, никог немам! Ја те светог не поменух, — пропао сам! Нит' те позвах да ми помогнеш, — грдни су ми греси. Путови су твоји к богу; кад га видиш, свето лице! замоли га, славо моја! да ме себи прими! Славо моја, угодниче божји! све ми јаде знаш. Сав грех ја носим, па ми се сети оног јадника што се мучи кô црв. Реци му: кад ти је отац умирао, заклињô те је: поправи се. Лакше ће ми муке бити, ако ми добар свећу икад запали. Па свети Лука, славо моја! погледај на сиротог друга мога, Мару моју, закрили је! Сети се петоро татиних тичица — петоро мртве деце моје! Отац им без њих славу слави.. Отац се за њихове душе богу моли... Замоли бога за грешну душу моју!

*

Прође јесен.

Застрла белина земљу, те је само шара суро џбуње, и још где је ветар снег дигао види се црна ледина.

Једног дана дође деда-Аксентије Милоју, па од чуда запе оком: Милоје весео.

— Како си? Шта радиш? пита га Аксентије!

— Ето спремам се, вели Милоје.

— А куда ћеш?

— Пред Господа!

Деда Аксентије запиљи у Милоја. Да није, помисли, јадник, мало...

— А ко ти то рече?

— Знам ја.

— Снио си ваљаде, шта ли?

— Знам ја.

— Па сви ћемо... Ал' без суђена дана, знаш, нема...

— Дошао је мени мој дан...

— Ех, ти знаш!

— Знам, вала! Скоро ће ми и Пајкана пустити.

Аксентије разрогачи очи: сиромах човек! помисли.

— Је л' писао?

— Није; онако ја знам.

— Па је л' ти то онако шта дошло, ил' си чуо? Мора да је некако.

— Јес'.

— Како?

— Надам се, шану Милоје.

— То ли је! рече Аксентије, а гласом мало учини, као да би рекао: и јес' нешто!

Милоје се намргоди.

— А што ме, рече, питаш, кад ми не верујеш? Нисам те ја ни звао, да ме запит-

кујеш... Шта ти мислиш !... Ја ти рекох... Шта да се не надам ! Пустиће га бо'ме... Већ су га пустили !... Видећеш ти до недеље... Ех, морам да ћутим... морам, па зато, ето... ал' морам...

— А што да ћутиш ?

— Е што?... Тако!... Рекли ми : ћути ! Деца ми рекла. Ни да писнем... Јеси чуо? Ни да писнем (паману прстом, као да прети)... Деца рекла — па се наже Аксентију до ува — и Мара ми рекла: „Ћути, ћути! Милоје! ћути !“ Ето...

Кад изађе деда-Аксентије, само што тужно ману главом.

Стиже субота вече. Хучи кошава и гором и пољем. Оштар ветар као нож. Где наиђе, сече ! Ситан се снег роји по ваздуху као перје. Не знаш, ил' с неба пада ил' се са земље диже. Ни ока не да отворити ; свуд засипље, а студен и рупицу на хаљини нађе ! Све живо топлу собу нашло, само ко мора гази по злу времену !

Милоје весео легао. Оно што рече Аксентију откравило га. Навалио се на узглавак па се загледао у таванице. Док се оне занијаше, те се отворише нека чудна врата, па блесну отуд светлост као сунчева...

А тамо чуда!... Као грдно неко поље, пуно цвећа и дрвећа. Па свет неки иде, иде, броја му нема ! И како који наиђе на врата, а он се загледа у Милоја и осмејкује се. А тамо горе, у врху, види опет као неко око, само око, а сјајно као жеравица и опет благо !

Милоју нешто мило иде по телу, као да му крв голица. Па после чује неки глас: „И тај ће, вели, овамо.“

Петао негде огласи поноћ. То куца клепало на небесима, тако веле. Сад све душе бога виде. „Куца клепало!... Куца клепало!“ пролази му кроз мисли. А... све би нешто рекао... све се упиње, ал' снаге нема... Док поче све да тамни... неста свега. Ни цвећа ни дрвећа!... Само још стоји оно око онако јарко и благо.

У пећи последња жишка догорева. Пред иконом кандило трепери, а већ му пламен воду хвата. Каткад цвркне, те се пламен заигра и светлост мане по соби. Одједном наиђе тишина. Немо доба, ничега да се чује! Па тек као из даљине шумну кошава. Хуји као да се у даљини о камени гребен ломи и... док стиже, те кроз оџак дуну у пећ. Жишка сену и утрну. Жижак клону у кандилу, и мрак сави крило. Тишина као и пре, само се тамо у даљини чује бес ветра и како стара греда на слемену тужно пуцка и цијуче, као да вели: смрт, смрт, смрт!

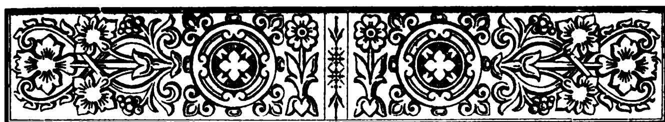

У НОВОЈ КУЋИ

ПРИПОВЕТКА

Баш нам се беше додијала стара кућа. И што нема, нађосмо јој мâне. Да кажем: и отешња и снизи се, па и она липа пред прозором, што смо је некад хвалили, сад се испречила те не дâ сунцу. А већ таква приговора пуно сито. Још Дади и није бо'зна колико сметало, ама отац у три речи две приговори. А ми шта знамо! Ако ћемо право, лепо он и каже:

— Сад не могу своју да зидам (а знам, дуге су ноћи о том проседели) . . . Имам, вели, неке намирице пред очима, па ме страх, загазићу овако на пречац, а још, лепо, свему крај не видим. И ко зна кад ћу и за њу темељ ударити; а чек' почек' и тај дан, чини ми се смрт ћу дочекати, а њега не доживети... Свило ми се нешто овде — да речем нека слутња и бог зна шта — кô да нећу жив изаћи испод овог крова. Па велим: није ни овде живот под морање, нити ме је који за овај праг приковао!... Ако ћу плаћати тамо, плаћам и овде. Је л'?

Дада само одману раменима, а ћути.

— А jȁ бо'ме!... Пара мање, пара више... шта има? Није какав рачун, да се мислим... А за то све боље. Кућа већа. Собе овако, кȏ црква... А jȁ!... После и теби лакше... Ово кȏ ћумез. Обрни се, окрени се, ћошак па ћошак... Онамо, лепо, авлија онолика. Па, шта ти знам, неких зграда сијасет. Читав град, кад уђеш. И после, газда-Гаша добар човек, нећемо имати каквих прљавих рачуна.

— Није мени, вели Дада, ни овде тескоба, ако је за то.

Отац се дурну и сави веђе:

— Ама зар ти, вере ти, кȃ нешто боље знаш?! А?! (па руком себи по колену). Е вала!... А тако је то од Адама. Зар да је којој жени право што јој човек нареди? Не мо'ш ти њој угодити, да јој злато доносиш. Како злато? Море, жена ти је!... Хм!...

Дада брже на други крај, а види лепо шта је.

— Па лепо, Сретене. Велим само онако. Ето овде ми деца одрасла, па да се нешто не грешим богу, да се тужим; а онако, брате, твоја воља, чини како знаш.

— А зар ће деци тамо горе бити?

— Ето сад! Није, брате, за свађање, него мени је право, како год ти знаш.

— Па шта онда набрајаш?

— Ех, набрајам? Та кажем, кажем.

— Не знаш шта ћеш с језиком. То!

— Па то, вели Дада и развуче усне, а видим преко срца...

И једне вечери дође он, па чим отвори врата, а он још с прага рече:

— Погодио сам Гашину кућу.

Ми не рекосмо ни лепо ни ружно.

А та нова кућа — грдосија! Право каже он: читав град. С лица само дужа но она пре читава; и још док се не уселисмо, оне празне собе, па права страхота. Дође ми на памет стара болница, кад се из ње иселило, те не оста живе душе у њој, но соба до собе и још врата поваћена, прозори полупани, па се ори по њој глас, кад се с прозора викне, као да наковањ лупа... И још, веле, долазио у њу сваке ноћи покојни Диша, те се шета до првих петлова... А већ покојни Диша какав је био, мани га! И сад, кажу, обуче џубе наопако, па мете белу шубару и пуши на сјајан чибук... Још ако се Диша загледа у нашу кућу, па огрне џубе и запали чибук... Мене то напало, а Даду ко зна шта, тек она тешко проплака те дане, а кад се кола кретоше из авлије, паде јадна на праг па лепо нариче.

После рекла оним женама из комшилука:

— Тешко ми је, сестре, тешко, само бог зна како. Све ме страх, да ми ово на какво зло не изиђе.

А није лако навићи друга врата. Још не дај боже да човек рођена остави.

Нас смо били свега четворо рођених, а с момцима седам живих душа. Отац ми је био човек осредањ и гојазан. То тад' да је био близу четрдесете. Нит' је био смеђ ни црн. И кол'ко су му очи црње, тол'ко коса блеђа, па из даље друга боја, а из близа друга. Веђе је имао као ја јако брчиће. Па кад му се мало ма шта одбије с пута, а оне се навуку над очи као у слепа миша крила. Жив страх за гледање. Па брци, као повесмо! А није био слика као прилика: Знаш, мек човек, није вајда. И што се понекад као наљути, док се обрнеш, ништа није било, још чисто глади оно, да се заборави. И могао је докон да угађа три дана шта ће понекад и како ће, па док пређе на друго, прво као на леду записано. Ето тако. Понекад развезе, читава небеса скида. „Па ћу, вели, добре коње и кола са „сицевима“... Па ћу кућу од два боја, и да купим онај Тришин забран... Па бербу, да се памти“... Хоће, jȁ! Прошао говор, прошла жеља.

Други пут опет, да се неко сит насмеје, колико се заборави. Дође, знам, једном из дућана љут. Већ му се очи не виде испод оних веђа, и глас му мало шобоће, и оно што нама каже, каже љутито, као да смо му ми криви. Ручамо, он тако! Јана донесе каву у филџанима у сребрним зарфовима (то му некад поклонио један његов Бошњак), а он запалио чибук, и док једанпут сркну каву и испи први дим из чибука, рече, а не гледа у нас:

— Хоћу д' отерам Здравка.

А Здравко нам је био први калфа.

Дада ћути, а и шта ће да каже?

— Ако га ја не отерам, нико неће! вели опет он, и све јаче вуче из чибука, па од једном плану: Зар њега ја да трпим?! Нисам га родио, да морам. Запамтиће он ко је Сретен.

— Па отерај, рече Дада.

Он врати очи на Даду, па се готово избуљио, како је погледао. Гледа тако, гледа, па трес чибуком о астал.

— И ти си жена!? И ти си газдарица!? „Отерај!“ Шта „отерај“?! како „отерај“ кад не знаш шта је учинио? А? Знаш ли ти да је он рекȏ оном Димитрију ћевабџији: „Ако ти се не допада, тражи со у други дућан“? Кȏ да ја нисам жив!

— Па ето, вели Дада, крив је.

А он после окренуо главу у страну и лагано пуши, па онако са стране Дади приговара:

— Све момке да отерам, а она ништа! Тако се с њом договара. Кȏ да су момци онако нешто...

Кад у вече, а калфа Здравко дошао лепо, нит' се забринуо шта, нит' ишта, онако. Још се шали, као без бриге. И не знам да л' му што отац тамо рече, кол'ко да га покара; ама од оне претње, ако си ти страдао, то је и Здравко.

А Дада је била друкча жена! И ја знам лепо: док она што не нареди, ил' сам чуо, ил' не чуо; ама после њене речи — другог

разговора нема... Била је главом оцу до рамена, а слаба као да се где сушила. Кажу, некад била прва лепота, а види се. Веђе као од црног ибришима. Очи црне, коса још црња. Образи мало протегљасти, а међ' очима посред повија засекла је једна бразда; и кад се смеје, она онако стоји. Док јој то погледаш, не треба да ти рече ил' си јој прав ил' ниси. А онако жустра жена. Докле је њена влада била, знало се најмањем ћошету ред. Понекад да погине од рада, ама се после сјаји оно што је урадила... Па то кад се доселисмо! Кућа као кућа, па јоште пређашњи кирајџија мало запустио, те за Даду посла као кише. Од прве зоре па до ноћи она на ногама; а кад легне, као жив трупац. Зар је и мали посао био! Само је чујеш где се уз онај рад вајка:

— Гледам само како су ови људи живели! Да који с поља навири, па му је доста. Ето оно огњиште: изрили цигле, па посули воду по њему, па се замесио пепео, те се кô црни камен стврдло. После онај подрум, превр̂о од рђе. Једва чекам дан, а с очију ми се ни ноћу не скида.

Па опет од зоре онако.

Ја сам им био најстарије дете, а после мене Десанка. Још као род да речем и за нашу Јану. Знаш, остала после мајке у бога сирота, па је Дада узела, и да је слуша и да њу од оне невоље заклони.

Сниже нас, а први комшија, била нам је нека баба-Јека. Тараба јој била с наше

авлије, те се ра̂т могло видети код ње. Ниска кућа с накривљеним кровом и цело слеме дошло извијено, као стара грбача. С предње стране могао би се висок човек домашити стреје, а с леђа готово пала на саму земљу. Само што је с лица баба лепо окречила, а онако прљавштина нека, те се учичкале жуте рупе и греботине, а међу њима, као две мрље, вире два прозора што су на соби из авлије. А авлија — како да речем — башта и авлија. Неколико шљивових дрвета, а међ' њима изђикала коприва и коров до појаса. Насред авлије набацао неко некад гомилу камења, те од дугог времена поцрнело, а кроза њ избила свакојака травуљина, те изгледа као зарастао гроб. Ретко да је сунце све лепо обасјало, но̂ се силно осећа како мочар и трулеж гмазди из оне гњиле земље. За неки корак од тог камења, а уз другу страну, беше и нека стаја. И на њој посрнуо кров, и још кров од дасака, те по гдегде попустиле даске, па се само црне широке пукотине. А већ ко је првом зидао, није други оправљао, но̂ онај зид од камења, а и без реда и без угађања, но̂ један камен испао, други утонуо, те сва личи као да су је из земље ископали. Уз сами таван био један узан прозорчић с гвожђем у крст, па му се десна страна ојела, те изгледа као да је само левом заденут. И кад год да погледаш, а на том прозорчићу лежи један сури мачак, а лепше прилике уз све остало није могло бити.

А још та баба-Јека! Омалена, а чисто се као кука пресавила. Нос јој над брадом, а уста од ува до ува. Очи као најмање зелене шљокице. Па се убрадила неком жутом шамијом, и натукла стару памуклију и неку почађавилу сукњу...

Ја се ослонио на тарабу па гледам како она понела дрва из оне стаје за кућу, и док само зачкиљи на ме оним зеленим очима, кад окупи:

— Шта ми звири у авлију? Таман! Марим ја, већ не питај! И та деца! Немају друга посла нô довели децу. Деца... каква деца?... ђаволи су то... Хоће плот да ми сломије...

Глас јој крештљив, а, види се, нема зуба, но као свака баба шуњка.

Ја беж' на сокак, а на сокаку као преврнут лист, јер на бабиним вратима стоји једна... мора да јој је ћерка. Млада онако, а све врти плећима и поцупкује ногом. Посред косе завезала плаву пантљику, па је над теменом гиздаво везала. Кад ме виде, а она запиљи на ме оним зацрвенелим очима. Гледа, гледа, а ћути. Ћутим и ја. Док она заклати раменима и поче ногом да цупка брже, па ми још довикну:

—Ход' овамо!

Ја стојим.

Опет она као пре плећима, и домашу руком:

— Ти, ти што стојиш, ходи!

Коракнух мало према њој, а и она крену мени, па кад стаде наблизо, а она још јаче запиљи на ме и вели:

— Чији си ти?

— Сретенов.

— Је л' овог овде (иману главом на нашу кућу) што се доселио?

— Јес'.

— А! Његов! — Па опет ближе мени. — А ти, учиш ли школу!

— Учим, велим ја.

— Охо ђак! и сави прсте, да ме помилује по образу. Ја изјерих врат на једну страну, а она руком за мојим образима. Ја на другу, а она опет руком, док се тек засмеја (а смеј јој као из грла да иде), па мен' обема рукама за образе и пољуби.

— Шта се, вели, бојиш, кад те ја волим?

Па ме после пита... пита чега се сети: и колико нас је? и је л' Дада љута? па отац? је л' много богат?... Гледам је, а све ми неко чудо долази. Мало, мало, па јој усне заиграју, као да се смеје, а није смеј. Нег' тек премре очима па само крајевима гледа по сокаку. После тек заклати раменима и укрсти прсте па пуцкара, ил' мало, мало, па заглади руком зулуфе и ногом поцупкује. После рече, да је зовем „тетка-Анице“... и још којешта... Па тек утрча у кућу и изнесе две јабуке и вели:

— Ово теби, а ово твојој сестри.

Сутра дан, а Дада с њом разговара преко тарабе.

— Хвалио ми се, вели Дада, за јабуку.

— Једва приђе, каже она.

— Не знам што се тако стиди. Ето кажем му: иди, сине; иди, ето зове те... већ ко био, а он неће... И дете је!

У то закрешти бабин глас:

— Jȁ бо'ме дете... А деца кȏ деца! Ви'те плот посрнуо, а он руком овако... „Немој, кажем; немој, сине, пашће"... А онај пре! Што је дан, он на тараби, па каменицом нȁ мачку. Ето што је једном ударио овде — па поче да тражи белегу између она два прозора, — још ја уз прозор. Села тако па се нешто замислила. Мислим, мислим, а камен бум! Само што није посред прозора, — и опет стаде загледати, тек не показа.

Дада као Дада, сваком да учини, па вели:

— Слободно ти њега за уши. Какав плот!

Тетка-Аница узела једну грану од шљиве, па се обема рукама обесила о њу, те се нија, а гледи на Даду.

— Нема вас нигде? рече Дади.

— Не видим се, бога ми, од посла.

— Није сваки лењ кȏ ти! осече се баба на њу.

Тетка-Аници заигра онако усна и погледи на бабу као да вели: „Тебе ћу да питам!" Па кроз зубе рече:

— Не ради ми се!

— Гле ти ње! А што ти дрво смета те га ломиш?

А она опет као пре, и још јаче затеже.

После пусти грану и поче да се врти по оној стазици, а све гледи на Даду и осмешкује се. Док спази мачка на оном прозору и шину длановима, а он утече, и ту прсну у смеј, па тек скочи и обема рукама бабу по раменима, те је чисто окрете, па у онаком смеју утече горе у кућу.

— Де, ђаволе! вели баба за њом, а видим не кида се много.

Дада после прође крај мене, а говори сама себи:

— Бесна! А кажу: сирота.

Док се свикосмо новом месту, па се стара кућа готово и заборави, и не бисмо је се можда ни сетили, да се не деси нешто, као да се над новим кровом изли неко проклество, ил' као да смо коме грдно згрешили, па нас стигла праведна клетва.

Јес', бога ми!

Једне ноћи — ко зна које је доба било — ми већ одавно поспали, док тек кроз тишину диже се нека вика и неко попевање. Цигани свирају, и све на танке жице, а неких десетак гласова пева, па свако за свој рачун удесио, те се збркала песма, не знаш која је.

Дада, онако сȁна, диже се по мраку, па на први прозор, и загледа у мрак.

— Ово је, рече, код бабе.

Отац издигао главу изнад јастука па ослушкује.

— Код бабе; код ове црне вештице! Их! Чула сам каква је, а овамо се прави кô светац, — па опет запиљи у мрак.

— Ко би рекô! вели отац.

Дада се врати постељи.

— А видим, некако им све чудно. Па онај смеј, па оно онако... Мислим опет: срце јој весело, а она...

Па онда с оцем нешто шапуће, а све неке чудне речи.

Таман ми сан завара очи, а она вика чисто букну. Мора да је ближе било, ил' се испраћају. И од ове вике једна реч не мож' да се разбере, а и оно што остало надмаши — није за разговор. Цигани запели што могу, а оно велико ћемане чисто дере. Понекад прсне стакло, ил' се чује како који лупи руком о врата. А кроз сву вику, чује се тетка-Аницин глас, како довикује:

— Лаку ноћ... лаку ноћ, срце моје!

Ил' како баба-Јека пола кара, а пола од шале вели:

— Де, ђаволе, не руши ми кућу.

Дада седи на постељи и ћутке ослушкује, а и отац, видим, будан... Па кад тетка-Аница прсну онако у смеј (а чисто је гледам како врти плећима и поцупкује ногом), Дади прекипе:

— Пих! Несрећа једна!

— Она, бога ми! учини отац.

— Несрећница! Не зна се која је гора.

— И то уз кућу да имам! то први комшија!

Сутрадан у подне, а ја преко тарабе видим тетка-Аницу, како хода по оној авлији. Иде, иде, па се тек домаши руком и откине по који лист, те га кида прстима, па опет други. Без посла, па тек онако нешто... Видим јој очи као мале јабуке, још чисто зажмирила, а дан мутан.

Кад у вече, а Дада мени над постељом шану:

— Немој више д' идеш код ове (и ману главом на бабину кућу).

— Је л' код тетка-Анице?

Дада сави оштро веђе и наже ми се уз само уво:

— Немој више рећи ни „тетка-Аница"! Ја знам зашто.

И шта је то бо'зна шта било! Ето оно пре, кад је била наша слава, па Цигани, па онај свет, па се још Марко ковач опио, те полупао три прозора; после се попео на липу, а Дада узела мердевине, те му онде додаје вино, а он чим испије, па стакло о земљу, — па ништа!...

Само већ што Дада рече и мора се онако. Ко би смео друкче! А први пут кад ме она виде, зовну ме себи као и пре. Аја!

— А што нећеш?

— Нећу.

— Не смеш!

— Нећу.

— Не да ти Дада?

— Нећу.

А она чисто љутито крете главу, па заврте, као увек, плећима, те се загледа у празно небо и звиждуће. После текману главом на мене и премре онако очима па вели:

— Марим ја што нећеш, па тек љутито уђе у кућу.

Па не прође неки дан, а по нашој кући наиђе неко мртвило. Баш се лепо види. Ето отац као стран човек, и кад дође, а он седне где у крај, док преседи који час, па после хвата врата и ко зна кад се врати. Ретка је ноћ да је он с нама. Сем што понекад бога назове, ил' нареди што Јани, онако, као да нема уста. Па Дада још горе. Седне тако где било, па главу у шаке и све нешто крупно брине. Ил' усред посла, а њој рука где се први пут машила, и стоји тако као суво дрво. А понекад, као осица: и грди, и виче, и удари, а где стигне да искида. Једном јој капљу сузе низ образе, а она се ухватила руком за чело, те гледа где јој суза пада и по који пут тихо јекне. Само се пази да је ми не видимо.

Једном дошла једна комшика. Било с вечери. Њих две саме, а мен' не виде. Дадин глас плачан, а она жена само цакће језиком, ил' измане обема рукама те се закрсти, а вели: „То! жено, за бога! Јух, жено, помакла се с места“.

— И да ми је даље од очију, вели Дада, не би марила, ал' овако! па у плач.

— Јеси л' му што давала?

— Шта да му да̂м, не дао му бог мира! Шта да му дам!?

— Имаш ли од штрка перо?

— Немам; а шта ће ми?

— Како шта ће, жива била? Превуци једном кад заспи преко њега...

Дада убриса руком очи и пола љутито, пола плачно каже:

— Мани, Персо, штрка. Знам ја шта би му лек био, ал' сам, пусто, жена, па ме још ова деца вежу. Шта су они сиротићи криви! А ја бих згазила црва својом ногом. А бога ми!... Само се молим богу да ме задржи у овој памети...

Па су опет тихо разговарале, и Дада час плачно, а час чисто сече, како је љута, а она Перса онако..., измане рукама и ћакне језиком:

— Чи̑ни су, Смиљка; чи̑ни, бога ми. Зна то она стара вештица. Је л' она има само зелене очи, беж' од ње!

— Па ми још на моје живе очи пркоси!

— Вештица је то, Смиљка, вештица!

— Обе су оне једнаке, каже Дада.

Мислим се ја: дан два, па ће и то зло проћи. Хоће, јес'! Свако јутро све тако и горе. Отац и Дада ни да се лепо погледе; а кад већ мора да се рече по која реч, кажу је као да су речи трновите... Па отац све нешто наопако. Пита ме једном:

— Учиш ли шта?

Као да сам му у гостима. А Десанку једном помиловао по коси па каже:

— Гле, вели, колика ти коса: читав перчин, да оплетеш.

Као да му није дете.

А од оних дана не памтим да нас је лепо видео: крије очи, те ил' скупи оне густе веђе, ил' ма где загледи, само да се с нашим не сукоби. Ко зна зашто!?

Већ ми свикли да га ноћу нема. И зар је једанпут било! А да није ручка, ко зна кад би се и видели. После опет поручивао те му јело носили у дућан, а корсем каже: „Не мож' од посла из дућана!“ Тако једне ноћи: ми поспали одавно, док неко груну на врата, те се избудисмо, а Дада скочи, и кад стиже до кључа, да отвори врата, а он на прагу стоји. Кроз прозор светли месечина те пала њему на лице, а оно не питај! Растегло се и побледело, па још очи светле и коса без реда. Кад Дада отвори врата, а он тешко прекорачи праг, па свакојако стиже до средине. И ту опет заста. Стоји, стоји и само се нија у крстинама и по који пут повлачи ногом. Дада, сирота, хтеде да му помогне, да га до постеље доведе; а он да одбије руком, па посрте, те о мој креветић, и све малаксало одбија руком и мрмља:

— Нека... нећу...

Дада га ухвати руком под раме и поведе његовом кревету, и кад га доведе, а он као трупац паде. После Дада скиде с њега одело, а он само који пут хукне, ил' предигне главу с јастука, па опет онако. Да се нешто види какав је, ако не би на се пљу-

нуо! Још како је пре говорио! „То је, вели, највећи грех. Кој' се, каже, опија, беж' од њега. Тај нема образа, да гледа по свету“. А сад, ето! Погази образ, па ако свет не види, зар му је ово мало!

Дада, док га не намести, не ућута. Куне што јој на уста дође.

— Зар таквог да те видим!... То ли ми добро донесе ова проклета кућа!... Да си ме у гроб довео, боље би ми било! зар ово није живо гробље!

А отац ништа. Само још као верује самом себи, те мало мало па одмане руком и једва каже:

— Нека... немој ти...

Сутрадан ми се избудили, а он спава. Дада нас лагано изнесе на рукама у другу собу и све прети да не вичемо. Дан у велико, а по кући тихо, као да никог живог нема. Дада, кад отвори ил' затвори врата, спусти резу, као да је памуком умотала, па јоң она и Јана у чарапама, и што посао траже, све даље од његових врата. Кад ме испрати до врата, а она шану:

— Немој до по̑дне долазити!

Кад у по̑дне, а он седи за великим астадом. На ногама му папуче и још пребацио леву ногу преко десне, па се лактом наслонио о астал, а главу затурио на шаку. Ја му завирих у очи, — о'мах му се набраше веђе, а очи упро̑о преда се, и тако као камен стоји. Само што прстима леве руке лупка себи по колену, ил' што који пут другом руком

рашчешља косу. Кад дођох, нит' ме виде, нит' ме погледа; нô све тако!

Ручасмо, а нико ни речи не рече. Само Дада што по који пут тихо нареди што за јело. Кад Јана изнесе филџане, он запали чибук, па се тек окрете мени:

— И'те ви двоје код Јане!

И ко зна шта је тамо било; а кад изађе Дада, њој очи веселије. Јес' преко њих суза, ама друкча је та суза. А његово лице пуно неке и радости и жалости. Не би знао, која чаша прелива!

*

„Боже помози!" рекла Дада.

Опет се поврати стари ред, а, знате, зло се понекад брзо заборави. Отац мек као свила, па ваљда хтеде нешто у срцу да угуши, те се лепо продетињио. Не мож' проћи, да нас не помилује, а већ, да се угуши тепајући. Па накупова неких ситница пун долап, и свако вече, а њему пуне руке којечега, па ил' мени, ил' Десанки. Већ се Дади додија!

— Остав' се, вели, Сретене, једном. Шта ће ти више!

— Хоћу, вели он, да ми се деца радују.

— Па радују се они и онако.

— Аја! Знаш кад пођем из дућана, а мени нешто око срца, кô да ме пером голица. Да ми је, да ми никад не заплачу!

А Дада у смеј.

— Где се, вели, човек продетињио.

— Ако! Не марим ја ништа од света.

Па ме узме собом у дућан и као с маторцем неким разговара. Шта ти ја све оно знам, а он вели: „Онај еспап овако... овај овако... Па да исперемо оне бачве... Нема ти, вели, грђе, нô запустити судове, а њима мало треба...“ После одреши кесу, па мени дvајеслук у шаке, и каже:

— Ево сутра за лепињу.

А сутра опет дâ, као да је на јуче заборавио...

После оне дуге ноћи, као некад, седимо, и ко зна докле. Пуно ми срце кад погледим како је Дада весела. А њој песма не силази с уста. А кажем вам: растури се онај црни облак, те засија оно старо сунце.

Ал' јес'! Оде опет памет старим путем, и старо коло поче да наврће своју воду; само сад и тише и мучније... Дада дође до конца. И што се пре крило од нас, сад се ни од света не чува. Очи јој од сваке ноћи као јабуке, и нека је љута злоћа спопала, те за мал', за мал', па прсне да грди, а дланом ошине ни крива ни дужна. А он, мани га! Само нам је зора виђање, и чим мрак стигне, тек намакне џубе на рамена, па на врата! Сви видимо да је она баба замесила. Па она друга чисто побесне. Ма ко од нас прошао поред ње, а она онако заклокоће грлом и, ако не може чим, очима пркоси. И још мене зачикава.

— Што је, вели, твоја Дада љута?

Ја стискао зубе.

— Је л'?

Зар да јој кажем?!

— Ви'ш, вели опет и преврће оним жмиравим очима. Твоја је Дада љута жена, а што ти је отац добар! Ево погле: купио ми ово (и пипну руком на укосницу, а она, пусто, сјакти).

— Није ти он купио!

Она преврте очима, а плећима онако заклати, па се још осмешкује.

— Јес' „није“! Па и ово (и опет се маши руком под ђердан, а он, пусто, сјакти)... Па мојој баби хаљину, још какву!... Па мени ово... и ово...

Одох Дади, па све казах.

А Дада обе шаке у косе, па из гласа нариче.

— Још ме на живе очи чика. Нашла ми моје дете да се похвали.

Кад пред ноћ, а мени шану наша Јана:

— Данас Дада била код њих, и ману главом на бабину кућу.

Ја претрнуо.

— Ајаој, што је викала!... Па кад пошла, а она рекла: „Чудо ће вас снаћи“. Хоће, каже, пандур да их тера.

Хоће, јес'! Какав пандур! Само се још горе начини.

Тог дана пуче и последњи кончић, те полете точак у амбис. Отац и Дада да изгину. Куд је пре она рекла њему икакав приговор, а од тад не знам шта и не каже: и како ће кућу да раскући; и како ће све нас у просјаке; и како ће свет причати „о

лудом Сретену“. А он опет још горе! Само гледам кад ће севнути длан; а још то да буде!...

Па и дотле дође!

Беше друга недеља пред Божић, а запамтио сам дан, као да је записан на камену. Снег пао до колена, те се блешти белина и светлуца према сунцу. Средином сокака мало зацрнели коловози, ил' се јасно виде по крајевима утапкане пртине и по њима попао снег. Под стрејама очишћено лепо, па се у пола види ситно камење и жућкасти шљунак.

А мраз стегао, да камен пуца. По дрвима се начичкале снежне пахуљице, као да је дрво снегом цветало. Никог живог да не видиш. Ко би залудан газио по таквом времену, нит' да из куће изађе, да му ноге пут виде?...

Тај дан, ми зарана вечерали. А отац и не спусти добро кашику нит' прежвака лепо залогај, да зна јело за госу, нô се диже и намаче џубе на рамена, па узе штап у руке и пође вратима. Још он добро и не маче ногом, а Дада скочи на врата. Сва дркће као прут, а блеђа од дувара и очи јој оваке.

— Куда ћеш? писну.

Како Дада скочи и како рече, па се он чисто забуни. Разрогачио се, и стао пред њом, па блене...

Дада све блеђа, па јој још глас пишти, а свако слово осеца:

— Куда ћеш ноћас?

Он скупи веђе над очи и намаче боље раменима ћубе, па узе штап ближе крају и пође њој. Кад стаде близу, дохвати је руком за раме, и отисну с врата, а реч једну не рече. После пружи руку на кваку, а Дада, као бесна, паде опет на врата и цикну:

— Нећеш жив одавде!

Он плану! Зар неко њему на̑ пут да стане, и то још Дада?... Само што измахну десном руком и захвати Даду преко половине, па се она залепи за други зид.

— Зар ти да ми браниш!

Ми двоје у писку, па Дади за̀ скуте, а она опет полете за њим и ухвати му се рукама за рукав, а из гласа кука:

— Зар те није грех од ове деце? Зар те није срамота од људи? — па све редом.

— Ћут'! цикну он.

— Не могу, камо да мртва ућутим!

— Ко је овде госа?

— Ти!

— Па зар да ми ти попујеш?

— А зар тако господар ради?!

Он наже кроз врата, ал' се Дада обесила на њ, па не да̂.

— Пуштај! писну он као гром.

А она све чвршће стеже.

Док он потеже дланом, и омани раменима, па нас с Дадом о патос, и кад измаче преко прага, довикну оним гласом:

— Нећеш ме, вала, више видети!

Дотрчаше неке жене, као за какву помоћ. Већ наша се писка чула до десете куће.

И како која упадне у собу, видим јој по очима шта нам мисли. Дада пола лежи пола седи, на патосу, а ми уз њу, па она нариче, а нама живо срце пуца за њом, те само кипте сузе. После оне жене узеше око Даде лепо, кол'ко да је поврате:

— Немој, Смиљка, лудо, тако!... Кућа је то, жено... Једанпут се пева, другипут кара и где је боље.

Па и нас и њу полише водом. А Дада онако; нариче као да никог пред собом не види, него куне и себе и њега. И моли и преклињи и лепо и ружно. Аја!

— Зар га није стид од ова два црва! Ту ли си ми срећу дала, мајко, кад ме роди; проклет тај час био! Што се богу не досади моја мука!

Док се изли та река, па жуч пресуши, него стиже друго. Спопаде је страх да он са собом не учини шта, а већ како рече, кад пођe, не дао бог!

Кад остасмо сами, Дада ућута, нô јој само сузе теку, а нас себи пригрли, па смо дошли ко три мученика. После нас узе спремати да лежемо, а Десанка јој заспа на руци; лепо намести мој креветић и изравни дланом по чаршаву.

— Де се моли богу, сине!

Ја клекох на постељу, а она сави руке мени око врата, па прислони образ уз образ, а он врео као врело гвожђе. Читам ја „Оче наш“, а Дада уз молитву тихо шапуће:

— Чувај нас, боже, молим ти се... Погледај ми, боже, моју децу, моје сирочиће... Опрости и њему: окренуће се он опет добрим путем...

— Амин!

Дада ме стиште јаче на груди, па нам душа на души, а чујем лепо како јој срце лупа.

Мени сузе као киша, а преклињем њу да не плаче:

— Немој, Дадо, молим те. Немој, Дадо, жива ти Десанка.

— Нећу, сине, вели она, па се усправи.

После ме лепо утапка јорганом, па се ухвати левом руком за јабуку од кревета и леже грудима на мој јастук, а десном ме милује по коси. Уста јој на мом образу, па ме голица њен врео дах ил' осетим како се кад и кад стресе.

— Шта је оцу, Дадо?

— Ништа, голубе; нешто се наљутио.

— Је л' на ову бабу?

Дада уздахну:

— Није... Онако нешто.

— Је л' за кућу?

— Није то... Нешто је Јана згрешила.

Сирота Дада! Мисли не види се!

После се диже од мене, па оде код Десанке. Деса заспала одавно, те видим како се Дада само нагла над њом и како је мило гледи. Десном руком лагано пуцкара прсте леве руке и шапуће:

— Дадина лепа деца!... Дадина пуна кућа!... Дада воли њене тице лепе!..

И кад је тако помилова, оде свом кревету и онако у хаљини леже. И то лежање! До пола се наслонила по јастуку и затурила обе руке себи за потиљак, те тако ослонила главу и гледа у таваницу.

Шта ли ће ово бити, бого мој!... Има л' по свету где оваког живота, ил' је ова кућа проклета?... Како је пре очамо било лепо. Знам, тек отац дође из дућана, па весео, па разговоран. И седимо тако до које доба, па ме чисто жао лећи. Па Дада, знам, седне, па ил' мота плетиво с колена ил' суче памук за разбој, а пева: „Смиљ, Смиљ, Смиљанићу, покисе ти перје". Ил' опет прича како је неки цар заробио другог цара, па му метуо гвожђе на ноге, а тај цар рекао: „пусти ме, донећу ти врећу дуката"; после како га пустио, па били оба цареви у једној царевини. Па онда како је отац сладио, како ћемо некад живети: па ћемо имати два дућана, и ја у једном, он у другом; па како ће свет рећи: „Благо Сретену, дигоше га деца". А њему мило, па све лепше прориче. Па ће узети, вели, снају, снају што злата вреди. Па зет, ако бог да̂, прави. А Дада тек онако вели, како ће, кад буде тако стара — као наша баба-Мара... па ће доћи једна друга баба, и Даду за косе, па у Саву...

— „А кад ја не да̂м", каже Десанка.

— „Па где ћу?" вели Дада.

— „Код нас".

— „Ама ако та баба каже теби: дај ми, Десо, Даду".

— „А ја не дам".

— „Е, она ће силом".

— „А ја не дам".

— „Мораш бо'ме".

— „А ја ћу да убијем ту бабу"...

После ме нешто задави под грлом. Не дам ја̂, а оно све чвршће стеже, и као калфа Здравко метнуо ми на гушу ђуле од кантара.

Кад се тргох, а Дада више мене.

— Шта ти је, голубе?

— Снио сам нешто.

— А што ми јечиш тако? Дед' сркни мало воде, да боље уснии.

Кад ме напоји, пође по соби да хода, а све шапуће:

— Прекрати ми, боже, ову ноћ!... Прекрати ми ову муку!

Па запали кандило пред иконом, те се по који пут пред свецем прекрсти, а гледа га, као да ће из њега бог проговорити.

Она светлост од кандила ситна и црвена, те слабо обасјава икону. Свети Аранђео у црвеној долами, скупио крила па му се само окрајци виде изнад рамена. У левој му руци жуте теразије, а у десној пламен мач, и још сав стоји у неком зеленкастом облаку. Више свеца, над оним сјајним кругом око његове главе, стоји исписано божје око, па, чини ми се, жмирка и гледи живо мене у очи...

Док се диже неки кâд из кандила, па се замути оно небо, а свети Аранђео истеже оним мачем на Даду. Дада посрте под икону, па једном руком одбија мач, и вели: „Нећеш, нећеш“. Па као није свети Аранђео нô отац, и пружио Дади оне теразије и каже:

— „На ти теразије“.

Дада узе, па нија.

— „Ал’ су, вели она, лаке“ и све онако нија.

— „Нису лаке“, рече неко.

— „Лаке, лаке, лаке“.

А отац прође мимо Даде, и хоће на врата, а Дада за њим довикује:

— „Сретене! Сретене! Еј, Сретене!“

После неко узео те приклопи вратима, а шарке шкрипе, ама тако тешко, тако тешко...

Па прсну то с очију, а у пола живо чујем, како цичи танка жица на ћеманету и како се дигла нека збркана вика. Док отворих очи, а видим Даду на очевом кревету и како се пропиње, да дохвати очев кубур.

— Дадо!

Она сече руку и упусти кубур.

— Немој да пуцаш!

Она се спусти с постеље и окрете мени а ћути. Ил’ то она Дада, ил’ она жена, ил’ мени од сна очи мутне... Страхота! Лице мртвачко, а очи сјакте некако страшно. Марама јој пала за потиљак, и сва јој коса замршена. На уснама ни капи крви, и чини

ми се, мало, мало па задршћу; ил' лепо видим где их засече зубима.

— Што ће ти кубур, Дадо?

Она ћути и диже кубур оданде где јој пао и спусти на астал, и после рече, а глас јој мутан:

— Овде му је лепше!

— Где ће му бити лепше!?

А тамо код оне ври. Већ Цигани досадили, па још и певају. После чујем неку лупњаву, као да кућу руше, и оне бесне гласове што само ветар разбира. Ил' како се она зацерека и пусти глас, да пева, а неки јој заклапају шаком уста, па песма од слова на слово, и час гласно час угушено.

Дада стоји уз астал на мало изјерила главу и слуша. Слуша, слуша, па тек шаком о астал, а он се сав затресе. Ил' опет засече зубима усне, рекох одгришће. Једном два полете вратима, и док стиже до кваке, чисто малакса и као млитава посрте до Десанкиног кревета.

После, знам, не спавам, а опет ми некако чудно, као у сну. Играју ми пред очима неке звезде, па се сплетамо у једно клубе, и то клубе час веће час мање. А знам сан није! После то клубе говори; како то, мислим се, да клубе разговара?

Док од једном улете наша Јана у собу, и сва умрљана сузама, па запе резу на вратима и држи кваку руком, а усред куће чујем очев глас како грми:

— Ја ћу тебе научити памети!... Зар да ме ти пред светом срамотиш!

Десанка се пробудила и од стра̂ пишти. Ја скочно на кревет — не знам шта је — па вичем из гласа:

— Дадо, Дадо...

А у кући она вика, а тек лупи нешто о врата и Дадин глас жалосно јекну, а његов онако трешти:

— Носи своје прње па у свет! Напоље из ове куће!

Јана стоји уз врата и тупка ногама, а не сме напоље, но̂ само лелече: „Јао мени! тешко мени!“ и по који пут потегне руком за резу, а не скида је. Кад Дада још једном онако јекну, а Јана трже резу и још лепо главу не изнесе кроз врата, а отац цикну:

— У собу, марво једна!

А она брже назад главу и опет запе резу.

— Децо моја! закука Дада споља, па као да је неко стеже за гушу, само тешко застења.

— Умем ја с тобом и овако! виче он и запео као да је врећу на леђа упртио.

И опет лупише врата, а неко запе резу. Дадин глас чујемо из далека, како нас спомиње, а он из куће одговара:

— Нећу ја попа без цркве... Ја сам стеко̂, ја ћу и да растечем...

После пође љутито да корача, и док лупи на наша врата, и викну:

— Отварај!

Јана не смеде.

Он потеже песницом још јаче.

— Отварај ил' ме не чекај жива!

Јана брзо трже резу и утече под мој кревет, а он широм отвори врата и заста на прагу, и само што сену очима на нас и викну:

— Ћут'!

Ми као да нас ножем пресече! Нит' се који с места маче. И ко сме?

Он опет тресну вратима и уђе у своју собу. После чујемо како се с неким преко прозора разговара и како онако виче:

— Што ће мени који? Није ми се упалила кућа, да је гасим. Нисам ја никога звао и ко ми треба! Чија је ово кућа? Не марим ја ни за кога! Ама чу ли: ни за кога! Крај!

А нас се троје живи покочили! Ватра одавно загасла, па ледена соба. Још и онај страх, те нам сама душа дрхће.

Јана нас обоје себи пригрлила, те јој наслонили главу на груди и само нас њене руке греју. На њеном крилу и заспасмо. Да јој бог за то плати!

Кад свану други дан, мени мутна глава, као после какве болести. Чим угледах дан кроз прозор, а мене као ножем текну: где ли је сад Дада? Шта оно би ноћас, бого мој!

У то Десанка диже главу с Јаниног крила, па као у чуду погледа око себе и у нас, па запита:

— А где је Дада?

Јана је брже пригрли себи и тихо рече:

— Ћути, Десо. Доћи ће ти Дада.

Па ме за то срце заболе. Како ли ће Дади бити, кад се данас пробуди?

Не постоја за мало, а наша се врата отворише и отац заста на прагу. Прегледа одједном целу собу па у неком страху пређе праг и угледа нас онако:

— А шта ћете ви ту?!

Ми од једном сви на ногама, а Јана поче да тапће табанима и све замуцкује:

— Легли још синоћ ... па ја ... па они...

Он се намрштио, а видим не слуша Јану.

— Хајд', вели, облачи децу!

Јана брже боље око нас, те се смела, па ни мени ни Десанки да помогне. Отац стао насред собе и гледа, како нас она спрема.

— Дед' прво овог, рече Јани, а она као запета стрела, и све испод ока погледа на оца; он стоји онако и само стреља очима. Гледам само кад ће длан полетети.

Кад бех готов, а ја домаших књигу са астала, па на врата.

— Стан' ти! викну он.

Стадох као прикован. Он извади кесу из појаса, па ми пружи грош:

— На, купи лепињу!

А кад прескочих праг и стадох ногом у онај снег, свали ми се неки тежак терет с душе. А грдан је страх био! Па ил' што ми хладан ветар удари у очи ил' онако, тек се препуни око, и суза као мерџан кану преко лица.

Цео ми дан прошла ноћ на памети. Мора да је ова кућа проклета! И зар има по свету овако? То велим, што се ето бог не јави и да запали ону бабину кућу, па да све у њој сагори. Ондак би се Дада повратила, ондак би отац као пре био, онда би... онда би... све добро било. Боже, боже, јави се, боже!

Кад у подне, а отац у кући. Хода из собе у собу, и све наређује Јани шта да ради.

Па ручасмо, а он тако. Бадава, види се лепо, није он као синоћ. Као малаксао, као оболео. И што се држи љутит, види се, не иде му од срца. Понекад заборави како је било, нô разгали веђе, као да је у кући цвеће. Па кад се ваљда сети, а он опет намргоди веђе и љутито одмане руком и шкргутне зубима. После, и глас му други. Почне, шета љутито па све блаже, све блаже. После се и смеје. Ал' тек усред смеја, а он искоси очи и тражи да грди! А нема онда за шта да се љути! Па онда кад ћути, видим како сабира повије и час се намргоди, час се растужи, па још и уздане!

Кад попи каву, диже се, те у собу да прилегне...

Јана примаче уво кључаници, и ослушну за њим, и кад се утиша из његове собе, она на прстима приђе нама.

— Знаш где је Дада?

— Где?

— Код кума.

— Код кума Миће?

— Аха! Још ноћас отишла тамо, па кум Мића долазио данас и рекô оцу: „Ако је, каже, не узмеш, никад ти, каже, нећу праг прећи“. А отац њему опет рекô: „Не треба мени нико“!...

А што је Мића добар човек, бољег вам вала и не знам! Само ето како је. Јани заигра суза у очима, а мени потекоше као из кабла. Још Десанка пусти и глас. Јана и главом и рукама маше да ућути, а све се осврће његовој соби. Наопако да чује.

После се притајасмо, те се само чује како душа ради.

— Ти иди сутра, опет шану Јана.

— Опазиће он.

— А ти се искради. Знаш, сутра су материце.

— А! материце!...

У први сумрак, а отац дође из чаршије и рече Јани.

— Дед' изуј ми ципеле!

Види се никуд неће. Јана запали свећу и мету на астал. Нико живи не говори, а он сео уз астал и запалио чибук. Пуши тако и по који пут мане очима на нас, или где било, а ћути. Још, велим, сумрак, па се лепо белуца тамна светлост кроз прозоре. У соби благодет! Слатко сјаји жеравица и разлива неки мирис без мириса, па наишао пријатан дремеж, а сан далеко.

Нико ништа не ради нô тишина, те се лепо чује како миш клопара под патосом.

ил' како пуцка дрво у фуруни. Јана села иза фуруне и сањиво оборила главу, те као нешто плете, ама јој се руке обесиле, те једва прстима миче. Десанка опет села доле и намешта неке крпице у клубе, па се сама с њима разговара. А ја легао по кревету и гледам горе. А куд ми мисли? Све смишљам за сутра. Као кажем оцу: „Ја ћу у цркву", а он вели: „Иди!" Каква црква? Него преко Димитријеве баште, па поред великог бунара, до протине куће. А ту је одмах и кум-Мићин дућан. Па као стојим пред његовом кућом, а с прозора Дада маше руком. Нећу ни врата да ми отворе, нô ћу вала прескочити.

Боже, те сласти! Загрлити се обема рукама, па нам срце на срцу лупа. Чини ми се мирише божји тамјан, те ме и опија и цвели, а сама се душа разговара.

— Како си спавô без мене, сине?"

— Тешко, Дадо!

— А шта ми ради Десанка, сине?

— Плаче, Дадо!

Кроз ону тишину чујем Десанкин глас како тихо шапуће. Кад свратих очи на њу, а она замотала од оних крпа сиграчку, и то је, видим, њено дете. Па сама пита, сама одговара:

— „Сад ти, сине, да ме вежеш. Знаш, сутра су материце. Хајд'! ама немој тако јако. Боли то твоју Даду. Е сад одреши. Нећеш? Е па да ти дам ораја. Зар још? Да ти дам и бадема. Још? И да ти купим мали

кревет, да спаваш. Е, сад је доста. И ораји и бадема и кревет. Одреши! Ама одреши, доста је! И мени моја Дада не би више дала...“

И кад то рече, а она у страху трже очицама на оца, а он пао до половине по асталу па се тресе.

Поскакасмо као из сна, па око њега:

— Отац!... Отац!...

А он онако, и само му слабине одскачу... Па одједном скочи са столице, и превуче рукавом по лицу, па неким грдним гласом викну:

— Дед', Јано, спремај децу. Ето хоће Десанка да веже своју мајку. Ама, Јано, шта си стала! Ко ће то сад чекати? Ви'ш како је дете спремило везу, да је веже. Али, Јано, што се не пожуриш!

И не дочека да ципеле обучем, но нас обоје на рукама однесе...

*

Право каже Дада: Онима двема пандур пресуди. Још она стара и не дочека овај суд, него оде, да јој онај горе плати....

Ми живимо у својој кући... А сто ћеш пут' чути моју Даду где каже:

— Деца су ти благослов божји!

Јесу бога ми!

ЈЕДАН БОРАЦ

СЛИКА

— Је ли, Пауне, запитах на послетку и њега, нашег кочијаша, па где је остао?

Паун се осмехну на мене, поверљиво и мило, као човек који је с нама заједно једва изнео главу из неког грдног окршаја, па је с тим јаче утврђена веза пријатељства.

— Не знам, рече, ако није с ове стране мале ћуприје.

— А да није с оне стране?

— Не знам, може бити и да је с оне стране.

— А остало је све ту?

— Све! Само нема — чутуре!

— Празне или пуне?

Опет се Паун осмехну онако љупко и поверљиво:

— Не, није било ништа више! Ја знам да није било више ни једне капљице! — Ту уздахну невесело. — А била је, кад смо пошли, пуна као око!

*

Тај кога смо тога дана изгубили био је наш домаћин, који нас је и позвао у лов на

„своје добро“, возио нас на својим колима и који нас је, не знамо где, преко своје воље оставио. Напослетку стиже и он под ноћ, сав премрзао и с једном белегом на челу, али, чудновато, ни сâм није знао како је све то било. Видео је, рече, да је одједном сâм, да је око њега свугде снег и да у руци држи празну чутуру.

На његовом су нас добру, без њега, примили свакојако. Али, то онда нама није могло ни тако јако пасти у очи! Једна старија жена (увек је била нешто намрштена и никад није дизала главу) ишла је од собе до кујне, пролазила ћутећи поред нас и редовно сачекивала, ако смо јој на путу, да је сами обиђемо. Жутом и прљавом марамом повезала је главу, те се само видео крупан и кукаст нос и модра уста. А и њен муж, њених година, са издртим чакширама, а рукама увек у џеповима, гледао је у све нас тако бесмислено и равнодушно, као што је преко воље гледао и на своју жену и на оно мутно небо што се широко види из веће собе.

Кућа је била стара чардаклија, од два боја, али доњи није био за становање. То је била велика и празна стаја, сва изривена и пуна још ситне сламе, у шта је упадала нога преко чланка. С једне стране само био је отвор у зиду — некада је то био прозор, — те је кроза њ улазила светлост, а сада и хладан ветар и снег с њим.

Над том стајом горе била је исто тако велика соба, само виднија и патосана даскама,

које су се разбегле и оставиле видне пукотине. И ту, у тој „гостинској соби", требали смо да ноћимо, на свежој слами, што је за три педља високо набацана до половине собе...

А кад он дође!

— Камо вас?! викну још од средине авлије. Је ли ту вечера, је л' донета слама, је л' изнето вино? Еј ти! Митре брате, где си!? Насред авлије да ископаш рупу и да спремиш ражањ. Чујеш, кућу да запалиш, али да си је ископао, само како ти умеш! Пази сад, Митре, брате, пази сад само!

Митар извади руке из џепова и оживе. Његова се жена поче да осмејкује и стаде нас одгуривати руком, и чусмо јој глас; а и ми остали, и ми смо били расположенији, куда расположенији.

Ишло је све брзо, све живо... Па вечера!? Јело је преливало преко чинијâ, и ми смо се већ силом кљукали. Него се од њега није дало одбранити.

— Погледај само ово парче! Видиш ли га како гипће! Та само га мети на језик, оно ће се растопити. Нâ!... Рȁс-тá-пá-сé! — И после тога, он га пружи првом до себе и заврши с неком врстом поште: — „Коме част томе и сласт!"

Једва смо му се могли захвалити! Кад хтеде да се леже, он зовну једног од укућана, кога пре нисмо видели:

— Петко, Цветко, како ли се зовеш, пази што ти кажем. Чујеш, ноћас ћеш без пушке на стражу, али пази само!... Знам ја

да си ти као... ватра жива; али, снаго моја, сад само пази! Видиш ову мученицу, ову овде — и ту показа руком на плекану пећ у соби, што стоји на гвозденим ногарима високим. — Кака је сад, така до зоре да буде! Ама да не даш да се жар обуче! Чујеш, чим нестане пламена, а ти, голубе, лагацко... ла-гац-ко! отвори врата од ње, али ни миша да не поплашиш, па узми пањић и убаци!... Не!... Немој да убациш, нô га само спусти. Али само пази, што ти кажем, ни миша да не поплашиш; и опет затвори врата. — Најпосле се намршти, начини се господствен и горд. — Гледај овамо! Ови су ти људи — и нас све показа руком — и уз владику седели. Еј, владика! Јеси ли видео његов златан крст и у њему часно дрво, право часно дрво!? А ти знаш шта је то часно дрво!... Па не дај да се каже: смрзли се људи у кући газда-Томе!... А дрва не жали! Све исеци, све поломи, али само ложи и пази!

Цветко, Петко гута сваку реч, отворио и уши и уста, да чује, и већ после одмах седе на своје место, и пећ је била увек иста, увек онако страшно врела.

Полегали смо обучени. И наши пси с нама заједно, претоварени јелом, као и ми, спустили главе на предње шапе и леже испод наших ногу. А напољу зимска, хладна ноћ, кроз коју се јасно чује оштар звук од ветра, који по каткад затресе целу зграду и чисто хоће да развали онај улепљени прозор у нашој соби.

Око поноћи један од наших скочи бунован из сламе, прегази двојицу и заиска промуклим гласом воде. После се напи вина, и леже опет у сламу.

А за све ово наш нас је домаћин позвао тако пријатељски и тако с вољом, да му се никада не би могло одбити. Позив је био писмен и било је ово:

„Драги мој! Лисице ми подавише живину, вукови ми спавају са наполичарима и хвале с њима лето, а зечеви се мрзну од зиме, нô понеси сутра пушку и хајде са мном, да ме од тога зла браниш."

*

Тома је био човек средњега раста, са широким плећима и подигнутим раменима, из којих је, као из какве саксије, одскочила његова велика и чудна глава. На меснатом челу још није била ни једна бора, али ипак, за сваким покретом његове руке, за сваким нарочитим погледом или за сваком оштријом речи, пресавијала му се кожа у дубоке и равне бразде, које су се губиле горе у коси. Испод веђа, које су биле савијене и увијене у повије, светлуцале су живе, смеђе очи, увек пуне нечега, да се из њих излије, влажне, примамљиве и пријатне. Па пуни и задригли образи, који се већ одвајују од костију, увек избријани и чисти, те пркосе свежином и здрављем. Коса и бркови жућкасти, врат снажан и кратак, а покрети увек удешени оном што хоће да каже.

Ми смо се брзо упознали. Још првих дана, кад сам дошао у ту варош, приђе ми он са̂м у кафани и упита ме живо и весело да ли се ја не љутим што је он тако слободан, и седе за мој астал. После рече како воли млад и „нов“ свет, а о мени је чуо већ... и тако даље. Од тада смо седели редовно заједно, да једну (кафу) попијемо, говорили један другом „ти“ и разговарали готово увек о — политици. А ту је био и срцем и душом! Код њега није то било само убеђење, него нешто много јаче но̂ код иједног од његових. И још по његовој природи, све преувеличано. Тако се заносио: да има нека „чврста рука“, која је по њему требала да буде од „самога гвожђа, а из које сипа и сребро и злато“, и бесконачно снажна! После је исто тако с ватром и увеличавањем хвалио „поштен рад наших дедова“, а које није познавао ни најмање. — Ја сам се с њиме шалио — видео сам да је осетио, — говорио му увек друкчије, и наша би се седељка свршила тиме, да ме је лупнуо по рамену и рекао: „Млад си ти још, мој голубе! Али ја ти из срца говорим!“ И знам да је од срца говорио!...

Још је била ноћ, кад смо се дигли, да у лов пођемо. Пробудио нас је онај „фурунџибаша“, као што га је назвао домаћин, што је чувао пећ. Али док се спремисмо, и кад смо прелазили праг, бејаше се развиделило. Ишли смо весело и у шали. Викало се, смејало се и дирало се, и најпосле опет он, наш домаћин, истрча пред свима и стаде код ве̏-

ликог свињца. У руци му већ револвер, а левом пружи на свиње:

— Хоћемо ли оно?

— Не! викнусмо сви.

— Шта не, шта не!?... Оно!... Ха!... — револвер одјекну и један вепар посрну, и остали гурнуше у крај. — Та није тебе, него оно до тебе! Ха! — Овога пута промаши. — Их, погане руке! А сад? — Трећи пут погоди посред главе једно назиме!...

Нико га није могао задржати!... Та он је све чинио, да ми сами видимо како је весео и како нам се од срца радује.

— Онога што је остао, рече после своме Митру, раздај по селу и реци свакоме: то је поклон од газда-Томе! И реци још да он има госте, велике госте!...

Од имања одмах наиђосмо на потес и шуму. Али лов је од почетка пошао рђаво. Ветар је откидао месо с костију и шибао потесом као луд и на махове заносио лавеж паса, или га је јаче доносио. Понекад, кад зачас престане, освоји тренутна тишина, и онда се чисто скине неки терет с тела, да се одмах понови. Људи се повлаче тромо низ ветар, подигли јаке високо, а пушке држе под мишком.

Један из нашег друштва наиђе по оном ветру на мене, а видим како му је. Сав се зарио у рамена, а око врата замотао црвен, вунен шал, и на рукама црне рукавице, у којима не би могао ни запети ни одапети пушку.

Иначе је био човек весео и жив, готов да говори целу ноћ и да продужи сутра опет.

Ми смо се брзо споразумели да потражимо боље место, те се спустисмо у јаругу, и нађемо једну заветрину. Више нас је ветар и даље ломио, али ми нисмо чули више ни лавеж паса ни глас људи. Мој друг диже врат и разви шал; отхукну из дубине и поче да скида рукавице. Направисмо по једну и пошто се одужисмо и ветру и оваком лову, дође уз реч и наш домаћин. Мој је тај познаник управо говорио сâм, а мени га, у заветрини, није било тешко слушати. Шта више жалио бих да нас је који растерао.

— Ја га знам, рече он, доста одавно, и све што сам о њему чуо и видео не бих умео да ти кажем по неком реду, по неком правилу, управо, да се зна крај и почетак. Та ни он сâм нема краја ни почетка! Код њега има нешто што сваки види и што је сваком обична ствар, али кад се о томе размисли и кад се то види у њему, онда и он и то с њим постају већи, јачи и неразумљивији. Видиш, ја верујем да се с човеком рађа све, и добро и зло, и дух и слабост, јер ко иначе дотера овога човека да буде овај и овакав? Његова средина, његово друштво?! Бâ! Све је то из његасамога, а он се међу светом научио само да говори. Ти људи имају нешто од самога бога — природе, како кажу — а што бих ја назвао немерљивом силом. Они и кад ћуте, на њих се гледа и од њих се нешто очекује; и кад говоре, исто тако. А све њи-

хово, и рад и мисли стоје тако обично, тако плитко, да се сваки ван њих чуди шта је то; а кад је с њима, ћутећки признаје да нешто има. Ето такав је и наш Тома! Он је жив, покретан и врло издржљив. Дакле има у себи доста снаге. Он је весео ако треба, а жалостан ако и то треба. Али шта је ту необично!? Он оживи све и може да расплаче све. Бистар је, пажљив је и читав мали стратег. Све што он учини, пада згодно и у своје време. Да ли је то какав нагон којим он то осећа и по коме се онда управља, ја не знам, само видим да нечега има. Он је патријота, јунак, борац, шаљџија, озбиљан, вредан трговац, лен богаташ, добар домаћин... Он је све! Приметио сам да њиме оblада понекад читава болест за нечим. Племенито или неплеменито, свеједно! Ту стигне и одане и онда је све свршено. Даље не зна, нити о томе мисли. Што се мене тиче, ја му на томе завидим. Та слатко је бити тако истрзан жарким одушевљењем, које, као и пиће, опије човека и он се осећа истина преморен, али увек весео и задовољан! Њему недостаје само једно, а то је сопствена контрола. Да је још и то, онда... онда он не би био само ово...!

Ветар на мах проби и до нас, и ми нехотице кренусмо дубље у јаругу. Кад и то пређе, poћутасмо неко време, и мој друг продужи и даље:

— Само како ли је све то у њему и како се све то развија у његовој глави, то је оно, што рекох — немерљиво! Мени се чини да

се код њега само јави тамна слика од свега што ће бити, и онда је обгрли и душом и телом; ради, ломи, умара се и одмара се; постаје говорник или занесењак, а ако треба и прост радник, да само ради и напослетку — продре! Увек сам га сравњивао са гомилом људи, која не разуме и не појми ништа, али, свесна своје снаге и уз то раздражена, где нагне мора продрети!...

„Он је, већ знаш, неки трговац, прекупац, неки ђаво, да кажем, и за један дан ни паре нема, а за два их има и сувише. Просто: ћуприја преко које се прелази! Зову га, а и он се сам називље, газдом, а већ од тога је далеко. Његово газдинство то је џеп који се често прелива, и тако исто и празни. Ово што му имања видиш, пола није његово, а и та друга половина ето кака је! Прљаво, запуштено и непогледано! Све он то види, и не мари. Опомени га да поправи, поправиће, и за пола године све ће напустити и оставити, као и сад. Може бити да је узрок томе и што је од детињства био неупућен. Његово школовање то је магловити траг који још иде с њим у виду читања и писања. Иначе од „аз“ до „ижице“ — прост! Не знам, да га она његова воља крене и тим путем, докле би и како би дотерао! Али да њему самом није дано, по нама, по друштву у коме је, он би био прави — медвед. Овако се управља просто и природно, и није сељак... није глупак... нô напротив, пријатан, занимљив и мио...

„Е, сад у ово доба разбистравања, како се већ каже код нас — што у осталом има и смисла донекле, — у коме су и памет и тежња и радост и жалост упали у ову „нашу политику“, у ово доба такав човек и таква природа налази за се средину као што је риби вода. Шта је то, чему то води и шта он може у томе успети, о томе не мисли. Види само да цео свет нешто ради и нешто хоће, и зато је и он ту и душом и телом. Све што каже то је мање више понављање онога што сви говоре, и разуме се — он то не види.

„Једном је био један општински збор, а још он кандидат за кмета. Свет се скупио, поделио, — зна се да је ту и власт. Све што више траје од почетка, све се више затежу ствари, и чека се само да неко почне први. Кад одједном скочи он, овај Тома, на један дрвен сандук, и викну јасно и гласно. Очи му отворене оволико и сјајне. На лицу му трепти нека вера јача нô икога другог у гомили и просто озарава све, а сврх свега тога оно његово поуздање и воља, које му се види од пете до главе. Сви се ућутали а он викну, да га сваки чује и разуме:

„— Браћо, узмите ме, ако хоћете да су вам куће мирне! Узмите ме, ако хоћете да с вама заједно зној знојим за ваше и наше добро! Узмите ме, ако тражите правду и поштење, да никога глава не заболи; а ако ми ко дође, да каже: брату сам пошао, брат ме дочекао! — Ту брзо мету руку у џеп и из-

вади нешто — На! Ево само овај грош имам у џепу! Онога ми сунца и ове ми земље, она ме не примила, сунце ме не сијало, ако више и пару имам! За ово свећу мртвом сину да запалим онај час, онај дан, ако ми ко каже: Бре, ти се огреши о мене, кмете Томо!

„И њега изабраше. Сад знај да је имао једног малог који је давно умро, а веруј да је имао више од онога гроша; али, што је чудно, да су му сви, па и ја с њима, веровали: и да нема више од гроша, и да би за њ купио свећу, и да је он сâм тако мислио. Ко га зна! Али ја опет кажем: из њега изађе понешто јако и убедљиво, али — немерљиво!

„После је својим кметством терао даље и извесним планом. Прву плату даде на сиротињу, брашно да им се купи. О томе се онда само говорило. Другу после за друго, тако и трећу. Даље не знам; али сети се оне чаше Проте Матеје, па ћеш видети да од почетка зависи све...“

— Еј! чу се глас више нас.

Ми погледасмо горе, а на обронку, мало у косо од нас, стоји наш домаћин, држи зеца десном руком и заклања лице од ветра.

— А ми, викну он кроз ветар, муку мучимо са зечевима, а ви у јарузи јегленишете! Гледајте га, хајдука крвава!

И ту њихну зецом на нас, па се спусти у јаругу.

И ако је време зло било, њега није узнемирило. Увек је и сад весео, издржљив и

пун духа. Прво нам исприча све о лову, ко је где пао, ко је шта убио, а напослетку рече:

— Видим ја да ћемо још једном овако!

Кад смо се враћали у варош, био је исти као и кад смо долазили. Час на колима, час на земљи, час у кући, час у снегу, свугде први и неуморан. Три пута је пунио револвер и шенлучио у наше здравље, а чинило се да се од задовољства раскида. Онај ми друг приђе и шану:

— Верујеш ли да је весео?

— Верујем, рекох.

— И ја тако исто.

*

У нашој вароши живели смо и мирно и лепо. Оно што нас је занимало, то јест о чему је сваки водио рачуна, долазило нам је поштом сваког дана, и ми смо после све тумачили „у нашу" или „у њихну" корист, пецкали се добро и понекад крупно, али нико своје није напуштао.

Што се тиче Томе, он је био међу својима — први. Чинило се да то није тражио, али је увек ишао на то, и он је све држао сâм и био је међу својима све и сва! Виђао сам понекад гомилице људи како ћуте и као да су забринути. Има нешто што се не разуме, и зато су зловољни и љути. Али кад им дође он! Први сусрет, први покрет, прва његова реч све оживи! Он пресуди или растумачи, и одмах је све готово. Може бити

да су сви они тако мислили, али он први рече. Онда већ настане разговор и живахност, и сви се разиђу — весели!...

А и он је с њима говорио чудновато. И они, што су га знали од детињства, чини ми се да су у њему гледали понекад човека страног, који их себи привлачи нечим страним. Тако, некоме који би рекао друкчије нô он, каже од прилике овако:

— Петре, брате рођени! А што то кажеш? Ама једно је небо, једна је наша капа, па зар главе да нам буду друкчије?! А кад се, море, песмо на дудове као деца, зар и ти, као и ја, ниси волео дуд!? Ко нам сад изврте памет, па ти кажеш овако, а ја онако? Што ти не рече први „твој предлог“, па да се одмах прекрстим и да кажем: Амин, тако је! Петре, брате слатки, сећаш ли се, да смо увек били два тела, а једна памет?... А?...

Петар и збуњен и раздраган, сав се зацрвенео, па каже:

— Јесте, Томо, јесте! све је тако. Тако је као што ти рече!

Или неко погоди нешто боље од њега, и већина вели да је тако.

— Е, мој Јоване, мој соколе; златан си се родио! Чујеш, брате, и учени и неучени људи кажу: од пилета соколова само ће опет соко бити! А ја те гледам и слушам, кад ти што кажеш. Истина, ти једну, али вредну! Па ми је жао што ја у овој мојој главурди немам то што у тебе има. Да си мерио на

сто кантара, лепше не би измерио! Аферим ти!...

Јован само, задовољан и помало се као стиди, оборио главу и ћути, а сви остали одобравају и верују да то и није ништа дошло с Јованове стране, него од самога Томе!

Тако је било једнако и непроменљиво, и не би се може бити ни променило, да се не догоди ово.

Једног јутра седим ја, као обично, у кафани на своме месту и чекам кафу. Томе нема, али то и није било тако необично. Он је понекад и радио, као што би и рекао, за своју кућу. Кафеџија ме сам послужи, и кад спусти шољу преда ме, рече пола шаљиво, а пола озбиљно:

— Онога ноћас премлатише!

— Кога?

— Тому.

— Где га премлатили?

— У селу једном, ту близу. Отишао је јуче да „агитира", а јутрос га рано донели на колима. Душа му се једва држи, кажу.

— А ко га премлати?

Кафеџија избуљи на ме очи:

— Па сељаци! Народ!... Море, том се муком хлеб не једе. Казивах ја њему то, али он неће!...

И он оде од мене као љутит, али не баш много од срца.

— Ето ти, велим ја, и њему пуче колан! Само сам се чудио како да се он ту не нађе

и како да подмете леђа, кад се иначе увек вешто налазио.

Одем још тога дана њему. Збиља, види се да је добро повукао, али још много јаче него то и неки душеван умор. Ниједне речи грдне, ни једна псовка не изиђе из његових уста, и све што је казао има глас болан и жалостан!...

Чини се да је више уништен, него истучен.

— Е мој брате, мене убише! рече чим ме виде.

Ја једва нађох речи да га као мало утешим, али ни Тома ни онај човек!...

— Седи! рече ми тихо. Добро је што си са̂м, да ти све кажем. Ти си млад човек, па се нешто научи и од другога.

Седнем поред њега и видим му и у гласу и у покрету и на лицу нешто изгубљено.

— Синоћ сам, рече мирно, све изгубио. Ама све! То је као кад се нешто сахрани, па се човек скамени и више ништа нема. — Глас му поче да дркће. — И то све би кришом и подло, брате! Да је био непријатељ и душман, него брат с ким сам јео и пио сто пута! Ја их частим, ја им говорим, а они мене мотком! А зашто? „Ти си богат, Томо!“ Нисам, браћо. „Ти узимаш и наше, Томо!“ Никад, браћо. И онда за сваки клип кукуруза, за сваки сноп жита, све се сручи на мене и на моја леђа. Ја лежим, а они сви изреда и како ме који дохвати. А ја то нисам осетио! На! — и он удари левом руком

преко мишице десне — не осећам, и да ми је секу, али овде (ту се ухвати за груди), ту боли, ту пуца нешто, па ми не да мира, и кад заспим и кад прогледам.

Он ућута и укочи поглед више себе. Рекох му како сад треба да се чува и да пази док оздрави...

— Хе, рече он тужно, срамота ме дави. Није од света, није од гласа, нô од мене. Ал' сам био луд! Ал' сам био луд! — Одједанпут се окрете мени миран и тужан. — Вере, рече тихо, немам више. А ко то нема, он је мртав и кад је жив.

Хтео сам да окренем говор на лов, шалу и весеље! Аја! Ништа га није кренуло из оног мира. У свему се види јако разочарање и одсуство сваке снаге.

У то дођоше други, и, разуме се, још се с врата поче јучерања историја; само Тома, док сам ја био, не рече ни речи о томе. Мени се чинило да није ни чуо, кад се о томе говорило.

Убрзо је оздравео и почео да долази као и пре, али знатно мирнији и у свему повучен. Опет смо говорили о политици (више пута ми је казао: ваша је будућност, јер је ваша и „снага"; а реч „снага" била је подсећање на његову невољу). Само опет кажем: он није био онај пређашњи.

У то време дође лично њему молба од пријатеља његових из Београда да се заузме за њихову ствар. То га диже и растресе, и он опет поста жив и поче да ради. По свему

се чинило да је све заборавио, и ја му једном рекох то у четири ока.

Тада ме он загледа у очи чврсто, окрете се око себе, као да се од кога чува, и рече тихо, али истински:

— Све је ово сад играчка! Ја нисам више онај што сам пре био.

— Па ето, велим, радиш, заузимаш се.

— Остави! прекиде ме он. Само ја сâм знам како ми је.

Нô како било да било, тек је он имао успеха. Ко зна да ли би то боље било, да је био на послу и срцем и душом? Овако остатак сујете и вера, да он нешто може да учини, тргоше га из мира.

Како се све свршило, нисам сазнао, јер сам морао да идем службом на друго место. Нова познанства и нови пријатељи, па се на старе, мало по мало, заборавило. Томе сам се чешће сећао и причао о њему, као о човеку необичнијем. Ретко сам кад после шта о њему чуо. По новинама се наилази по који пут и на његово име са обичним епитетима: или „злогласни наш...!“ или „познати наш...“ или „наша индивидуа...“ с једне стране, а с друге опет „уважени наш...“, „дични грађанин наш...“ А то је било ретко и све ређе, док најпосле све не престаде, и о њему ми један једном рече да се смирио, повукао и остарео.

Но, ми смо се видели још једном. Једног дана дође он к мени, а било ми је врло мило. Поред њега видео сам у часу читаву гомилу

успомена, а и он сâм ми је био један од пријатнијих познаника. Само је био остарео. Једино што му је остало биле су бистре и живе очи, у којима видех одмах одсев преживео. Он се осмејкивао снисходљиво, као да се чега стиди, и био је, не знам зашто, понизан. Дошао је неким својим послом, где сам му и ја имао нешто помоћи.

— Па сад, мој Томо, како иде?

— Као и увек: полагано, рече он тихо.

— Па ја видим понекад у новинама да те мало закаче или похвале. Још се ти не даш?

Он се намршти, обори главу и не рече ништа. Како смо поседели дуже, то је нешто мало и говорио о себи и уз то само поменуо двапута онај свој тежак дан. Видим да га то још увек онако боли. Рече да је хтео с вољом да ради, да се отргне, али додаде:

— Кад сам од онда почео ма шта, изађе ми на очи оно, и то ме умртви. Море, и боље је овако, рече устајући. Овако сам сад миран и задовољан. Често се сећам једног свог коњића, а у себи велим: скот и човек, а две једнаке среће.

— Какав коњић? рекох ја, а он се осмехну.

После рече да се не љутим на сравњење и заврши овако:

— Имао сам жустро и срчано коњче, као ватра жива. Играо му сваки мишић, па кад напуним кола и викнем: „мушко, дед'!“ уз овако брдо устрчи. Какав бич, какви ди-

згини! Па једном јурну преко јендека, и скрха се ту, и он и кола. Једва сам га извукао, а није да је дрхтао, нô му парче меса нема мира! И чим корачи, посрне на колена. Мислио сам да се уплашио, али он оста такав. После је једва носио по две вреће, и трипут га ударим, док крене. Видиш, рече и осмехну се, иста срећа!

— Море, Томо, сад те само окупиле те мрачне мисли, али све ће то проћи!

— Шта ћу!? Пре сам само мислио, а сада тако и видим. Само кажем: живим мирно и задовољно.

Растали смо се тада, и ко зна хоћемо ли се више икада видети. Знам да је жив, и чуо сам да живи мирно и — задовољно.

ИСКУШЕЊЕ

СЛИКА

Увек сам је из далека видео, ту малу кућицу, ограђену дебелим зидом, над којим се диже раван кров, од старих поцрнелих дасака. Високи и танки јабланови, што су никли с оне стране зида, оштро су пробијали кроз густо воће, коме се сплеле гране и повезало лишће и на које увек богато падају сунчеви зраци. Испод те ограде, до самога пута, пружила се широка и обрађена равница, из које се одједном подизао, као жут, осушен венац, сам тај зид.

Више сам пута скретао с друма преко угажене мале путање кроз ону долину до самога зида, и увек сам га са исте стране обилазио, плашио мале, сиве гуштерове по њему, али нисам ниједном загледао преко ограде. Сама она тишина око мене (ниједном нисам видео икога да је отуда излазио или ишао тамо), после тај зид, што се ретко виђа код нас, са оним бокорима од дрвећа, све ме то

упорно подсећа на старо, напуштено гробље у коме су још остале прљаве, испребијане плоче и поломљени крстови и по гдекоје осамљено дрво усред зарасле, неравне стазе. Али, како је моје љубопиство било јаче од свију тих предосећаја, то се једном одважих да уђем у тај хлад. С друге стране (коју дотле нисам видео) била је прекинута ограда за неких десетак корака, и кроз тај широк пролаз видео сам одједном целу авлију, која је обрасла густим троскотом. Од лишћа и грана спустио се јак, у то доба (био је август месец) пријатан хлад. Над главом чујем тихо шуштање што долази озго, од самих врхова, али ветар не пробија до мене у авлији.

Под једном кајсијом угледам једнога старца, где седи на ниској, дрвеној столици без наслона и преврће нешто кроз руке. Који пут се пригне себи с леве стране, заграби нешто из једне котарице, па опет исто онако спушта себи у крило.

Ја му још издаље назвах бога.

Старац сабра лице, брзо остави посао из руке — одвајао је пасуљ из мехуна, — погледа више мене, и са чудним, напрегнутим гледањем заустави своје очи на моје чело, или још више мене.

Какав ли је ово поглед?! помислих. И што ћути?! Поздравих још једном, на што стари замрмља нешто. Чуо сам само да рече „бог...“ После брзо окрете главу према кући,

подиже је мало и завика старачки, готово изнемогло:

— Јего, о Јего!... Дошао је неко... о-о-ој!

Онда окрете главу и од мене и од куће, укочи је једно време тако, отвори усне и диже веђе до саме косе и учини ми се да с великом пажњом ослушкује.

Крупна и стара жена испаде на кућна врата, погледа овамо у нас и постоја ту замало, па се опет врати у кућу.

Ја се окретох старцу:

— А ви... а ти, чико, радиш?...

Стари ме погледа, нô сад право у лице, маши се у исто време за котарицу и, цепкајући после једну мехуну, рече исто онако тихо, да га једва чујем:

— Радим шта умем, а пасуљ је лако чистити, и он продужи даље тај посао, али ни три мехунице не раздвоји, па остави све из руке и диже главу, нô ја не знам у шта је гледао.

— Је л', бога ти, рече, иде л' који отуда?.. Не иде! Не чује ме ваљда, и он опет, сад нешто гласније, завика:

— Ој Јего... Дај што да се седне... Дај онај мој трупац.

Ја се загледах добро у њега. Његове су очи плаве, бистре, и необичније сјаје; али ја и у овај мах не видим где оно гледе. Са стране поред очних капака јако се сабрала кожа. После оно убрзано, и кратко трепт-

тање, неприродно окретање очних јабучица, све је то тако чудно, тако непријатно. Те очи виде, чини ми се, не само мене и све око мене, но сваку травчицу, свако очишћено зрно од пасуља. Оне или све виде, или ништа не виде.

Наслоних пушку уз једно дрво, скидох капу, да се расхладим, и почех га уверавати како је мени лако и постајати мало.

Стари зањиха главом, као да хтеде рећи: није то свеједно! Опет ослушну према кући, после љутито одгурну котарицу од себе и прогунђа:

— Кад је нема, баш је нема, а викао сам толико! — Ту се сав окрете мени. — Немој се ти само љутити што сâм не идем. Не знаш ти ваљ'да, ал' ја не видим.

Ја се пљеснух рукама:

— Зар нимало?!

— Баш нимало! рече он тужно. Све по мало, све по мало, па сад нимало. До пре две године знао сам дан и знао ноћ, а сад не знам ни то... — Он се поче дизати са свога места: — Опет, рече уз то, опет ја могу наћи врата од куће, кад ње још нема.

Једва га зауставих, да остане, и ко зна да л' би старац своме упорству попустио, да нас Јега не помири. Она донесе малу троношку и спусти преда ме. Обе јој руке засукане преко лаката, и по њима се још где-где бели брашно.

После се поздрави са мном, понуди ме да седнем, још једном помаче столицу, изгрди

старца што није устао („Хајде, хајде!“ рече он, али видим да се не срди), ту опази брашно себи на рукама:

— Гле мене, још се бели! и брзо истрља кецељом обе руке, па се опет окрете мени:

— Поседи ту мало с њим, а сад ћу и ја — тада показа руком своје очи и мâну главом на старца. Ја одговорих, исто тако главом, да све знам.

— А ти, дедо, разговарај што с човеком. Хоћеш да омутавиш, како ти се језик оленио.

Чича опет поче да врти главу и само гунђа:

— Хајд'!... хајд' гледај ти свој посô и донеси после шта овамо, за нас...

— Донећу, донећу, виче Јега већ с пута. Ето мене одмах с пуним рукама, само ти спреми уста.

Чича-Риста — рече ми да се зове Риста — удену прсте од руку, метну их на груди, леђима се завали на стабло, потиљком се ослони на њ и поче лагано да нија главу. Из његовог лица ништа не видим, до само велику, неисцрпну пажњу (чини се да је увек љут, да је увек зловољан), која увек прати људе његове судбине. Код њих је и осмех на лицу неразговетан, јер није потпун. Њихове немирне очи, са нередовним и неприродним трептањем, буде у сваком искрено жаљење и — одвратност. Па и сад, његово постарело лице, беље нô што је иначе код људи његових година, са увелим, изгубљеним цртама,

остав‌ља исти такав тужан упечатак, који се осећа са сваке борице на образу, са сваког места на лицу.

Он хтеде да испуни Јегину жељу да ме разговара. Онако њихајући главом, причаше ми по штошта, тихо, монотоно, са малим прекидањем и са још мањом жустрином.

— Ништа ти, започе старац, ништа ти нема на овоме свету без очију. Ко њих нема не треба ни да живи, а видиш, ето ја опет живим, богу хвала, и преко тога. Ако си гладан, друга ти рука дâ, ако си жедан друга те напоји, а ти? — живиш као трупац! Боже мој, мислим се, да је нешто са мном овако одавно... да сам из младости без вида? Шта би било?! А има и таквих. Знам једног, још дететом изгуби очи, па живе, живе, више нô ја сад. А шта ће и да ради? Божја воља, па се трпи!... Ето само мене погледај! Од две године па овамо баш ништа не видим. Ни сунца не видим, па опет кажем: хвала богу те није још пре дошло! — ту чичица невесело уздахну, размрси руке и протрља преко очију. — Жао ми је само што не видим ову моју малу. Имам једно унуче, остала ми од ћерке, па је већ милујем рукама, осетим јој образе и косу, а не умем ти рећи колико бих волео да је видим. Да неко каже: умри, Ристо, онај час, кад прогледаш, а ја бих њу, моју Дајку, преда се, овако бих отворио очи па бих рекô: дела!... дела лечи и копај гроб!

Стари покри обема шакама лице и заћута. Може бити да је мислио на своју малу.

Онај око њих тих и једноставан шумор лишћа опија нас као и јак мирис и нехотице навлачи нешто што је налик на сан. Нико не квари сав овај мир, само што уз једну стару крушку, којој се читава страна осушила, трчи мали пепељав пузавац, понекад лупи кљуном у нагушену, суву кору и обазриво гледа на нас. Око куће трчкара живина, и ја чујем ударање њихових ноката у суву земљу и, понеки пут, како затресу перјем.

Старац лагано спусти руке с очију, и настави оним истим гласом:

— Него се и грешим богу, да ми је милостив, грешим се што тако говорим. Волео бих још овако да живим, само да знам да је она код мене, да је увек ту! Њена је коса мека и глатка под прстима. Није ни као моја, ни као Јегина, него шушти као свила, понеки пут чисто игра, а права је као жица, плава, кажу. Видећеш је сад, довешће је Јега. А да ми ње није... мâни! Без ње, без очију, па да живим!? — Он снуждено затрепта рукама. — Има опет милости од бога, има! Он никад не одузима све од човека; и кад покара, опет помилује.

Ту се опет ослони о дрво, скрсти као и пре руке на груди и затрепта неколико пута очима па настави:

— Али како само дође ово, ова моја невоља? Једно ме време боле очи, боле, па прође. После, опет нити ме што боли, ни не боли, ал' ми пред очима све тамније, све тамније и ето сад као ноћ. Ништа ми не поможе, а лечио сам се како год хоћеш. Рекоше ми

неки да се трљам по очима ружином водом, па сам се трљао, трљао непрестано, и ето — опет не видим. Кога ти нисам питао! па неки само ћуте, а опет неки кажу: проћи ће, само кад су ти очи бистре. Овај наш воденичар вели како је једном тако сâмо прошло. Ишао сам и доктору, а он ме пипа, пипа, па вели: иди ти кући и гледај у шуму! А ја се мислим: помози ти да ја могу да видим, а ја знам и без тебе где ћу да гледам... Нико ми, кажем ти, не поможе. Баш нико! Доводише ми једног што лечи ране. Сваку рану лечи једном водицом; Јега каже да је зелена, као жуч, и да мирише на бурјан; па и он рече да ту не може ништа с тим, с том водицом. Ту, вели, треба нешто друго, само он то нема. После ми и бајали, па ништа, — старац се нагло одвоји од дрвета, и одмахну руком, као да нешто од себе одбија. — А знам ја, бога ти, сâм шта је мени! Мени се око исушило, па сад ту нико не помаже. Само не знам зашто ово би! Зашто дође? Да ме који ударио, да сам пао, да сам се опекао? Ништа, брате! ни листом се нисам увредио, ни пером ме није нико додирнуо. Него дошло тако, а може доћи!... Само увек кажем: ако ми ово прође, ако ми бог опет дарује вид, учинићу му што му ниједан човек још није учинио.

Из куће изађе Јега. Једном руком држи кецељу и у њој носи понуде за нас а у другој мали зелени бардачић с ракијом и под шаком ракиске чаше.

— Ето мене, ето! завика весело још с врата. Је л', старче? јеси л' спремио уста за ракију?

— Хајд' ти, хајд'! прогунђа он па окрете главу у страну.

Она истресе воће из кецеље, насу ракију у чашу и пружи мени. После досу другу за старца. Он испружи руку према себи, отвори прсте и почека да му Јега принесе чашу до руке. Ражали ме тај слепачки покрет руке, и ја невољно окретох главу од њега.

Док смо пили ракију, Јега живо причаше о кући и о свему код њих. Рече ми да ме познаје „из чаршије“, где она одлази сваки дан и продаје зелен и воће.

— Па се живи, још како се живи! Хлеба и ракије колико хоћеш. Је л', Ристо?

Старац само брже затрепта очима и учини се да је не чу.

— А где ти је она, Дајка!

— Е већ без ње ни ракију нећеш! ту се Јега окрете кући, викну гласно Дајку, после насу ракију и пружи ми чашу. Ја се захвалих.

— Како хвала! рече она брзо. Мој Риста не би никад тако рекао.

Чича-Риста поче опет да гунђа.

— Па ако, бога ти! Не ваља ни рећи: нећу! Их, да је нешто, да сам ја мушко, ама ни за воду не бих рекла: нећу.

Него њена шала, њена веселост не иде јој од срца. Осећам да га она не би никад

увредила! Њему је тешко, али он то не сме бар од ње да осети. Она седе поред нас на траву, изабра сама једну крушку, па је пружи старцу у руку:

— Ово је, Ристо, као мед. То је од оне крушке пред кућом.

Старац стиште крушку само прстима, задржа руку како је био испружио, и већ љутито рече:

— Не чу ти: хоће господин да види Дајку.

На мене у тај мах засијаше два милостива ока. Она се брзо диже.

— Лепо, лепо! рече весело, лако је то, сад ћу ја њу довести.

Доведоше и малу Дајку, мило, плаво дете са пуним, здравим образима и црвенкастом, свиленом косом. У једној руци држи загризену јабуку, а другу на устима.

Старац се исправи на троношцу и затапша длановима.

— Ходи мени, рече, ходи мени овамо!

Дајка неповерљиво гледа на мене, притискује све јаче руку на уста и крије главу у Јегину хаљину, али не прилази.

— Ама где си ти?! викну чичица и рашири руке према мени. Ходи, деди мало! Ти знаш да он само рукама види, а ти си његово око, — али кад Дајка опет не дође, он брзо скупи руке. — Стиди се ваљ'да! А мȃло је, бога ти!

Најпосле се она одважи да приђе деди (али опет гледа само у мене), наслони се на његово колено, а главу завали на његову руку. После му пружи руку с јабуком, до његове руке.

Чичица се растопи! Он обухвати својим мршавим прстима њену руку с јабуком, донесе обоје до уста, хтеде да загризе, ал' се задовољи тиме што само прислони уста на обоје.

— Једи ти сама јабуке, рече сав блажен, једи ти и за себе и за деду, њему је слатко кад ти једеш. — Он подиже главу и окрете се мени:

— Она је плава, је ли?

— Плава, рекох.

— Образи су јој — као јабуке.

— Јесу и руменији.

— А мала?

— Мала.

— И лепа?

— Врло лепа!

— И ја је не видим!... Ево ти сад кажем, господине, дао бих и пола оног пређашњег вида, да је само сад видим. Све ја њу знам: и малу и плаву и пуну и румену, а све је гледам још од пре три године. Тешко је то, тешко.

Поседео сам подуже код њега. Кроз густо лишће поче да пробија хладан ветар. Велики се јаблонови нијају од половине ка врховима, а њихово се лишће стреса, удара једно о друго, а тај се шум преноси преко нас, високо над

нашим главама и губи се у широко поље. Од нас нико не говори. Старац наслонио главу на детиње раме, једном је руком обухватио преко паса, а другом држи њену руку, у којој је загризена јабука. Јега седи на трави, нагнула главу на руке, па се загледала преда се.

На старчевом лицу, као и увек, нема јасног израза, који би ми, бар мало, растумачио његове мисли. Чини ми се, он је био тог тренутка задовољан.

Већ се прва звезда јави, кад сам се од њих опраштао. Позваше ме да им се опет који пут свратим.

— Дођи, господине, да те мојим очима видим, рече стари и показа своје руке, па их брзо спусти на детињу главу. Јега ме испрати до пролаза.

Пребацих руку преко пушке, завалио сам капу на потиљак, па лагано корачам друмом. Мислио сам о срећи. Код неких се не може ни небом покрити, а неки су задовољни, само да им горе није! Они се, бедни, боје и самих својих мисли, да је не увреде, па се опет на њих спушти искушење!

Над главом ми чисто небо са погдекојом звездом, која блиста јасним, белим сјајем. Од запада се диже велики светао круг где је утонула дневна ватра, и с те се стране слива тих и благ ветар, савија прашњаву траву покрај пута, носи по коју опитећену лоп-

тицу од маслачка и лети даље, широком, богатом долином.

*

Већ је јесен била при крају, и небо су једноставно покривали тамно-сиви облаци, из којих је прокапљивала крупна киша, помешана са великим, влажним прамењем снега. Са дрвећа је одавно опало лишће, слегло се око стабала и, притиснуто временом, сравнило се са земљом. Ветар исто хуји пољаном, потреса голе гране, ломи танке шибљике од штира и мрси снежне пахуљице са кишом, повраћа их са земље у вис, лепи за образ и сипа за врат.

Један ме такав дан примора да се у невреме свратим мојим познаницима. Али како је сад дошла бедно њихова башта! Огољело се дрвеће тужно повија по ветру, удара црним и влажним гранама једну о другу, а уз то се непрестано понавља слаб и жалостан цијук наквашених стабала. Трава полегла, иструлила, и по њој се местимице жуте испрекидане, плитке барице, што се непрестано таласају и од ветра и од кише. Стаза, што води ка пролазу, блатњава и раскаљана, преко које се брзо губи човечји траг.

Нико ми се не одазва, кад лупих на врата. Отворио сам их сâм. Насред куће — загасла ватра на огњишту и кроз пепео светлуца још по која жишка. Ништа око себе не видим, само из свију крајева осећам јак, отужан мирис, на ускисло пројино брашно.

Из једног тамног ћошка зајечи његов слаб глас. (На првој сам речи познао да је он!)

— Јеси л' ти, Јего?

Казах му ко сам.

Чичица ућута. Мислио је ваљ'да. Затим чујем како слама пуцкара, и како он навлачи покривач преко себе, и одједном чу се дуго, отегнуто хрипање у његовим грудима, што се сврши сувим кашљем.

— Знам те, знам те, једва после рече. Добро си дошô. Баш добро, — ту му се опет понови хрипање, само се сад не искашља. — Дави, само дави; камо да хоће једном и да ме удави!... Ето, не дâ ми већ ни уста да отворим. Па и то време! Чујем кад пада киша по тавану и како се гране косе, а ја знам: чим ће киша и време, ето мени невоље. Буд' не могу очима ни ногама, то ме сад и ово снађе. А нека, брате, нека! И живело се доста, баш доста! — он се исправи мало на месту. — Седи, бога ти, ако ниси сео; седи где хоћеш; сад ће и Јега доћи. Она је ту, код воденичара, — ал' овога пута претече га кашаљ, и он паде брзо на сламу. Кад се смири, прошапута тихо, више за себе: — С њом је и дете!

Седох на једну цигљу до огњишта и запалих цигару. И мене убијаше ова непогода. Влага ме пробила до саме коже, спушта се кроз њу до срца, стеже ме са свију страна, и убого, бедно расположење прикива ми поглед несносан кроз отворена врата. Осећам

само да се пред мојим очима нешто губи, пропада и да нестаје.

— Сустао сам и с ногама, поче стари тихо, прекидајући се, као да се мори; ишао сам, брате, пре лепо, већ видео си. Носим штап па идем, али сад не могу... Немам моћи, него ми све нога... десна нога... омлитавила. Просто рећи, вучем је. А понекад ме боли овде изнад кука! О, брате, што то боли! Као да ме неко ту боде, и још горе. А чим легнем, онда умине, па тако лежим, лежим непрестано. Него је срећа што могу и лежати! Овај ми воденичар каже како је неког његовог момка исто тако болело, па није могао ни лежати, а ја могу, хвала богу, кажем. После, каже да се тај лечио мравима: пусти мраве по нози, па му прошло. Само где су мени сад мрави? — Старац се до пола диже на постељи, подбочи се о руку и окрете лице мени. — Мораћу причекати до лета, па да пробам и с тим... с тим, како се каже... мра... Ето... опет тај кашаљ!

Кад се искашља, спусти се опет на сламу.

— Лакше ми је, рече, овако. Кад седим, лупа ми нешто под грлом... па ми се и глава заноси, а кад лежим, све ме прође. Ето сад! Тако ми је добро! Баш ми је добро!

И он ућута, да би што боље осетио ту ретку и бедну пријатност. Ја окретох главу вратима. Напољу се већ и последњи одсев дана изгубио; све се скрило у мутан мрак, само се још донекле кроз дрвеће блешти раскаљана, жута стаза. Мрко небо, чини ми се,

спустило се на само дрвеће, наслонило на њих своја недра, из којих лије исто онако непрекидно, само сад још хладнија киша.

— Без очију, без ногу, па живи — поче опет чичица али тихо и тужно; — помисли брате: ето мува, и она види, чујем попца у зиду, и он види, а ја? Ни сунца, ни звезде, ни земљу, ни небо! Ништа! Не може се рећи како је то човеку! Па ми се једном учини да ми се повраћа вид. Седим, ево баш овде, па кажем Јеги: Врата су отворена! — „Јесу, вели она; а откуд ти то знаш?!“ — Бели ми се нешто, кажем, с те стране... А што се она радовала, како се она радовала! „Трљај се ти, каже, само видовом травом; видиш како помаже!“ Ех, помаже, ето како помаже!... После ми се неки пут тако забели и кад жмурим, а ја се мислим: Ето ти, Јего, твоја видова трава!... Него ни то не марим; свикао сам се, па шта ћу; али овај кашаљ!... — Он уздахну и затресе десном руком. — Све је ту готово, све! Мора се већ на пут (ту му глас доби израз неке заједљиве шале). Хајд', хајд', па пред св. Петра. „Ко си ти?“ пита он. — Ја сам, кажем, Риста, слепи Риста, што има леву ногу, а десну држи у руци. — „Знам те, знам, каже свети Петар, ти си мој човек! Хајд' прогледај!“ Ја прогледам. „Хајд' скочи!“ Ја скочим. „А шта ћеш сад?!“ Сад ме, кажем, врати натраг. „Е, вели он, нема, синко, више тамо, него хајд' кроз ова врата!“ — Чичица се хтеде да насмеје, али га стиже кашаљ, и он се не-

колико пута узмучи на оној слами. Једва предуши. — А што ја, рече после, дирам у свеца! — Ту задану јаче ваздух, исправи се као пре до половине, окрете главу према вратима и пажљиво ослушну.

— Иде ли ко? упита.

Ја угледах пред самом кућом њих две.

— Иду обе.

— Знам да су оне. Чуо сам их одмах.

Јега ми се добро загледа у лице док ме познаде.

— Е баш добро што си дошао! рече весело. Овај мој старац већ неколико дана пита: где ли је онај наш господин? Да ли ће доћи? А ја му увек кажем: доћи ће... Гле, молим те, рече после брзо, где седи!?... А ово, па ово... Ристо, он седи на цигли, на прљавој цигли!

Тада ми, готово на силу, потури малу троношку. Риста тихо, више за себе, шапуће:

— Казао сам ја њему да лепо седи, а шта ја знам да је он сео на циглу! Не могу ја ништа, кад не видим, — после мало гласније викну: Где је то дедино око?! Ој, море, ходи мени овамо!

Дајка оде њему.

— Их, рече он одмах, ала је та киша: сву моју косу оквасила! Чекај да је сушим... овако... рукама!...

Јега упали лојану свећу у малом крњавом светњаку, те њена слаба светлост невесело засија по оној соби. У једном крају угледам чичицу, на његовој постељи. Сув, ископнео, са склопљеним очима и, преко чела,

ђека неприродна белина. Сео на своју сламну постељу и глади рукама Дајкину косу.

Јега ми брзо погледа у очи, саже главу из рамена на ниже, разви веђе преко чела и затресе рукама: „Ништа ту нема, хтеде рећи, само који дан, или који час, ал' тек он умире...“

Дајка се после измаче испод његове руке и оде Јеги, и он уздану и спусти се опет на сламу.

Принесем своју столицу до њега, и тај га шум трже. Он отвори своје увек бистре очи, затрепери њима и после их укочи више себе. Ухватих га за суву, смежурану руку, која прљи као врело гвожђе.

— Ах, брате, зајеча он, и ово лежање! Што је дан, што је ноћ, мора се лежати! Срећан сам ти само кад спавам: онда и трчим и гледам, па уживам! Неки дан сам сневао да сам се попео на овај наш јаблан. Стојим, као тако на врху, а ветар ме нија и тамо и тамо. Па онда гледам око себе и све видим. — Он лагано извуче своју руку из моје, ослони се на њу, и оста тако. Морам мало да променим. Само кажем: хвала богу, кад се може и лежати, а онај сиромах није ни то могб. Мене бар онда не боли!... И после, тада мислим и шта ти ја знам! Неки пут слушам овога попца више главе у овом зиду. Е, што се тај дере по целе ноћи! Пре то нисам слушао, а сад све знам; знам и кад је весео, онда тихо цврчи, као да пева; а кад је љут, онда све кратко: кри, кри!... кри, кри!...

Што ли је љут? мислим се понекад. На кога ли се он љути у томе зиду? Ко ли то, мислим се, зна!... Ето... ето... опет тај кашаљ! — Он се брзо спусти на постељу. — А чим легнем, одмах ми је лакше... Ништа, ама ништа не осећам... Како ми је сад лако!... Како ми је сад добро!

Морао сам ту да преноћим. Јега ми даде њихову малу собу до њих. Понекад на махове удари киша у зеленкасту хартију, којом су залепљени прозори, а кроз танак зид чујем загушену хуку ветра и с њим непријатно ударање грана о гране. Кад непогода јаче склопи, зајечи туп, подземни звук читавог стабла, и ја осећам где тај бес јури поред моје собе и бежи негде у даљину. За њим остаје само жалостан цијук великог дрвећа око куће.

Кроз прорешетана врата видим како слабо светли она свећа у њиховој соби. Понекад само чујем оно хрипање у његовим грудима и после туп, сув кашаљ, па онда тих неразумљив разговор.

Дуго нисам заспао. Чичица ме чупа својом извешталом и врелом руком за срце, гледа ме својим бистрим и празним очима, а, уз све то, преда мном стоји увек јасно, као у истини, његово тужно и увело лице. И онде, у оном мрачном крају, на смрвљеној слами, он само чека крај! Чини ми се, и то би човек лакше дочекао под широким, ведрим небом, на јасном сунчаном дану. Али онде и онако!?... Како ми тужно звони његов глас: „Тамо, на лето, рече он, па да пробам!“

а кроз таман отвор на баци и растављене влажне даске на тавану, тихо се спушта бела прилика, са шупљим очима, поиспадалим зубима и око ње се вије бела, дуга магличаста хаљина. Она прилази без шума и немо, губи се у оном мраку око њега, замотава га са свију страна, и спушта своју кошчату руку на његове светле и углачане усне.

Јутро је било хладно, без кише и ветра, само се у ваздуху осећала неисцрпна влага. Све је око мене мирисало на оквашено гвожђе. По гранама висе крупне, бистре капље, висе непомично, нити се иједна откида. И земља и небо чине ми се да су пресићени, скупили све у себе што имају, па мирно и тромо стоје једно уз друго.

— Дођи ми опет, рече стари, дођи ми да се... ех, мало не рекох да се видимо... да се разговарамо, само се немој љутити што ти не устајем. Не може се, бога ми се не може!

Јега пође да ме испрати до пролаза.

— Умире, рече ми она жалосно. Сваки дан умире, а како се напатио свога века, сиромах!... Не знаш ти, сине, ал' је то било срце голубије. Само, што му ово дође и овако!? Није то казна божја, није он грешан, него је ово само неко велико искушење, и он се одржа... и још се држи!

*

После неколико недеља чуо сам да је умро. „Смиловао му се једном бог!“ рече тај

сељак. Јегу сам видео у чаршији. У последње му је време, рече, било тешко и лежати, па је опет говорио: „Хвала богу те је крај, да се дуго не мучим!“ А умро је као тица. Рекао је само: „Не дај ме, Јего!“ па се хтео дићи, замахнуо руком више себе, и пао њој на руке.

МИШКО УБОЈИЦА

СЛИКА

Два да̀на дуваше јак јужни ветар, те се брзо растопи сав снег с планина, и још само остадоше по осојима дугуљаста, полузамрзнута снежна платна, поткожушена према земљи, а избраздана малим потоцима. У то се доба чује, кроз мирну и влажну фебруарску ноћ, тужно пиштање шљука, и чим се први слободан дан нађе, дигосмо се нас двоје за њима. Спремни да газимо добро наквашену и мочарну земљу, да се влажне и набујале шибљике не сусрећу са голим рукама, ми смо пешачили од јутра до мрака, уморни, као војници на маршу, и зловољни, као ловци без лова. Видимо обоје да тога дана „нема среће“, па се опет радознали пробијамо кроз узане и влажне дубодолине и стрме вртаче што су обрасле густим, сад поцрнелим, шипражјем, не би л' нам се за који час продужила та, увек богата, нада на срећу. Док најпосле прођосмо кроз један стрм и узан поток који нам искрено показа „своја празна недра“, душа стиже до јабучице, а сунце ла-

гано утону за први брег пред нама. Доста је било што се погледасмо! Куће нам далеко, још се само лепо види голо и обло брдо, испод кога се спушта варош у равницу. Влага нам натопила хаљине, пушке одваљују рамена, жеђ и умор испекли усне, осушили грло, а још пред нама толики пут, за који се нема кад одмарати. Сваким часом око нас све већа тишина и све тамније. Из дубине се почела да диже густа, беличаста магла, лагано заклања велике, црне букве и црвенкасту ситногорицу и, онако раздушена, тихо се диже из понора, откуда је, како се чини, неки снажни мехови потискују, али стално и равномерно дижу у вис.

Мој друг затури руку преко кундака од пушке, смаче капу на потиљак и збриса ону влагу и зној с чела.

— Ми онамо, рече и показа руком према вароши, ми онамо нећемо стићи ни до поноћи, него можемо само да „прескочимо" ово брдо иза нас, па да одемо до једног мог познаника... знаћеш га и ти: Мишко Убојица, старешина кордонски. Дочекаће нас, веруј, лепо.

То је била лепа мисао, и о њој се није дало дуго размишљати. Док смо за тим обоје упоредо ишли, по доста широкој путањи, томе човеку са тако необичним надимком, мој се друг одужи на „свој начин" прво овом несрећном дану. Опомену се, после, неколико места̑ камо нисмо могли данас стићи, а „ако нигде шљука нема, ту их сигурно мора бити", али ни самом себи, видим, не поверава много.

Зарече се да се неће скоро ломити за овим „шумским ђаволом“, али одмах додаде како је чуо да су са оне стране реке неки јуче „дигли седам и убили пет комада“, и најпосле се сети овога Мишка, кога више зову по надимку, те ми поче доста живо о њему да прича.

— То је чудан човек, са више среће нô памети, али скроз непојмљив. Нити је сад као пре једног сâта, нити ће такав бити после сâта. Знамо се добро, али, искрено ти кажем, ја га се тако радо не лепим. Мани га!

Мој друг се преко пушке ухвати за крај од капута и двапут отресну њиме, па онда настави:

— Главно је, што он, Мишко, срца нема... разумем овако „срце“ што се у другом смислу каже. Тај у своме веку није ништа учинио за шта би неки пут зажалио, или што би пожелео. Ни сâм управо не знам шта је то и откуд је то! Мени се чини да је то нека немерљива сила коју човек само осећа, осећа је чулима, али је не може да појми. О томе се не да мислити!... Него што сам ја почео неке своје теорије да причам, тек у главноме је он за мене загонетан! У њега се сплеле све саме супротности, од којих се свака пушта у своју крајност толико смело, да сломи сваку препону, а и толико јасно, да се види и најтајнија њена страна... У све то гледамо ми као у „забрањену јабуку“, жељни да је понекад загриземо, али увек стегнути овим кругом што се зове здрав разум. Свега тога

код њега нема! Његова жеља нема тежину којом би се залепила за земљу или коју би ограничио какав закон или ред. Он се у свему смело пушта за својом вољом, не водећи рачуна о свршетку, као ни о опасностима које су му тада на путу. Осећа снаге у себи, а то је много! Па још свему томе додај његово срце, или управо замисли га без срца, и то ти је Убојица!... Ево само ова ситница што ми је са̂м причао. Волео је, каже, једног голуба, волео га, ни са̂м пезна зашто. Био је од обичних голубова, са широком ћубом и великим запонцима, а беличаст. Звао га је, чини ми се, гаћаном. Па једног јутра суне кобац, дограби голуба, па с њиме преко плота. Убојица потрчи за њим, опали из револвера: опали као да би се каменом бацио. Где би га и могао погодити? Кобац, каже, испусти голуба и оде. Ништа жалосније, вели, није било видети, нô ту тицу, тог његова голуба. Пао на земљу, једно му крило извијено, и испод њега расечене груди, па се види где кроз рану одскаче бела џигерица. И још гледа тужно и уплашено! Тад се Убојица ражалио! Рече ми да је плакао; и веруј да је плакао; сигурно је плакао! После је савребао копца, ранио га, и онако живоме испекао прво ноге, па избо очи и све перје почупао, док није липсао... А зар те, запитах га, није жао било? „Нисам, рече, никад веће задовољство имао нô тада; само ми је било криво што онако брзо липса!“... А све је то учинио! Знам да је учинио! Колико волим да сам с њиме,

увек сам га се плашио. Осећао сам да иза оне његове љубазности, оне пријатне спољашности, да иза свега тога вири притуљена, али ипак јака, дивља страст, којом би и мене могао мучити, као и онога копца. Само ти кажем: то се не види, то се само осећа. Чини ми се да у томе видим неки невидљив прст који ми прети и шапуће: Чувај се!... Видећеш и сам!

Мој друг заћута, те се обоје у корак дохватисмо самога врха тог брда које је ваљало „само прескочити“! Око нас већ све тамније, да се једва распознају најближи жбунови ситне шуме, а остало се нејасно црни у мраку. Над целом се околином осећа свом снагом тих и непомичан дах ноћи, кроз који понекад више наших глава прохуји неразговетан шум што долази с планина. По блиском небу светле крупне беличасте звезде. Понекад са стране, из планина засија пуна, округла ватра пред каквом појатом, и ми је час губимо из очију, кад се иза густог шипражја заклони, или се подуже јасно и непокретно светли; док се иде преко равне голе утрине.

Почесмо се спуштати низ брдо. Ни на десет корака не видимо пут, само нас земљиште води у неку јаму која је преливена густом, непровидном помрчином. Па још, уз све то, пред очима ми топла, позната соба коју сам јутрос тако радосно оставио. Ја видим како светлост од лампе са мога стола пријатно сија на све стране; видим своју постељу, осећам прави умор, и идем на конак Мишку Убојици!

— Видиш, настави опет мој друг, тај исти Мишко живи ту, у селу, са̂м, као пустињик. Варош му је, што се каже, до носа, а по своме послу и својој служби може живети и тамо, као и овде, а он изабрао село. Зар то није чудо! Лане је седео тамо, у вароши. Воли друштво, воли да седи, да пије, весели се, али чудновато: не пева. Тај с нама није никад запевао! И кад је највише весео, не можеш му нешто особито опазити. Неки пут само сам каже: „Ово вреди!“ А да не каже, по њему, по његову лицу, не би могао опазити. Такав је и кад тако не каже. Узми само то што се преселио у село. Видећеш да је је ствар таква... таква... чудна, сасвим чудна! Седели смо нас двоје једне ноћи у једној кафани тамо у вароши. Седимо обоје за једним столом, обоје ћутимо, ништа ту нема необична! Момак распрема ствари по кафани, лупкара столицама, погледа на нас, као да вели: та и за вас је време! Мишко, кажем ти, обичан. Није био ни нерасположен, ни љут, ни жалостан. А што ћути он, исто тако ћутим и ја. Као да га сад гледам: затурио се леђима на столицу, ногом одупро о подножје асталско, те се сав занео заједно са столицом и гледа више себе некуда у таван. После, кад се све свршило, учинило ми се да је на његову лицу био израз неког напрегнута размишљања. Ал' кажем ти, то сам после помислио! Тада одједном трже ногу од астала, столица брзо паде на све четири ноге, а он лупи обема рукама по асталској табли и гласно рече: „Волиш ли ти село?“

Какво је, помислих, то питање? Хтедох од почетка... разумеш већ и сам, — а он мислиш да ме чује, да ме слуша! Ништа, брате, од свега, нô се диже са столице, а још на асталу држи руке, па онако пригнут рече: „Сутра се спремам за село!“ И ето га! Али зашто, крошто, то ни онда, ни сад, нити ће икад рећи! Само толико: „Идем“, и оде!... После сам чуо за неку женску — но то су већ гатке! — како је ишао преко Саве... Путовао све ноћу... Знам да су говорили о некој Шокици, како су га они отуда јурили на коњима, али... Па ко и то зна! Не бих смео рећи да није, као ни да јесте. Све он сме, све он може, само кад хоће... разуме се, кад то он хоће!...

Иза једне мале окуке засија слаба светлост са два прозора, и мој друг показа руком ту кућу и рече: „Ту смо!“ Није нам требало дуго, да се прво провучемо кроз узане вратнице на авлији, да се кундаком бранимо од домаћивова пса и да у половини сусретнемо њега, самог домаћина, са гвозденом шипком у руци и како у два три маха љутито викну на свога пса да нас остави. Мени би пријатно што нам се одистине обрадова, те с лакшим срцем уђох у малу и доста пријатну кућу.

Први поглед на његову собу одаде ми човека који воли ред. Осетих прво јак мирис, сличан зумбулу, кроз који се доста јако осећа мирис на влажне даске и опране клупе. Обичан мирис свију бећарских соба, које су

ми још добро познате! На зиду, према вратима, лежи обешено велико огледало са жутим оквиром, а у оба му доња краја заденуте оне много познате испупчене слике од цвећа, обојене не како треба, нô како се хтело! Ово као да је женска рука намештала! сену ми кроз главу. На оба краја собе стоји по један креветић, на ниским ногарима, а застрвени чистим, шареним поњавама. Више једног стоји на зиду разапета мечја кожа и по њој испрекрштано његово оружје.

Док сам спустио своју торбу уз мали астал, прекривен чаршавом и великом жућкастом хартијом, па оставио пушку у један ћошак, дотле је домаћин наређивао нешто у кујни, на што понекад одговори танак женски глас. Мој ме друг удари лако руком по рамену и показа палцем иза себе на врата и шану: „Није калуђер!“ Ја климнух главом. Тад се чу домаћинов глас, где рече: „Само брзо!“ и он уђе к нама у собу. И сад сам лепо видео висока и снажна човека од своје, како сам ја мислио, тридесет и четир године (после нам он рече да има тридесет и седам), са лепим, широким лицем и оштрим, а уједно веселим, очима. Мали завијени бркови кицошки му одскачу од пуних образа и сасвим покривају горњу танку усну. Светло црну косу превио је на десну страну, разделио је јако, те се јасно бели бела пруга преко целе главе. На њему чисто и необично одело. Прво, до самог подвратка скопчан капут који пола личи на војничку блузу, и при свем том што се

слио са његовим струком, на њему није било ни једне боре, ни једне увалице. На ногама му тесне, утегнуте панталоне, преко којих су до самих колена навучене узане и чисте чизме. Он завуче руке у џепове од капута, занесе оба лакта за леђа и тако стаде према нама.

Прво нам се извини за овакав дочек. Понуди нас да поседамо: „Како — рече — где хоћете. Ево и астала!“ Али са̂м не седе. После отвори један мален орман, извади из њега плаветну кутију од хартије, и метне пред нас, на астал.

— Пробајте, рече уз то, овај дуван. Јуче сам га добио. Ми запалисмо по једну.

Увек он има укуса! опази мој друг, кад први дим из цигаре растера око себе.

До вечере говорасмо о свему. Највише о лову. И Мишко је био наш друг.

— Ове сам се зиме, рече, лепо провео. Лова је било доста.

— И сигурно си сваки дан ишао? упита мој друг.

Мишко из истог ормана нађе једно мало, дупчасто стакло с ракијом, па наточи у мале лепе ракиске чаше и метне пред нас.

— Нисам баш тако, тек после! одговори. Неки пут по недељу две не изађем из собе; ни послом нисам ишао; а кад изађем, по три дана се не вратим. Нарочито је било много срна. Сад је и томе крај.

— Како? упитам га ја. Зар ви не марите за птице?!

— А, не то! волим ја сваки лов, само мислим да се преселим онамо к вама, у варош.

Мој друг радосно скочи.

— Једва једном! викну гласно. Имаћемо друштва, и то добра друштва, па... Само се ти брзо довлачи овамо!... Већ си подивљао!

Дим од цигара брзо напуни собу. Пријатно нас раскрави топла, плекана пећ, и ја осећам где се по свима крајевима мога разломљеног тела таложи сладак, сањив умор. Ракија ме још више растопи!... Светлост ми дражи очи; трепавице се лепе једна за другу и једва се покрећу, а из кујне ме још више успављује једнолико пршталье запршке, кроз коју се понекад чује тупа лупа суђа.

Једно време сви ћутасмо. Домаћин отвори мало врата и упита из собе:

— Је л' готово, Станија?

На то му онај пређашњи женски глас одговори да јесте. „Па, хајд' уноси!" рече он; за тим се окрете к нама и поче да се правда „оваком" вечером.

Мој друг и рукама замâну, да покаже како је то излишно рећи. У то уђе Станија. Али каква је била та... та Станија! Познало се одмах да није из ове околине. Друга одећа, друга обућа, лице друго. Ја погледах у свога друга, и чини ми се да му у очима видех ону, како он рече, гатку о Шокици али и поред тога његово детињасто изненађење. Према оној светлости видео сам да је плавуша, да има плаве, мало затвореније и влажне очи. Преко главе је повезала шарену мараму, која

јој крије сву косу. Не погледа ни у кога. Пажљиво спусти служавник на астал, на коме су били тањири и остало што треба за вечеру; тада врло брзо прелете очима на све нас, рече тихо: „Изволите!“ па изађе.

Још Станија ни врата лепо не затвори, а мој друг замахну рукама:

— Ао, мој брајко! Та ово је нешто.. нешто невиђено! Ко је то?... Чија је? Откуд она овде, у овом селу?... у овој планини?

И он се загуши својим питањима

Мишко пажљиво растури тањире, намести виљушке и тихо рече:

— Де’-те, да се не хлади!

Али тиме све прекиде. Сваки његов покрет, оно једноставно осмејкивање (то ми сад изгледа обичан израз његова лица), увек смишљена учтивост, све то каже: „Видели сте, па зар вам то није доста!“

После вечере се поче као обично што бива. Прве чаше одоше врло брзо. Он је са̂м наливао из стаклета, али тако, да нам чаше нису никад биле празне. Опет се поче говор о свему што нам на језик дође.

— Како вам је, рекох, граница?

— Као граница. Јесте л’ били који пут тамо?

— Нисам.

— Можемо, ако хоћете, једном обићи. Могло би вас штошта занимати.

— Све је то лепо, рекох, али они тамо... Ти ваши Арнаути... Како ће нас они дочекати?

Мишко подиже своју чашу.

— У ваше здравље! рече, и брзо је испи. Доли одмах вино у све и, не гледећи у нас, рече немарно:

— Од како сам овде, није ме ниједан узнемирио. Обично, ко пређе на нашу страну тај се више онамо не враћа. С њима човек може да има и задовољства. Да их само видите кад их потерају момци: у камен би се завукли, тако се поплаше.

— А, право реци, утаче се мој друг, да л' си се ти икад уплашио? Да л' је тебе кадгод било страх?

Убојица се јаче осмехну; леже већма на наслон од столице, погледи више себе па рече:

— Јесам, брате, јесам. И ја се увек плашим кад размишљам о опасностима.

— Како то?

— Просто, кад о страху мислим. Али кад радим оно што хоћу, онога тренутка, кад ми то дође под руку, и кад се за то не спремам, онда ми је то сасвим обично!

Тад се брзо диже са столице, приђе оној мечјој кожи и скиде прву пушку с реда.

— Ако хоћете, рече, да вас упознам јединим својим пријатељима... Ево, овом сам мартинком убио једног Турчина и официра турског. Био је на коњу. После сам другим метком убио и коња. Што ће коњ без њега! помислих, а ја га за себе не бих могао задржати... Иначе добро гађа.

Убојица два трипут отвори и затвори механизам на пушци, па је после пажљиво остави на исто место.

— А ово је наша стара кашикара. Чувам је само из успомене.

Он скиде ту кашикару, са беличастом цевљу и избледелим, много препуклим кундаком.

— Имали смо тада као полупримирје, само се могла по која избацити. И ми и они пуцасмо од јутра до мрака. Ја сам био обично целог дана у јендеку, испод неког шумарка. Лепа хладовина, место згодно, и чим се зацрни тамо код њих каква ледииница, а ја опалим. Често пута ми се и причини, али зар су нам меци били скупи!? Преда мном је био њихов велики шанац, на доста благој коси, а у томе шанцу они, Турци, већ то се разуме. И једанпут потрча један, видео сам га лепо, низам је био. Потрча доле у поток. Ја опалих, и он посрте једном, посрте, па се диже. Толико ми је требало да поновим још једном, и после сам лепо видео како низам размахује рукама око себе, али се више не диже! Да сте га само могли видети!... Зато је и чувам; иначе, видите и сами, много не вреди.

Он опет остави пушку исто онако пажљиво, као и прву, па поче руком пипати по осталом оружју, и скиде једну криву, турску сабљу.

Ова ће вас, рече, кад је нама принесе, моћи занимати. Одсекла је своме газди главу!

Једном сам се упознао са тим... тим њеним господарем, па се Арнаутин — не рекох вам да је Арнаутин био — па се човек за ме залепио. Звао ме и својој кући. И једанпут, кад смо се отуда враћали, то се деси изненада! Написмо се ракије, а мене ракија чудновато расположи. Ни сâм не знам зашто, али тада увек стегнем руке у песнице, и ако што држим, то ми пршти под прстима. Он ме је испратио до границе. На растанку, а он извади ову исту сабљу из каније. Морам рећи да је и он био мало... мало... но, пили смо обоје доста! „Како ти се, рече, чини ово гвожђе?!“ Ја је узех за балчак... Ви'те и сами, за моју је руку, као саливена... Кад сам је узео, кад сам је испружио, па... па то чудновато расположење... тек ми нешто сави руку, и само знам да сабља полете, да удари у њега, где се мало, али врло мало заустави, и опет полете те ме свега занесе... Ево, види се на њој још белега... ове жуте мрље!

— За бога, господине! викнух љутито, како сте могли само?! Разумем рат, бојно поље; али тако, на тај начин?... То је страшно!

— Ни крива, ни дужна... још пријатељи, пријатељи! уздахну мој бедни друг, који ни рањеној птици није могао главу да откине.

Убојица не престаде да се осмејкује. Он остави сабљу на место, извади белу, чисту мараму, обриса прсте, па, не гледећи у нас, сасвим мирно рече:

— Ама ви нисте чули да ми је са̂м дао сабљу и да је стајао према мени. Опет вам кажем да онда ништа нисам мислио. То није било намерно.

Он пружи своју снажну и сувоњаву руку за своју чашу, куцну њоме обе наше, и тако мило, тако пријатељски рече: „Па̓ зар ја морам увек да предњачим?!“

Обоје исписмо преко воље... Више нити он хтеде нити смо ми тражили даље познанство са његовим „јединим пријатељима“. Натезало се и са разговором. Ја сам осећао неки немир и потпуно растројство. Онај данашњи умор изгуби се, одједном, као разбијен мехур. Је ли могуће да има и таквих људи?! зуји ми кроз главу, а преко воље очи ми се везале за њега, за тога убојицу... Хтедох рећи да ми се спава, али зар је њега требало опоменути? Он брзо скочи са столице.

— То је, рече, ваша соба, а ви се сами поделите.

Погледа једном око себе, осмехну се на нас и изађе.

Нас смо двоје и после ћутали. Мој друг рече у два маха, више за себе: „Пријатељи, једини пријатељи!“ Загледа се тамо у оно испрекрштано оружје, одмахну после главом, што је могло значити: Ништа ја то не разумем! па се умота у покривач.

Али мени није било тако лако заспати. Убојица ми увек пред очима, са занетим лактовима на леђа, и оним једноликим, већ досадним, осмејкивањем... „Јесам неко чудо, го-

воре ми његове очи, јесам чудо, али ни сам не знам шта је то!...« Но од куда та сила у тим очима, да ме и сад, кад их не гледим, да ме и сад море и пробадају... Где сам ја њих видео!... Чини ми се, то су оне... оне исте, јасне и укочене, без дубине, без милости, као и у оне змије што сам је оно једанпут дуго гледао на полуиструлу пању, кад се сунчала. Оне сијају бледим, мртвим сјајем, блеште као седефно дугме и потајном силом убијају душу! Поред њих видим ону криву, беличасту сабљу, са жутим мрљама по средини... пресеченог Арнаутина... низама, како грчевито скупља и опружа ноге, и како ја стојим над њим и гледим његове преплашене, велике очи, како самртнички колутају; а од шанца попиркује млак, слаб ветар. Осећам да ме тај врели ветар задављује, али, чини ми се, не спавам... Убојица затресе раменима, весело се смеје на некога више мене и неким гордим, господственим покретима руке сеје нешто!... Ја не видим шта је то, али чујем мога друга где ми шапуће: То су његова дела, његова дела... дела!... дела!... И то пада све јасније, све видније. То су ситна зрнца од лана, расејана по црној, побраној земљи, где ја стојим босоног... Каква ли је то земља? мислим се ја... ово није земља, ово је... »Чувај се, чувај се!« виче нешто испод бразде, и тада ми зрнце, жуто као она мрља на сабљи, паде под нокат, а пече, тако јако пече... Ја замахнуо обема рукама, да се браним...

Какав је то сан и спавање! Исправим се на кревету, запалим свећу и видим мога друга како је раширио руке, легао на леђа, отворио уста па равномерно дише. Мене још стеже оно полусањање. Огрнем капут па изађем. Пред вратима стоји домаћинов пас, али, може бити из домаћинске учтивости, остави ме на миру. Напољу густ мрак и само на неколико корака пред собом видим где се једва светли мален нечист прозор. Кроза њ, који сам једва очима дохватио, видим земљану малу собу, без кревета, без намештаја, само је у једном крају растресена слама и преко ње бачена стара, исцепана поњава. У другом крају стоји буре с вином, на високим ногарима, и уза зид до њега поређане дебеле, црвенкасте даске. Уз врата о издвојен диречић, где се закачи реза, наслонио се Убојица. Руке завукао у џепове, и мало погнуо главу. Прва му три дугмета од капута раскопчана и крајеви раздрљени. А пред њим стоји Станија. Мараме јој нема на глави, те јој видим лепу косу, савијену у котур око главе. Преко рамена пребацила вунену, црвенкасту хаљину, испод које се јасно бели танка, провидна кошуља.

Ја се згрчим јаче под свој капут и станем осећати да ме влажна ноћ, или нешто сасвим друго, пробија са свију страна.

Шта ли је то међу њима? прође ми кроз главу и, поред све непријатности мога хајдучког положаја, ја сам се притајао, да све

чујем. Себе сам могао лако уверити да много не грешим.

— Где би ти живела, реци: где и како? рече он, а по гласу сам му познао да ово питање већ неколико пута понавља.

Али Станија ћути. Ни кончић јој на хаљини не мрда, ниједна јој се цртица на лицу не креће. И ако је оборила главу, опет јој видим тужно и растегнуто лице, исплакане очи и јасну цртицу испод очију. Понекад само јаче задане ваздух и лагано загризе доњу усну.

— Погледај ме, па ми то реци! рече он љутито.

И она га погледа. Кроз ону влажну скрому од суза сијају њене очи благо, помирљиво и одано. „Зар не видиш да сам сва твоја?!« говори све с ње. Она лагано сведе трепавице над пола ока, заустави их тако, загледа се у њега страсно и тихо рече:

— С тобом!

Убојица се јаче намршти. Извади руке из џепова, склопи шаку на шаку и подметну себи иза леђа, на онај дирек. После се подиже на прсте и лупи петама.

— У једној кући?! упита је набусито.

— С тобом, понови она тихо, где си и ти!

Видим где се он уздржава да све одједном прекине; али зашто је не сме само да погледи?

— То не може бити! поче опет он. Пре свега знало би се одмах, а ја то нећу. Нас овде нико није знао. Нико није знао да си

ти... да си код мене. Ови сад што су дошли, сутра ће и заборавити. Видео сам да се чуде... Али тамо, тамо?! Тамо би се за два дана говорило како живимо — он брзо размрси руке с леђа и завуче их опет у џепове, па дрско рече: како живимо невенчано!

Станија брзо саже главу и јаче згрчи рамена.

— Најпосле, ни то не марим. Шта је мени до света. Али је овде друго нешто, сасвим друго!

— А што си ме онда доводио овамо?... Зашто си говорио?...

— Онда сам мислио сасвим нешто друго, прекиде је он, али сад не могу. Тако би била несрећнија, а ја то нећу!

— Несрећнија! рече она тихо и још једном понови његове речи: била би несрећнија!?

Једно време ћутаху обоје. Убојица по који пут удари десним лактом по оном прљавом зиду иза себе, али њу никако не погледа, а она стоји као да се скаменила. Обе руке (рукави јој пали до лаката) дигла на прси и преплеће прстима, и чини ми се да у њих гледа.

— Мораш ићи кући! поче опет он. Скоро је читава година, како смо... овде. Стриц те чека увек, сама то знаш! Ја ћу те испратити, даћу ти новаца... даћу ти све што...

Станија изненада покри лице рукама — чуо сам где се само гуши, да јој се плач не чује — па кроз то јецање тужно рече;

— Зашто тако говориш?! Што тако говориш? Да ти знаш како ја! Како...

Више је нисам могао чути... Једном рече гласније „несрећна девојка“, и тада га је погледала, али се и то изгуби у оном јецању. Видео сам да се сва тресе. С једног јој рамена спаде она хаљиница (она то није осетила!) а она непрестано држи руке на очима.

Убојица се отисну од свога места. Пређе два пут целом собицом, и стаде љутито пред њу.

— Не мораш плакати; то не помаже! Знала си да тако мора бити! А најпосле — он се маши левом руком за врата — тако ће бити, како ја хоћу!

Но он и не стиже руком до врата, кад му она паде на десно раме. Ухвати се обема својим рукама за њега, сакри главу на његове прси и гласно записка:

— Али ја не могу без тебе... Не могу без тебе!

Шта је после било, не знам. Из своје сам још собе чуо загушену псовку и кратак, али јасан њен узвик!... После се и то све стиша.

Лежао сам дуго будан. Али шта ме тако у мени саму мути, те осећам да и сама себе мрзим? Од куда та завист у мени, и шта ми је овај Убојица, прави убојица, отео?! Зар то није само његова срећа, којом може располагати како он хоће!?... Мене, можда ми се само тако чини, мене гуши ова његова сила, та снага којом све себи привлачи, све осваја, све му се на милост предаје, а он?

„Срца нема, срца нема!“ пуче нешто у мени, и са пуно бола везах своје осећаје за ову бедну и напуштену девојку.

Кад сам се пробудио, био је дан у велико. Јутро ми је однело све предрасуде, и ја сам гледао Убојицу истим оним очима, као кад сам га први пут видео. Али ме опет изненади његово мирно, једноставно лице, преко кога лебди исти онај нејасни осмејак. Може ли бити, помислих, да је то ноћас он био!? Станије нигде нисам видео.

Док смо пили каву — Мишко је сам кувао — спремали наше ствари, разговарали о познаницима у вароши — он никога није поздрављао, — Убојица скиде малу пушку глувару од никла, очисти јој цев својом марамом и немарно рече:

— Имао сам зимус још једно задовољство. Ви већ — окрете се мени — погађате у чему ја уживам. Ја то и сам признајем. Па и ово је... такве природе. Седнем обично овако до прозора, узмем ову пушчицу (веома добро гађа!) отворим тај исти прозор — и он отвори једно крило на прозору — па чекам вране. Некад по читаво по дана преседим тако — тада извади из џепа мален, сјајан пушчани патрон, откопча механизам и намести метак. — Не чује се много кад пуца. Видите и сами, калибар јој је шест, шта може да се чује!... Једно време мамио сам их костима... управо баш онде где је сад мој Глуви... сиромах Глуви! (његов пас, „Глуви“, како га он зваше, стоји на томе означеном

месту и гледа на наш прозор). Чим која налети, а ја лагано подигнем пушку — он нанишани на оно место, — погледам како обазриво гледа на све стране, и — ту за један тренут ућута, и од једном праснy пушчица, а одмах за тим цикну његов Глуви.

— Па ти га уби! викну мој друг, и ми обоје машисмо се рукама, да бисмо уклонили пушку са нишана.

Убојица откопча механизам, извади празан патрон и мирно настави несвршену реченицу:

— Ниједну нисам промашио!

Псето се закотрља на оном месту. Затресе се два три пута па се више не диже.

— Молим вас, рекох љутито, зашто га убисте?!

— Прво, зато што ми више не треба, а друго, зато што је стајао онде.

Тада остави пушку на место, метне руке у џепове и сасвим мирно рече: „Нађе човек себи задовољства на разне начине. Мој је начин мало чудноват, али ми је пријатан! Иначе би ми било све обично“.

Лакнуло ми, када се растадосмо. Он нас још испрати до вратница, стиште нам јако обојици руке, рече: „до виђења!“ и не сачека да му се поново захвалимо на гостопримству.

*

После неколико дана досели се он у варош. Дошао је сам. Сазнао сам да је неко-

лико дана „странствовао“, и то су тумачили „његовим обичајем“. У први мах ме је копкало да до краја сазнам ону жалосну игру којој сам предигру гледао оне ноћи; али с једне стране наше још лабаво познанство, а с друге сама та ствар, не дадоше ми начина да га за то запитам. Али како је обичај по свима нашим паланкама да се дуго не чека на интимно познанство, то се једног дана завалих немарно на столици, направих се што је могло бити равнодушнији, погледах у страну и поменух Станију. Опазио сам да се мало изненадио, да ме је једнога тренутка погледао врло брзо и са неком нарочитом пажњом, и није ми одмах одговорио. После сам сазнао да је било све онако како је он хтео.

— Јеси ли је жалио? упитах га.

Убојица се осмехну и одмахну главом.

— Па̄ све је, рече, било у мојој власти. Онако сам ја хтео!

Мени само не измаче ни онај тренутни зрак из његова ока, који ме и сад врати на ону утешну мисао: да је човечје срце увек богато чистим изворима, које често муте недовршена природа или чудно разумевање свога достојанства.

Целога смо лета били заједно у истом месту. Живели смо врло лепо и везивали се обичним расположењем за оне тако многобројне, а тако обичне и ситне паланчанске догађаје. Већ сам почео да верујем како је то човек од мало јачих живаца, али не и

тако загонетан, и како их има доста таких у свету, само мање више изглачаних разним приликама. Но растанак нам је био на начин који нисам никако слутио.

У истом нашем месту имали смо и једнога хоџу, постаријег турчина, са танком и дугачком брадом, врло мршавим, бакарним лицем и белом чалмом око главе. Могло му је бити око шесет година, али је увек био живахнији од година и веселији од искуства. Пре свега код нас није било ниједне џамије, није било ниједног од хоџиних „верних“, него је хоџа живео по неком наређењу „озго“ и примао „државну помоћ“. Сви су га сматрали да „јесте нешто“ (тако је и сам он мислио), звали га „наш човјек“ (хоџа је говорио јужним наречјем) и никад нису с њим озбиљно разговарали. Прави непомућен старац, детињских жеља и весео што се много не мучи. Седео је на крају у вароши, откуда су извирале разне, свакојако увеличане приче о његовој кући. Говорило се да има младу жену, да је врло лепа и да је хоџа, кад пође, катанцем затвара. Колико се пута обилазио онај прљави сокачић поред хоџине куће! Колико су њих загледали, преко жутог полупорушеног зида, у прозоре те примамљиве куће, понеки пут видели сама хоџу, али ту „лепу птицу“ још нико није смотрио.

Од једног се времена Убојица не раздвоји од хоџе. Прво у кафани, па онда сокаком, после га је хоџа водио и својој кући, испраћао га, долазио је њему и — ми смо

очекивали да ће отуда нешто бити, само како и шта нисмо погодили. Једне вечери приметим Мишка да је расположенији и поменем му булу. И од тада сам знао да је „бела као сребро“, да има руку „облу као јаје“, да су јој „веђе татарске“, „не да говори, рече он, него гугуче!“

— А хоџа?... рекох.

— Хоџа је стар... Шта ће њему таква жена?!

Њихово се пријатељство још више разви. Сваким даном сам их гледао где једно поред друго неравно корачају, како се хоџа превија у куковима, маше рукама и прича тако живо, да ни сама себе, чини ми се, не стиже за крај. Убојица слуша увек пажљиво. Смеје се гласно (никада се он није иначе гласно смејао!), пљеска га руком по рамену, зауставља га усред хода и свачим показује своју истинску пажњу.

Кад, једног јутра, још сам био у својој соби, упаде један мој познаник сав узбуђен мени у собу.

— Знаш ли шта је?! викну још с врата. Оде була!

— Која була?!

— Була! Була! Хоџина була! Однесе је онај кобац, онај арамија! Онај убојица, Убојица! Ноћас је однео! Траже га свуда, на све стране.

— Па како то?... Како је могао!?

Мој познаник седе на столицу:

— Сиромах „наш човјек“!... Везао га онај за врата, метуо му мараму у уста, из-

вукао булу, њему рекао, каже, „лаку ноћ“, па утекао! Знао сам ја да ће тако бити; тако ми бога, знао сам! Та морало је то бити, после онолике љубави и оноликог пријатељства.

Говорило се о томе неколико дана. Хоџа у прво време није никуд излазио. Седи, рекоше, код куће, ништа не једе и само каву пије.

Мало сам веровао у све оне наредбе и потернице што су послали за Убојицом. Само ме изненади, у његовим „особеним знацима“, да има „ожиљак од сабље по врату“. Нико од нас није то опазио, никоме то он није казао.

Кад сам први пут после тога хоџу видео, сажали ми се све на њему. Ни чалма му није као пре, нити брада онако ишчешљана и углађена, само му је лице још мршавије и још тамније. Прође поред мене, прими ми бога, замахну главом, и кад ме мало обиђе, тек се онда заустави. Тада ме погледа очински искрено, приђе ми до очију и необичним гласом рече:

— Чуј, синко, теби ћу само да кажем! Хоћу д' идем по свијету и дан и ноћ, хоћу д' идем, да га тражим, па кад га нађем, само ћу му у очи погледати!... Само, ене тако!... Ха!

И он погледа у мене, оним смишљеним погледом, који је био више смешан, но прекоран, окрете по том главу, њихну њоме неколико пута и оде низ чаршију.

Убојицу нисам више видео.

ЉУТА РАНА

СЛИЧИЦА СА ГРАНИЦЕ

Када сам једном ишао границом, бејаше ми друг и вођа један постар човек, широких плећа, а родом из Призрена. Имао је дуге црне бркове и већ, као и сви са тих страна, бријао се редовно, те, како смо и тада пошли из вароши, подбрадак му је био затегао, чист и једар. Иначе — као и сви горштаци. Озбиљан, чисто намрштен и одмерен. Носио се, донекле, по неком пропису: преко леђа копоран, а преко њега реденик са мецима, после потесне чакшире које се при крају читаво залепиле за листове, а на ногама чврсто увезане опанке.

Кад сам га први пут видео, бејаше ми одмах мио и пријатан, јер је имао у себи нечега што је у овим крајевима потребно као хлеб и вода. Имати вере и одати се сигурном човеку онде, где иза свакога грма може да те закоље пушка, велика је ствар!

Како смо јахали дуго клисуром, заобилазећи споро по који хрид и тешко откидајући овај пут, не нађох прилике да с њим разговарам. А ићи с њиме упоредо није се могло. Стара навика ових стражара да кога прате одвикла је и њега и његовог коња да с ким пођу упоредо. Док не изађосмо на једну равницу, где је поток направио окуку и ту, као руком, обавио једну питому пољаницу, насред које бејаше се подигао велики гранат орах, а под њим, види се, леп хлад.

Ја притерах коња под дрво, и још се нисам ни раставио од ункаша, кад мој вођа трчи мени, узде свога коња забацио преко леве руке и готов да ми помогне. Онда спута коње, ошину дланом свога по сапима, и приђе мени.

Почесмо разговор. Питао сам га о граници, о муци и невољи, о Арнаутима; али он је као и увек тих и миран, чисто бих рекао равнодушан. Ако је што тешко, каже само: „Па, тешко је!“ Ако је што лепо, вели: „Може се!“ А да је њему што тешко, или што лепо, не види се, или бар ја не видим.

— Јеси ли био који пут рањен? упитах га.

— Јесам, четири ране имам.

— А да ли су те који пут ухватили?

— Јесу! Једанпут само, — ту се као мало осмехну и рече лакше: А доста је и то!

— Чудо су те пустили жива?!

— Угоди се тако, а мислили, знам, нису.

И ту стаде, као да прекиде. Ех, мислим се, да је ово који из Посавине, знао бих му до сада већ и прадеда, како му се звао.

— А хоћеш ли ракије? рекох му опет.

— Врућина је.

— Па не ваља, је л'?

— Па и ово је ватра што је над главом, а још ули у себе ватру, где ће ваљати?!

— Ама како би било да језик угрејемо?

Он се осмехну:

— Кажу да га она греје, а ја знам понеке где и без ње не знају шта ће с њим, а други опет ни хлеба да ишту, што се каже. Знаш, има брзих, има тешких...

— А ти си од тешких?

Он се осмехну и оћута. Не марим ја, мислим се, све то, но̂ ме голица твој живот и твоја судбина. Опет, видим, мора да се пита.

— Јесу л' ти тешке ране биле?

— Као ране! Не би се тако звале, да нису.

— Хм! А четири, рече, имао си?

— Јес'! Три обичне, а четврта љута.

— Како то „љута"?!

— Па она што се повраћа.

— И та се зар зове љута?

— Па блага није! Истина, свака је рана једнака; али нека прође и не враћа се, а понека као зло време. И моја је ова најмања, али мора да је отрована.

— А где је?

— Овде, рече и показа леву лопатицу.

— Од куршума је?

— Није... Од ножа је, и немој се насмејати, али од женске је руке.

Ја седох у траву, и већ није могао више да ћути. А о тој својој љутој рани причао ми је овако!

— Наш је посао граница, рече, а граница је мутна вода. Нити јој знаш газа ни богаза, и где мислиш да је лако, ту се често жива глава једва изнесе. А не би се овако патили да је добро, и да су нам комшије људи, као и други што су; нô те вас дан тражи с пушком, и није му жао ничега, само себи ћеф да направи, да ти забодеш нос у ледину. Него већ, секира му, секира ми! Тако мора бити! Еле, тако се ми носимо једнако, и ко зна где му је крај и кад ће се све то свршити, да и ми и они смемо рећи: „Бојим се само бога, а комшија ме чува.“ Опрости, али тако ми, прости људи, кажемо!

— Право и кажете!

— Само, велим, није ни мени ласно убити човека, нити чиним што не знам шта ћу друго; него и служба је, а бога ми, нико сад није Христос па да каже: „Боље ти мене, него ја тебе!“

„Тако ја једном огребох на нашој страни једнога од њихових, те истина да оста жив, али добро упамти када је прегазио преко плота и када је пружио руку на туђе с оне стране. После ћу ти рећи: да се ми добро знамо, и да се сваки добро упамти, ко је коме остао, што ’но кажу, дужан, ма и за

једну длаку на глави. Пренесе се то с оца на сина, и свако после живи, да се само освети. И ништа му за то умрети није! Чудна нека сласт у срцу људском, али је она као и она да човек човеку добром добро враћа. Јер, греха ми смртног, и ја бих тако чинио! Па тако и мене узеше. Отада ми сваки од њихових поручи да се неђу дуго главе наносити, а ја свима одговарај: „Како бог хоће!“

„И бих претњу и заборавио, да је једном не осетих. И то овако:

„Дође једном један наш виши официр, леп и добар човек. Вижљаст мало, а весео, и кад ради и кад не ради. Познаваћеш га, зове се тако и тако, а ево и сад ми је мило, кад га се сетим. Имао је посла да нешто уреди с њиховим, опет вишим, официром што се границе тиче — тако бар ми чусмо, — те мене придадоше на службу господару, да га пратим и проводим свугде. Па тако он својим послом, а ја опет за њим и уз њега, бејасмо заједно до десетак дана, и већ ми он рече напослетку да му прикупим ствари, да се што не изгуби или не заборави. Последњег дана били смо на караули Деспота буљубаше, чуо си ваљда: „Ђаволска врата“ зову то место. Ту рече мој господин:

„— Прико, остала ми она моја црна кутија са „дурбинима“ у оној караули где смо јутрос били, нô уседи на коња и иди, да донесеш. Он рече, а ја учиних; а кажем ти: ни мрва мисли или стра̂ или слутње да ми

дође у главу. Јахао сам дуље од једног сата, а пустио сам коњу на вољу, јер путић бејаше узан и узбрдан, а дан ми читав и онако стоји над главом. После сам мислио о томе официру, а тако ми је био омилио, да ми бејаше жао што иде, а бих га, велим у себи, пратио и до Цариграда. Кад одједном — испадоше из шуме двојица: познадох Арнауте, и још један — онај мој осветник. Трећег видим у чести, држи пушку на око, е на кога, до на мене.

„— Сјаши! вели ми онај мој.

„Коњ ми већ стао, а ја му рекох мирно:

„— Остави ме, комшија, данас: послом сам пошао.

„— Сјаши! вели он опет и ухвати мога коња за дизгин.

„Тада ми сену нешто пред очи, и сав задрхтах. Нисам осетио никада толико зла и љутине у себи, те лупих коња мамузом, а знам да потегох пиштољ из силава. Знам да он пуче, да се коњ пропе и секну у страну, и да ме тада нешто тешко дохвати по врату, и после ми све потавне.

„Шта је било, не знам; али кад сам се мало освестио, видим се везан међу самим Арнаутима испред једне ниске куће, а најјаче чујем један женски глас, где одвоји од осталих:

„— Он му и пре хтеде главу да однесе, а сада је и однесе!

„Опет ме свлада умор и неки бол у глави: чини ми се, све ме нешто притискује

од темена па на ниже, и хоће онако оборена и везана да ме врти, као на точку. Али ме у то лупи један ногом у слабине и рече: „Не спавај!“ Него од свију највише загрдила она, жена ли је, девојка ли је! Налеће на мене, као осица, и би ме живог растргнула оним прстима; а мени, кад је видех, дође на памет да су само таке руке у вештице, и ако је нисам никад видео. Па уз то још умрљана сва од суза, разбрчене косе и развијене мараме, а бес јој се попео и у очи и у грло, те ме очима сече као змија љутица а с језика јој чујем само: „Убиј! убиј“!“

„Један ми Арнаутин метну ногу на слабине и рече мрко:

„— А знаш ли шта ти, море, учини?

„Ја ћутим, а једва се сећам и што је све било. Знам лепо све, док не мамузнух коња, па после све видим као кроз сан, и једва се и тада још држим при себи.

„— Ти уби, болан, права човека! рече опет онај.

„Не рекох ја опет ништа, а мислим се: ко зна, може бити да сам га баш и убио!

„— А ко ће од сада ову женску главу да гледа и чува? рече други постарији и лепше одевен од осталих. Оно јој био брат, па сад ни оца, ни мајке, ни њега! Је л', комшија?

„На то она насрте на мене, а кад је други зауставише, писну као и увек: „Убиј!“

„А када ме сити изгрдише и избрусише и језиком и ногама, рече онај лепо одевен:

„— Зна ти се твоје. Твојом ћемо главом његов гроб да обележимо!

„У то се отрже она проклета женска глава и притрча мени. Ја у часу само видим како се прижe мени — ватрено јој лице као жар, а очи пламте али некако необично — и само осетих како спусти руку мени на раме. Тада ме жацну нешто више лопатице, те јаукнух као бесан, а бол ме љути диже, те сам скочио на ноге онако везан. А бога ми мога, чини ми се, ни сама смрт није тежа! Ударила ме, видим, једним малим ножићем чиме деца цепке дељу, али мора да ми је сам живац пресекла. После падох наузанке, и осећам како ми подлази крв под кошуљу и како ми она рана љуто сева.

„Остали је одмах отргоше. Неко рече: „Није јој ни лако! Онакав човек!“ А она увек као распуштено и бесно дете, отима се од осталих и пишти: „Пустите! пустите!“... После и мене дигоше, и бацише у једну стра-ћару, да ми сутра, знам, одсеку главу пред свима.

„Него хвала богу и оном добром официру: ја остадох и до данас! Сутра дођоше заптије, па ме дадоше њима. Видим ја: власт се умешала. После нас судише, и рекосмо све како је било, ал' се виде да су они кавгу заметнули. А онај — нека му је мир души! — погибе онда, и то од моје руке.

„И сад ето та раница — као жеравица. Чим се мења време, јави ми се, као да је жива. Кажу да се то зове љута рана. Па сам

опет још чуо где причају људи да од женске руке и женског језика нема ништа теже на свету. Прво, велим, и сâм знам, а друго, богу хвала, још нисам осетио!“

— А бојиш ли се сада, бога ти, тих наших комшија? упитах га ја.

Он се осмехну меко, и рече, али не погледа у мене:

— Па ето... видиш како живимо!

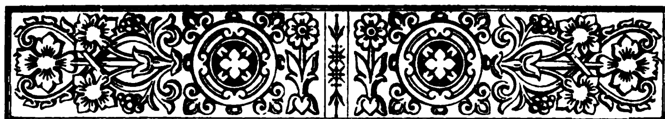

СТРАШАН САН

ВАЈКА

Направио Ћоса неку штету у подруму, те га истерали свакојако, и кад се нађе са̂м под ведрим небом, почеша се прво по глави, после седе на један одрубљен пањ, и зарони лице у шаке.

Шта ли сам ја богу згрешио, поче са̂м у себи да јадикује, те ме овако људи гоне и терају? Нисам ли и ја, као и сав остали свет, са два ока, са две руке и две ноге? Шта ћу ја, што ми бог није створио бркове, но̂ ми оста ово под носом глатко као синија, па ме мрзи да погледам у воду, и са̂м се плашим своје нагрде?

Ту му паде глава још дубље у шаке, и ућута. Док одједном сену бритка коса с неба, засија се сва као муња и лупи Ћосу по врату, те се прући испод пања. Кад погледа после више себе, а он лежи на зеленој ливади, а до њега зелен коњ са зеленом гривом до земље, закопава предњом ногом у траву и

фркће кроз ноздрве. На њему седло од црне чоје и све шарено жутим мерџанима, а са четири му краја висе златне ките и лупкају по трави. Чим се Ћоса диже, а коњ клече на предње ноге и рече: „Јаши ме, ако ти је воља!“ Ћоса га са земље опкорачи, а виде и сам да је лак и да би могао полетети. Кад узјаха а већ му у рукама узде од свиленог гајтана, па док он једном трже, коњ разви крила и полете у висину. У први мах Ћоса не смеде отварати очију и осећа да га мучи нека туга и да му уз леђа миле жмарци од страха; али се после ослободи, те погледа доле у бездан и виде као неке мрвице, мале, још мање од ситне проје, а онај му крилати коњ рече: „То ти је село!“ После мало, већ му се досади само седети и гледати у ништа (већ више не види ни оне мрвице доле), нô се маши у џепове и извади лулу и дуван. Кад напуни лулу до врха, маши се опет у џепове за кремен, кад ни кремена ни оцила. „Их, викну Ћоса, заборавио сам га у стаји иза сврдла!“ и таман да запита свог крилатог коња како би му он помогао, а угледа близу себе златно кандиоце и у њему гори мали жижак. Ћоса потеже коњу узде и пружи кандилу лулу, да запали дуван, ама још и не принесе за један педаљ, док га неко шину по образу и неки љутит глас рече: „Не пале се овим луле; ово су божје звезде!“ Ћоса испусти лулу, и прекрсти се од страха и рече: „Опрости ми, боже, нисам знао, као и овај мој коњ.“ На то коњ њикну и рече љутито:

„Знао сам ја, па ме тиниси питао!“ А Ћоса помисли у себи: право вели.

После крилати коњ све живље размахује крилима и све брже лети. Одједном виде Ћоса у даљини велику капију и над њом сунце сија. А капија широм отворена. Онај коњ само рече: „То су небеска врата!“ свом снагом улете кроз њих, и тада се одједном око њих склопи густ мрак, црн као ноћ, и што даље иду, а мрак све гушћи, све гушћи, док не поста густ као катран. Коњ већ једва размахује крила а Ћоса му се ухватио за гриву, па прилегао сав уз њега и све у себи кука: шта ће ово бити са мном!? Најпосле ни коњ не може даље, а Ћоса чу где шуште брезове метле и где скидају с њега ону помрчину. Једна га после шину двапут преко лица, те он отвори одмах оба ока.

Кад погледа, виде исто онаку велику капију, као она на небесним вратима, само пола сјајна као сунце, а пола црна као ноћ. Над сјајном стоји још бео голуб, а над црном црни гавран. На средини међу белом и црном стрехом стоји млад човек са свиленом доламом и великим белим крилима. Левом руком држи златне теразије, а десном велики ватрени мач. Још се Ћоса добро и не разабра, нити људски погледа око себе, кад истрча из оне црне стране један враг са кратким роговима и репом а у рукама држи гвоздене виле, па викну на Ћосу: „Ово је наш!“

Ћоса сав задрхта и отрча оној сјајној страни, ал’ га ту задржа један старац са ду-

гачком, белом брадом. На старцу златне хаљине; у десној руци држи златан кључ; па рече Ћоси:

— Не мо'ш, синко, одмах овамо, нô ми се кажи ко си и откуда си, само прво скини капу, јер се овде не стоји под капом: ово је свето место.

Ћоса брзо скиде фес и метну га себи под мишку, па се поклони до прстију и рече:

— Ја сам из Пажева, с оне стране потока, где је Чутурова воденица, и зовем се по крштењу Симо, ал' ме прозвали, да простиш, Ћоса.

На то се онај стари господин удари руком по челу и прекиде Ћосу:

— Знам те, рече, знам те, синко, како да те не знам! Ти си онај што си у прошлу недељу пустио врану у цркву.

Ћоса претрну, а у себи помисли: кад брже боље чу? — па гласно рече:

— Излетела ми сама из гуња.

— Није, није, вели стари господин, ти си ето пре три дана избрисао свој рачун у механи, па сад не зна Станко механџија колико си му дужан.

Ћоса само помисли: ко ли му то каза, кад нико није видео? — а гласно рече:

— Нисам видео врата, нô ми сам рукав ударио преко креде.

— Добро, добро, синко, а што си у прошли 'торник узео грош оном слепцу из феса, па си после утекао под ћуприју и остао онде толико?

На ово Ћоса клече и зарида:

— Згрешио сам, згрешио, него ти се молим опрости ми, а ја више никад нећу, и ево ти се кунем...

Тада онај старац премести кључ из десне у леву руку, после десном показа на она врата и рече:

— Ово ти је, синко, рај и пакао. Ова су ти сјајна врата рај, а она црна пакао; а оно ти је онде свети Аранђел, што мери све душе, а ја сам ти божја слуга и зовем се Петар.

Кад рече: Петар, скочи Ћоса и викну кроз плач: — Не дај ме, свети Петре, не дај ме, ти си моја слава!

— Добро, добро, рече свети Петар, већ гледаћемо, ако се може како, само прво да се измериш на оним терезијама, да видимо јеси ли грешан или ниси.

Ту једно дете с крилима донесе мердевине од свиленог конца, те се Ћоса попе по њима у један тас, а свети Аранђел викну оној црној страни: „Дајте грехе!“

Ћоса затвори очи од страха, јер из оне црне стране покуљаше врагови, ко већи, ко мањи, и све цакле очима на њега и палацају рожастим језицима, а сваки носи по који његов грех. Прво дође један највећи и сручи читаву врећу жита у онај други тас и рече: „Ово је украо од кума!“ Ћоса задрхта, и помисли: то нико до сад није знао! И већ хтеде да се оправда, ал' му не даде свети Петар и рече оштрије: „Ово је наш посао, а ти само ћути!“ После сипаше ракију што је пио

кад га нико није видео; па донеше петлове и кокоши што је узимао по селу кад никог није било у кући. А она страна све тежа, све тежа, већ још мало, па да удари у саму земљу, кад један враг донесе три каиша (виде Ћоса да су то они каиши што их је узео Сими механџији, кад он није био у дућану, само се зачуди откуд сад нови и читави, кад он зна да је један изабрао а два бацио у ватру). Кад метнуше каишеве, удари тас у земљу, и врагови завикаше: „Наш, наш, наш!"

Ћоса пружи руке из таса светом Петру и викну: „Не дај ме, славо моја!" А свети Аранђел викну још гласније оној белој страни: „Дајте сад добра дела!" Тада два детета, онако с крилима, донесоше једну златну кутију, и из ње ваде мала зрна бисера и мећу их у Ћосин тас.

Ћоса од свег јада загледа у онај ситан и сјајан песак и рече:

— Потражите које крупније! А свети Петар већ љутито рече:

— Али немој нам кварити посао! и зар ти не знаш да се пред старијим не говори?

Док се поче спуштати Ћосина страна, и кад оно дете метну последње зрно (то је, вели, добро дело што је једном напојио водом из своје тиквице једног просјака), а оба таса стадоше, и језик на терезијама, ама само за једну длаку, стоји на црној страни више нô на сјајној. Они ђаволи заплескаше својим црним длановима и сви поскакују од радости, а Ћоса баци фес с главе и викну:

— То мора да фес претеже! и поче одмах да скида гуњ.

Свети Петар прекрсти рукама, те врагови онемеше, па се после окрете Ћоси:

— Није, синко, фес; он се овде и не мери; и немој скидати гуња, него сети се: мора да си некад учинио нешто, па се закачило невидовно на ону страну... Ја колико знам (свети Петар сабрао мало обрве), то ће бити нешто с оном твојом баба-Журном... како ли се зваше?

Ћоса дрекну:

— Зар она вештица?! Она је...

— Не, викну свети Петар, ето гле: опет претеже све више црна страна. Не говори тако грешно, него иди, и како било да је нађеш, те је замоли да ти опрости длаку греха, па се опет врати овамо, да те још једном измеримо — и ту свети Петар махну опет левом руком, и један ђаво закачи Ћосу гвозденом куком под појас и понесе са собом кроз црна врата и само се још једном чу Ћосин глас, ал' и то већ из оне црне јаме.

Не потраја дуго, док Ћоса осети врело нешто по лицу, да му очи искапљу, и тада виде једну грдну пећину од камена и страшну, као гроб. Насред пећине велика ватра и над ватром грдан котао и у њему ври олово. По олову пливају љуске од јајета, а у њима седе грешне душе. На средњем гвозденом трупцу крај ватре седи један матори ђаво, подвио реп између ногу, па се оном кићанком шиба по лицу, а другом руком подстиче ватру под

котлом. До њега седе два мања, праве удице од гвожђа и лупкају чекићима.

Кад онај ђаво с врата баци Ћосу пред мајстора, овај само изврте очи на њега и после узе гвоздену лопату па промеша по котлу, а отуд се чу вика и плач.

Ћоса сав задрхта и скиде брзо фес с главе па га метну под мишицу и поклони се до прстију, па рече:

— Помаже бог, мајстори!

На то онај матори ђаво лупи репом по земљи, да се сва затресе, и писну, као север ветар:

— Нема овде бога!

Ћоса задрхта још горе, поклони се само, па после стаде раздвојених ногу, као дете кад му отежа тур.

После се исти тај ђаво окрете ономе што је донео Ћосу, и рече:

— Шта је с овим? Има ли писмено?...

Онај се враг поклони, као пред старијим, састави после руке уз бутине и одговори:

— Овога је послао старац, да се, вели, умоли једној баби, грешници, да му длаку греха опрости! ту се опет поклони и стаде као пре.

Матори се враг лупка само репом по образу и, види се, мисли нешто. После цикну кроз зубе, али као да змија пишти: „Цик!“ На то скочи један од оних малих, лупи челом у земљу, а руком држи репић.

— Води овога, рече мајстор, у „језичне“, али му не дај да дира прстима у жице, а ти

— рече другом — спреми љуску: неће њему баба опростити, нô да га метнемо у котао.

Ћоса поче да поклецује од страха, а мисли у себи: што ја не понех мој ножић, да се с овом гадијом покољем, кад ми и онако ваља мрети.

Тада „мали“ донесе однекуд кола са једним точком, скочи у њих, упрти Ћосу на раме, па утрча у једну рупу. Наиђоше прво једну пећину. Као и она прва, сва успјана, и кроз њу пролећу грешне душе, као слепи мишеви, те се сваки час пеку о усијане зидове. Ћоса дрекну од страха, ал' га мали стеже јаче и писну: „Мируј, или ћу те сад уза зид!“

Умири се Ћоса — шта ће? — и чека само свој крај и своју судбу. После стигоше у другу пећину, а у тој само рупе, а из рупа куља ватра и у самој ватри саме грешне душе. После стигоше у трећу, и ту скочи мали с точка и баци Ћосу с леђа, па рече: „Гледај сад, која је!“

А та пећина већа од свију, него хладна, као лед, а на вратима јој пише: „Азичьнє!“ Кад погледа Ћоса око себе, види с врха где висе златне жице, а по патосу стоје саме жене, све се упеле на прсте и свакој закачен језик за по једну жицу, па нити се могу спустити на пете, нити могу мрднути језиком.

Ћоса пође кроз редове и сваку загледа, али нигде нема Журне, док тако не дође до једне полице; кад тамо, а Журна стоји на њој, онако као и све остале, само јој језик везан са две златне жице.

Тада га ухвати мали за обе руке и рече: „Тако ми је наредио мајстор“.

Ћоса издиже врат и хтеде да загледа баби у лице, али не мога, нô само рече:

— О, бабо!

Златне жице зазујаше, али баба не мрдну.

Рече јој Ћоса поруку од светог Петра, и опет зазујаше златне жице, ал' се баба и не миче.

Тад Ћоса остави бабу, па се окрете оном малом: — А где ће ми, рече, опростити, кад не може језик преврнути?

Мали га само тресну двапут, и одговори љутито:

— Тебе се то ништа не тиче, нô је моли, а ја ћу ти већ рећи.

Опет Ћоса изврне врат и викну:

— Опрости ми, моја лепа бабо, а ево ти се кунем, да ти ја нисам разбио огледало, нô га је кљунуо петао...

Жице зује, а баба не мрда, и Ћоса настави:

— Нисам ли те једном преводио преко потока, а што си пала, крива је даска била, и лаже Гвозден да сам је ја подметнуо.

И опет све би као и мало пре, а Ћоса настави:

— Нисам ти ја подметнуо воду место ракије, но је криво Гвоздену што сам га под брестом оборио, па ме само налагао.

Жице само све јаче зује.

„Није ни то!“ помисли Ћоса, па се одједном сети:

— А да ниси љута на мене, што те је онда баба - Јека ударила коцем?...

Одједном пуче нешто као пиштољ, и обе жице одскочише у вис. Мали враг дрекну и улете у један ћуп под полицом, а баба се Журна ухвати обема рукама за слабине:

— Мене ударила!? викну горе него онај мајстор. Она злоћа?... Она чефтелија зепева!?... Мене ударила! Та чекај се само и ти, голо без бркова, да ти Журна покаже ко ће њу ударити!...

Ћоса утури оба кажипрста у уши, и побеже кроз онај отвор откуда га је донео мали враг; ал' га Журна не остави. Не осети Ћоса ни ону ватру у пећини, нити чу вику и плач грешника, нô стиже као без душе у ону прву. Кад упаде онако брзо, поскакаше врагови, те сваки потеци по своје виле, да га набоду. Ћоса дрекну из гласа:

— Ето је! — а из оног мрачног олука чује се бабин бахат и глас:

— Стани, голо, да те баба-Журна пита!

Кад чу онај матори враг, дохвати се брзо руком за реп и скочи у онај котао, остали улетеше у неке рупе по странама, а оног најмањег стаде писка и, кад баба стиже на отвор, он улете у ону ватру под котлом и зари се сав у жар.

Нô Ћоса не дочека ни ту бабу, већ удари откуда су га и донели и дахну душом кад виде светог Петра и светог Аранђела.

Свети Петар подиже очи на њ и викну:

— Кад пре, синко Симо?!

Ћоса само одахну мало, и после се брзо окрете и ослушну иза себе, а већ се чује отуд лупа и бабина вика.

— Шта је то, шта? викну свети Петар.

Ћоса рече на прекид:

— Отки...нула се ба...ба! и одмах поче разгледати где ће.

Свети Петар испусти кључ из руке, па се брзо сакри иза светог Аранђела. А Аранђел остави терезије, и дограби оберучке за мач, и кад у то упаде баба, он поче махати око себе на све стране и све узвикује:

— Не овамо, не овамо!

Нô баба виде Ћосу, па само писну:

— А ту ли си?! и диже обе руке на то.

У невољи, Ћоса удари кроз рајска врата, а Журна за њим.

У рају многе стазе, те Ћоса скрете лево, а баба десно, те га тако прође напаст и невоља, и седе сав уморен на једну златну плочу.

Испод његових ногу златан песак и златно камење. Узе он један највећи грумен и тури га у недра, па после пође кроз лепа и зелена поља, где су дрва од седефа, лишће им од зеленог стакла, а род од бисера. Чује Ћоса где са свих страна свирају фруле, лепше, нô што их је икад пре чуо; али нигде не виде ни људе ни свирајке. После стиже до једне широке реке, у којој је бистра вода као суза и у води пливају све златне и сребрне рибе. Наже се Ћоса над обалу и погледа у воду, и у мал' се не преврну стрмоглав од чуда и

радости. Погледа још једном и виде лепо себи под носом дуге црне брке, па га чисто голицају око усана. Тада ти се он јуначки раскорачи, испе прса и ухвати се десном руком за десни брк и — нешто закокота и тресну крилима, стаде дрека кокошака, а Ћоса се из сна трже.

Виде да седи на оном истом пољу и да му је сад у руци перо из петловог репа. „Страшан сан!“ помисли уз то, ал' се опет маши руком у недра, где је оставио онај грумен злата, и извади отуда оно бабино огледало што јој га је јуче украо испод главе. После се диже, и лагано, да га нико не види, метну га опет под бабин јастук.

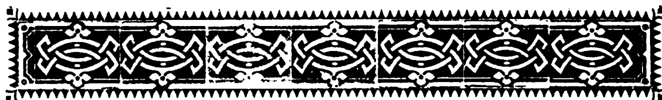

ПРОКЛЕТА ЛЕПОТА

БАЈКА

Сада се само види висока стена, човечјег облика, како стоји широм страном према брду, иза чијег врха лети залази сунце и последњи зрак увек баца на њу. Тада увек камен одсене јаче и светлије нô преко целог дана, и у његовој се близини чује тихо пуцкарање, као да се челичне игле косе једна о другу, па после неки тужан писак што долази исред камена. А кад сунце западне за брег, тај се писак одвоји од камена, дигне се више њега, и стена остане хладна и мртва, док је сунце опет не оживи.

А та је стена била једном најлепша девојка.

Била је некада, кажу, једна девојка, јединица у матере, од које сунце лепшу никад није обасјало. Око ње је и најцрње ноћи сијала месечина, а звали су је Лепа Лепота. Очи су јој биле плаве и велике и тужне и љутите, из њих је лила снага слађа од цвета, а оштрија од мача. Ако је погледала тужно у што што душу има, го леже и умре пред њом; а ако је била ствар без срца, разбила

би се у прашину, да заспе само оно место где она стоји. А кад би погледала љутито, онда би се рођена браћа тукла међу собом до живота, и два би се љута камена сударала тако јако, да би их она ватра, што је у њима увек има, сагорела до последње мрве.

А кад није ни тужна ни љутита, нô су јој очи мирне и уморне, онда се под њеним погледом ништа није кретало, и ветар би стао и вода би стала, и онда би се могло чути где по земљи пуцају пупољци и како перје расте на цвећу.

Па је имала косе дугачке и свилене, на које је слетао лептир и падала пчела, а чим се каква душица спусти на ту живу свилу, свеж би је мирис из косе загушио, и више се не би дигла са места, до што би је сама она руком отресла. Била је уз то још раста танког и високог, гипка као лесков штап, а висока као млада јела. Та њу нису звали узалуд Лепа Лепота.

Онда, у то доба, живео је ту у једној шумици неки светац, стар без мере, и чинио је чуда велика. Он је својом речи наводио воду на пустош, проламао брда и проводио кроз њих реке велике и мале и давао је свакоме, ко би му дошао, срећу и несрећу. Њему је могао свако доћи, али ако би светац био љут, онда тешко томе који му се моли, а ако је био добар, онда је тај са срећом пошао на пут, јер што би једном старац рекао, никада не би порекао, а што је коме уделио, остало би свакоме до века!

И једнога дана тај светац виде Лепу Лепоту, па, и ако је био свикао на сва чуда под небом и под земљом, опет је дуго гледао у њу и напослетку је једва казао: „Лепше нема на свету!“

А Лепота га је гледала тужно и жалосно, те старцу задрхта срце, његова се ћуд изгуби под њеним очима, па рече:

— Чуј, девојко! Видим да си јача од мене, и што никада досад нисам попустио, теби уступам. Тражи од мене шта хоћеш, и добићеш; али пази: то не смеју бити две жеље, нô једна једина. Промисли се, Лепото, и памти: само једна једина!

Лепота се замисли за мало и рече весело:

— Ништа ти више нећу, нô да сам увек овако лепа.

На то се старац намршти и рече:

— Нека ти буде. Што сам ти обећао, нећу порећи, али не реци никад да је ико крив твојој срећи до ти сама. Ево ти ово — и он јој даде ниску од три зрна, — и кад видиш први пут да ти је та лепота прошла, прогуни само једно зрно: она ће ти се повратити, и ти ћеш опет бити лепа и још лепша. После ће опет доћи дан, када ће ти и лице и око изгубити ту свежину, и ти ћеш опет откинути једно зрно, и вратиће ти се младост и с њоме њен сјај! Али знај, Лепото: кад прво зрно откинеш са те ниске, изгубићеш трећину твоје душе, а кад и последње зрно нестане, нестаће и твоје душе, и скаменићеш се где станеш. Онда ће твоју лепоту миловати

хладна киша и бесни ветрови, а на твојој ће се коси где сада лептир слеће пре нô на цвет, ту ће се змија савијати у котур, спустиће главу на твоје бело чело и палацаће језиком у твоје плаве очи. Ти си много хтела, што ни бог ни судбина не деле, зато носи та зрна и запамти само моје речи. Сад је у твојој руци твоја лепота, али и твоја душа.

И старац се после тога подигао у своју шуму, затворио се само у своју камену ћелију и нити је више кадгод од то доба силазио међу људе, нити се њему ко пењао. Њега је, зна се, убила жеља Лепотина!

А Лепота је узела своју ниску и рекла себи, чим је остала сама:

— Не могу ја изгубити душу, а баш и да почнем да је губим, задржаћу последње зрно, да га никад не откинем, али ћу опет бити најлепша на свету!

Тога се истог дана огледала у бистрој води и рекла:

— Зар може бити још шта лепше!? Да окушам?

И она откиде једно зрно, наже се над воду и прогута га! Тада лице водино сину, као да је на њ пао сунчев зрак, и Лепоти засинуше очи од тога сјаја. Али се она одмах ухвати руком за груди. Нешто је болно пресече кроз срце и она осети да јој се парче душе откиде и изађе из ње.

Тако је изгубила трећину своје душе!

По томе су протекле дуге године и Лепота је сваким даном губила свој сјај и своју

младост, крила се од света и чувала она два зрна. Отада је не виде ни мушко ни женско око, нити она сама дође више на поток, да се огледа. Само понекад, кад превуче руком по лицу, осети испод прстију крупне боре, и већ би хтела руком да откине друго зрно, али јој плашљиво срце закуца брже, сакрије се у дубину, и она чује како је оно тужно моли да га сачува. И она га је чувала ево, докле једнога дана не дође млад царев син, на враном коњу и у златном оделу, и рече да ће ону узети себи за жену која буде од свију најлепша.

Тада се искупиле све најлепше девојке, а на крају стаде и Лепа Лепота. Њу нико није познао. Очи су јој биле мутне, косе осушене, а по лицу је исквариле боре, па је дошло као сасушен јесењи лист. Некада је била виша од највише девојке а сада се испод најмање губи.

Кад је виде царевић, рече љутито:

— Шта ће ова ругоба овде?

Лепоти заигра срце, и она се измаче од осталих, стеже душу, и прогута друго зрно.

Тада опет сину њена лепота, те засени очи свима, и царевић скочи к њој, али се она отрже из његове руке, и утече, да му се више никад не врати.

Како му је и могла погледати у очи, кад јој је он први казао да је ругоба!

А у шуми, у самоћи осети да јој је срце мало, мало као маково зрно, и да је у њеним грудима остала још само једна трећина душе.

— Нека, и не треба ми! рекла је она.

По томе су опет протекле многе године, и Лепота осети једнога дана да јој је под руком лице смежурано и да је, осим трна, нико не мари.

— Нека, и не треба ми! рекла је опет. И ко зна да ли не би остала вечито тако тужна и убога, да једног дана не виде једног младог чобанина, коме је дао бог снагу и лепоту и за ким не би било срца девојачког а да не уздахне, нити женских очију да га кришом не погледају.

Кад је он први пут срео Лепу Лепоту, рече јој: — Камо води овај пут, стара?

Она и — „стара“!? Али то није био бол од кога је задрхтала као оно пред царевим сином. Сад је беше жао и још нешто, што досад није осетила. И тада њено мало срце задрхта и мала јој душа заплака први пут! Онда му рече:

— Овај пут води овамо. Хајде за мном!

После га је довела до пољане према брегу, окренула се сунцу и — прогутала последње зрно! Ту само виде како он диже к њој руке своје, и тога је часа остави душа...

Кажу да се једном у години пред вече, када сунце залази и када је све мирно, чује тужан јаук девојачки над оним каменом, па се тај писак све више губи горе, све више, и најпосле га нестане онде под самим небом. Кажу, а ко то зна!...